

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúrákról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bács Tamás
Bencze Ágnes
Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Grüll Tibor
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Beszkid Judit
Dobos Barna
Juhász Daniella
Tamás Ábel
Vér Ádám

KAPCSOLAT

veradam@gmail.com
okorportal.hu
1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527

MEGRENDÉLÉS

veradam@gmail.com
Tel.: +36 30 826 6148

Egy szám ára 2000 Ft,
duplaszám esetén 3000 Ft.
Az éves előfizetés ára
2024-ben 5000 Ft

Kiadja a Gondolat Kiadó
1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: info@gondolatkiado.hu
gondolatkiado.hu
Tördelő Lipót Éva

ISSN 1589-2700

A lapszám megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia
támogatta.

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Tartalom

Tanulmányok

Zsengellér József	A garizimi templom mint trójai faló	3
Kőszeghy Miklós	Lákis – egy vaskori júdai gazdaságtörténet lehetőségei	13
Góczon Tamás	Cato önreprezentációja és politikai fellépése a Catilina-összeesküvés ügyében	19
Illés Imre Áron	Az épületek lebontásának korlátozása a Római Birodalom városaiban	30
Bali János	Barokk Orpheus a humanista alvilágban Jacopo Peri <i>Euridice</i> című pásztorjátékáról	42

Régészet

Orosz Adrienn	„Vágd le a fejét az ellenségnek...!” Bézszt ábrázoló kozmetikai kanalak a British Museum és a Los Angeles County Museum of Art gyűjteményében	51
---------------	--	----

Textus

Plautus	<i>A kis pun</i> Tordai Éva fordításában, Rung Ádám bevezetésével és jegyzeteivel	62
---------	---	----

Dualis

Szikora Patricia	<i>Tis egrapse?</i> Szerzőfeliratok Kronosoktól Polygnótosokig	87
------------------	---	----

A címlapon és a hátsó borítón:

Athéni vörösalakos amphora: előkészület áldozatbemutatáshoz.
A Nausikaa-festő műve, Kr. e. 450 körül.
British Museum, London (Itsz. 1846,0128.1)
© The Trustees of the British Museum

A címlap belső oldalán:

Athéni vörösalakos *pelikén*: Rhea kódarabot nyújt Kronosnak.
A Nausikaa-festő műve, Kr. e. 460–450.
The Metropolitan Museum of Art, New York (Itsz. 06.1021.144)
© Metropolitan Museum of Art / Public Domain

A hátsó borító belső oldalán:

Dionysos és Ariadné alakja athéni vörösalakos *skyphoson*.
A Lewis-festő műve, Kr. e. 470 körül.
The Metropolitan Museum of Art, New York (Itsz. 56.171.59)
© Metropolitan Museum of Art / Public Domain

Kedves Olvasóink!

Idei második lapszámunk ismét egy olyan gyűjteményként lép olvasói elé, melynek nem volt előzetes tematikus megkötése. Mégis, ha rápillantunk az egymást követő szövegekre, a közlemények dialógusára lehetünk figyelmesek. A második számban négy rovatban nyolc írás kapott helyet, melyek közül az első öt tanulmány olyan kérdéseket vet fel, mint a garizimi templom rejtélye (Zsengellér József a legfrissebb régészeti eredményekre, valamint a korábban kevés hitellel bíró írott forrásokra támaszkodva ismerteti a Garizim-hegy egykori szamaritánus templomát), illetve a vaskor végi Lákis gazdaságtörténete (Kőszeghy Miklós kísérletet tesz Lákis [Tell el-Duweir] városa és vonzáskörzete késő vaskori gazdaságtörténetének megrajzolására). A két ókortörténész és hebraista szorosabban összetartozó tanulmánya után Góczon Tamás a Catilina-összeesküvés ügyében vizsgálja az ifjabb Cato önreprezentációját és politikai fellépését, vagyis azt, ahogy a késő köztársaságkor idején egy római arisztokrata – Caesar későbbi engesztelhetetlen ellenfeleként – a nyilvánosságot bevonva felépítette hagyományokra támaszkodó imázsát. Jog- és társadalomtörténeti tanulmányával Illés Imre Áron az *oppidumok* esetében enged bepillantást abba, hogy a magánházakra milyen bontási tilalmak voltak érvényben, így a már megkezdett gazdaság- és társadalomtörténeti diskurzust a Római Birodalom területére vonatkoztatva folytatja. A tanulmányok zárásaként Bali János egyetemi tanár, Liszt-díjas karnagy, furulyaművész és zeneszerző elemzését olvashatjuk a korai barokk zeneszerző, Jacopo Peri *Euridice* című pástorjátékáról (s így a barokk zene alapjairól), melyet a szerző vezetésével adtak elő nemrég két alkalommal is. A *Régészet* rovatban Orosz Adrienn írását olvashatjuk az egyiptomi kozmetikai kanalakról, s azok Bészhez fűződő viszonyáról. A *Textus* rovatban Devecseri Gábor után immár Tordai Éva – merész és nem kis részben aktualizált – fordításából ismerhetik meg az olvasók Plautus *A kis pun (Poenulus)* című komédiáját; a fordításhoz Rung Ádám jegyzi a bevezető sorokat. Végül a Palladion Műhely és az Ókor közös rovatán belül (*Dualis*) olvashatunk Szikora Patricia izgalmas összevetéséről, melynek kortárs apropóját Szvoren Edina kötete (*Kérődző Kronosz*. Magvető, 2024), illetve antik párját a Nausikaa-festő szignója adta. A XXIII. évfolyamban még egy dupla számmal jelentkezőnk majd.

2025-ben egyik tematikus számunkat az erőszak témájának szenteljük. Hannah Arendt híres esszéje nyomán (*On Violence*, 1970, mely 1972-ben jelent meg a *Crises of the Republic* című gyűjteményes kötetben) Michel Foucault is arra jutott, hogy az erőszak természete merőben másban gyökerezik, mint a hatalomé. A hatalmi viszonyokkal szemben az erőszak közvetlen és azonnali, nem az egyén tetteit és cselekvési körét érinti, hanem a testét. S ahol az erőszak felüti a fejét, ott – ahogy szintén Arendt nyomán Foucault is kifejti – nincs már helye a hatalomnak mint hatalomnak (akkor sem, ha az erőszakot a hatalom nevében és felhatalmazásával követik el), a kettő nem kiegészíti egymást, épp ellenkezőleg, kibékíthetetlen oppozíciót teteleznak. A huszadik századi traumák és fájó belátások, melyek a liberális demokráciák fejlődéselvű attitűdjét alapvetően kikezdték a totalitárius államok agressziójának tapasztalatai miatt, természetesen nem kérhetők számon az antikvitás magaskultúráin, ahogy például a kolonialista-posztkolonialista diskurzus politikai és tudományos belátásai sem. Számunkra, ókortudománnyal foglalkozó szakemberek számára is releváns kérdések merülhetnek fel azonban, ha az antikvitás és az erőszak kettőséről van szó. Kérdés, hogy az antikvitásban milyen körülmények között lehet erőszakról beszélni. Milyen értelemben minősül például erőszaknak a rabszolga testének megbüntetése vagy a *pater familias* jogérvényesítése a gyámsága alá tartozó családtagok felett. Az ellenség, a mindenkori másik miért válik elpusztítandó lénné, a kozmikus rendet miért csak a másik fizikai megsemmisítésén és megkínzásán keresztül lehet helyreállítani. A kérdések csak úgy sorjáznak, ha az ókor évezredeit kezdjük faggatni az erőszak miertjéről és mikéntjéről. Éppen ezért döntött úgy az Ókor szerkesztősége, hogy a jövő évben egy teljes lapszámot szentel az erőszak kérdésének, melyből – a szíriai tömegsírok feltárásának napjaiban írjuk ezeket a sorokat – mintha nem akarnánk kifogyni, a másik elpusztítása örök témája az emberi létezésnek, a közösségek egymás mellett élésének. S noha már a késő antikvitás évszázadaitól is másfél évezred választ el minket, a múlt faggatása talán továbbra sem időszerűtlen elfoglaltság, és remélhetőleg a honi ókortudomány berkein belül is élénk diskurzus alakulhat ki az erőszak témájáról, melynek szívesen adunk – a korábbi tematikus lapszámokhoz hasonlóan – teret és dialógusra nyitott fórumot. Az erőszak formáival foglalkozó tanulmányokat 2025. május 1-ig várjuk a szerkesztők címére.

A szerkesztők

Zsengellér József hebraista, teológus. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem egyetemi tanára. A Magyar Hebraisztikai Társaság elnöke. Kutatási területei a Héber Biblia/Ószövetség, az ókori Izrael története és vallástörténete, különös tekintettel a korai zsidóság és a szamaritánus közösség történetére és irodalmára.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: Creatio ex fermento rubro? Az elehpantinéi jehudi közösség eredete (2021/1).

A garizimi templom mint trójai faló

Zsengellér József

Két évtizeddel ezelőtt még az sem volt biztos, hogy az izraeli Garizim-hegyen volt-e valaha templom, bár a 2 Makkabeusok utalása (2Makk 6,2) és Josephus Flavius beszámolója irodalmi szinten felelegettek létét. Azzal, hogy Yitzhak Magen ezredforduló körüli ásatai nyomán nemhogy egy hellenisztikus, de egy perzsa kori templom nyomai kerültek napvilágra a Garizimon, több száz éves kutatói konszenzusok dőltek meg. A nemzetközi tudományosság azonban nagyon lassan fogadja be a tényt, és még lassabban annak következményeit. Írásomban egyrészt bemutatom az ásatast és annak alapján a garizimi jahvista közösség perzsa-hellenisztikus kori helyzetét. Felvázolom azokat a változásokat, amiket a garizimi templom perzsa kori létezése okoz a történelmi rekonstrukció, az irodalomtörténet – különösen is a Pentateuchus keletkezéstörténete –, a szociológia és a vallástörténet terén. Jelzem, hogy milyen eredményei, illetve hatásai vannak és lesznek az ókortudomány zsidósággal kapcsolatos vizsgálódásaira és kifejezetten a biblikus kutatásra. Végül rámutatok arra a kényes (vallás)politikai helyzetre, ami e tudományos felfedezés szélesebb nyilvánosság előtti megismertetését gátolja.

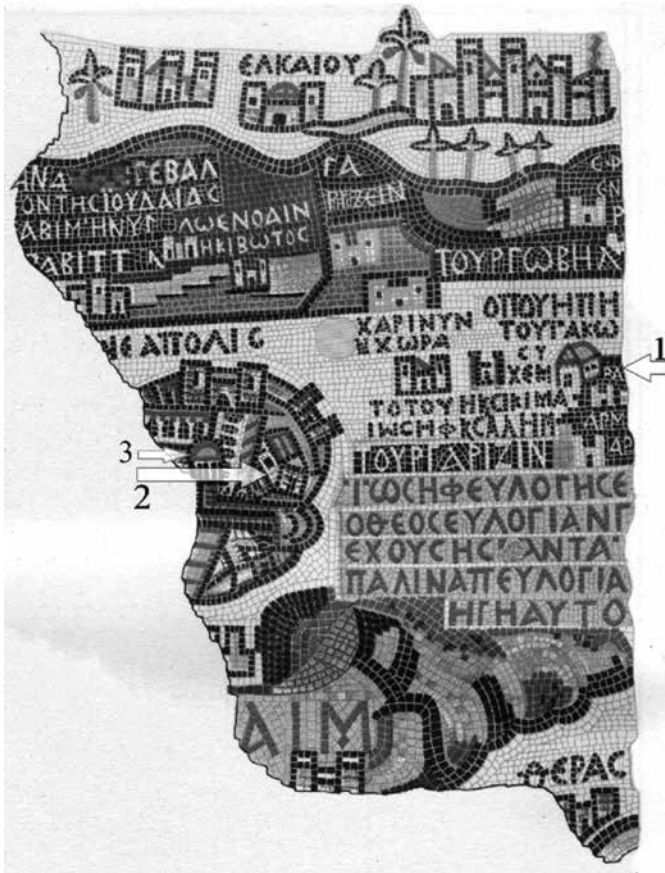
Egy kis topográfia

Hol van a Garizim-hegy? – tehetjük fel a kezdő kérdést, és nem csupán esetleges bibliai földrajzi tájékozatlanság alapján, hanem éppen a bibliai szöveg olvasása nyomán és értelmezése során. A kérdés jogossága a jól

ismert madabai mozaikra tekintve is látható. A 6 században készült görög nyelvű mozaik a jordániai Madaba nevű településen található Szent György templom padlóját díszítette egykoron. (1. kép) Ha ránézünk, jól látszik, hogy a Józsué által felállított 12 gilgái kő (ΓΑΛΓΑΛΑΤΟ ΚΑΙ ΔωΔΕΚΑ ΛΙΘΟΝ) Jerikó mellett található, nem messze a Jordán folyótól, mögötte a két hegygel: ΓΕΒΑΛ (Geba) és vele szemben ΓΑΡΙΖΕΙΝ (Garizein), ahogyan ezt a Deut 11,30 írja. Ugyanakkor kicsit lejjebb, Sikem (ΣΥΧΕΜ) városának két oldalán görögül írt arámi nevekkkel olvasható, a felszíninformát is jelölve: ΤΟΥΡ ΓΩΒΗΛ (Tur Góbél) és ΤΟΥΡ ΓΑΡΙΖΙΝ (Tur Garizin), ahogyan azt a Józs 8,33-ban találjuk. (2. kép) Mind a rabbik, mind az egyházatyák megosztottak a két helyet illetően, de vé-

1. kép. A Madaba mozaik

2. kép. Madaba mozaik részlete a Jerikó melletti Ebál és Garizim feliratokkal, illetve a Sikem fellett az Ebál-hegy és alatta a Garizim-hegy feliratokkal.

gül Jeromos 108. levelében lezárja a vitát és kiáll az utóbbi, helyes értelmezés mellett, ami Josephusnál is megtalálható (Bell 1.63).¹ És folytassuk is vele. (3. kép)

Egy képzelt templom a Garizimon

Ahogy Maszada esetében is, ahol két évezreden át Josephus volt az egyetlen forrás, amely a Holt-tenger melletti dombtetőn lévő zsidó erődítményre utalt, úgy a Garizim-hegyen lévő templom építését is csak Josephus jegyezte fel az ókorban. A zsidó történetíró elbeszélése viszont problémás, mert összekombinálja benne a Kr. e. 5 századhoz kapcsolódó Nehemia 13 eseményeit és Nagy Sándor palesztinai hadjáratát Kr. e. 330-ból.² Bár a 2Makk 6,2 is utal a jeruzsálemi és a garizimi templomok párhuzamos hellenisztikus felszentelésére IV. Antiokhosz idején, a szamaritánus templom valódi létezését a 20. század során a legtöbb kutató megkérdőjelezte. A leghatározottabban Robert T. Anderson cikke utasította el egy ilyen templom létezésének lehetőségét, amely a következő címet viselte: „The Elusive

Samaritan Temple”.³ Anderson fő érvei a következők voltak: 1) a szamaritánus irodalom hallgat a templomról, és helyette magának a Garizim-hegynak van központi szerepe benne; (4. kép) 2) a Josephus és más források által közölt adatokat összemossák a kutatók; 3) hiányoznak a régészeti bizonyítékok. Anderson Prokopioszt, a hatodik századi bizánci történetírót idézte, aki azt írta, hogy a szamaritánusok „minden alkalommal felmentek a hegy csúcsára imádkozni, nem azért, mert valaha is templomot építettek ott, hanem mert magát a hegyet a legnagyobb tisztelettel imádták”.⁴ Ezt az antik következtetést fogalmazták meg, annak ismerete nélkül, azok a tudósok is, akik nem fogadták el Josephus beszámolóját. Ám akárcsak Maszada esetében, a későbbi régészeti ásatások itt is Josephus Flavius történetét erősítették, vagy legalábbis azt, hogy a hellenisztikus korban vallási célú épületek álltak a Garizim-hegyen. A garizimi templom tehát már nem is olyan megfoghatatlan, de az új helyzet több problémát vet fel, mint amikor a nemlétezését feltételezték.

Ásatások a Garizim-hegyen

Tell er-Ras

Jó néhány évtizeddel ezelőtt szenzációs hír röppent fel a Tell er-Ras-i régészeti ásatásról. John R. Bull 1965-ben egy monumentális építményt tárt fel a Garizim-hegy északi lejtőjén.⁵ A lelőhely fiatalabb rétegét a római korból, Hadrianus, Zeusz-nak szentelt templomaként azonosította.⁶ E Kr. u. 1–2 századi építmény alatt Bull és csapata egy korábbi épületszerkezet maradványait ásta ki. (5. kép) Feltételezése szerint ezek a nagy kövek a Josephus Flavius által említett szamaritánus templom maradványai voltak.⁷ Az ásatás akkori korlátozott lehetőségei miatt részletekre és további tárgyi maradványokra nem lehetett számítani. Az *in situ* leletek hiánya miatt Bull cikkének megjelenése után gyakran bírálták ezt az elképzelést, bár több tudós úgy vélte, hogy az alátámasztja Josephus beszámolójának igazságtartalmát.⁸ A Kr. u. 1 századot követően vert ún. Garizim-érmék mindenesetre arra engednek következtetni, hogy ez a templom a rómaiak számára évszázadokon át fontos kultusz-központ maradt.⁹

3. kép. Sikem és környékének térképe

A déloszi feliratok

A garizimi templom létrehozott közvetett régészeti igazolást adott egy az 1980-as évek elején Délosz szigetén folytatott ásatás, aminek során egy feltételezhetően júdeai jahvista (zsidó) zsinagóga (GD 80 terület) melletti törmelékben két görög nyelvű feliratot találtak a következő szöveggel:

No 1: Οἱ ἐν Δῆλῳ Ἰσραελεῖται οἱ ἀπαρχόμενοι εἰς ἱερὸν Ἀργαριζεῖν

A déloszi izraeliták, akik áldozatukat a Garizim-hegyi templomnak ajánlják fel...

No 2: Ἰσραελεῖται οἱ ἀπαρχόμενοι εἰς ἱερὸν ἁγίον Ἀργαριζεῖν

Izraeliták, akik áldozatukat a Garizim-hegyi szent templomnak ajánlják fel...¹⁰

A szövegeket felfedező Philippe Bruneau az elsőként feltárt szöveget paleográfiai alapon Kr. e. 150–50 közé (6. kép), míg a később előkerült, de korábbi szöveget Kr. e. 250 és 175 közé teszi. A szövegek szamaritánus kontextusát megerősíti az egybe írt Ἀργαριζεῖν vagyis Garizim-hegy kifejezés.¹¹ A kultuszi szóhasználat alapján a két felirat arra utal, hogy a Garizim-hegyen a Kr. e. 3–2 században működött egy szamaritánus templom. Mi több, már ekkor létezett szamaritánus diaszpóra, sőt akár szamaritánus zsinagóga is,¹² és a távolban élők a közösség központját és a kultusz fenntartását akár áldozati ételekkel,

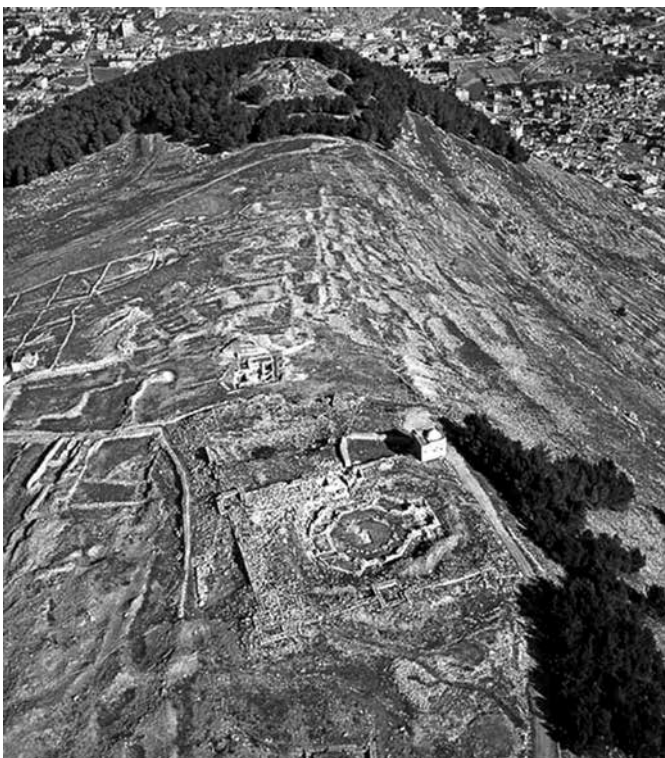

4. kép. A mai Nablusz látképe

akár anyagiakkal támogatták. Másrészt arra is rámutatnak a feliratok, hogy a júdeai jahvistákkal nem csupán jó viszonyuk lehetett, amit zsinagógaik fizikai közelsége is jelez, hanem „izraelita” elnevezésükben is közösséget vállaltak a másik jahvista csoporttal.

A hellenisztikus templomváros

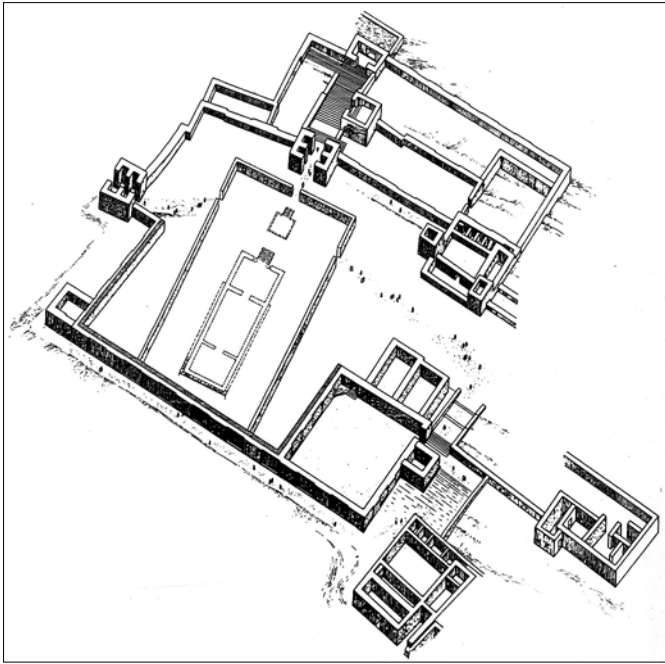
Yitzhak Magen az 1980-as évek elején kezdett bele a Garizim-hegy legmagasabb pontján lévő terület ásatásába, ahol a Zénon császár korában (474–491) épült Istenszülő Mária (Maria Theotokosz) templom és kolostor romjai állnak. Az első évadok feltárásairól szóló publikációkban a leletek alapján Magen csak annyit feltételezett, hogy a hegy tetején a Joannész Hürkanosz-féle hadjáratig (Kr. e. 2. század vége) létezett egy szamaritánus

5. kép. Tell er-Ras és a Maria Teothokosz templom

6. kép. Az első déloszi felirat

7. kép. A hellenisztikus kori város a Garizimon – alaprajz (Magen)

település.¹³ Következő információjában Magen hozzátette a Zénon-féle Maria Theotokhosz templom alatti hellenisztikus szakrális körzet létezéséről szóló hírt. Josephus történetének alapja igazoltnak tűnt, vagyis a szamaritánusoknak a hellenisztikus korban templomuk működött a Garizim-hegyen.¹⁴

A település mérete a hellenisztikus korban kb. 40 hektár volt: 800 méter hosszan 500 méter szélességben terült el. Ez magában foglalta a templomkörzetet és a lakókörzeteket, de több citadellát és a városfalakat is. A déli és keleti városfalat sikerült feltárni, nyugati és északi irányban ilyennek egyelőre nincs nyoma, de a jövőbeli ásások akár a város nagyobb kiterjedését is alátámaszthatják a későbbiekben. Az épületek beosztása, mérete és mennyisége egyértelműen arra utal, hogy nem egyszerű kiszolgáló személyzeti lakóépületek, hanem valódi városi épületek veszik körül a templomkörzetet. (7. kép)

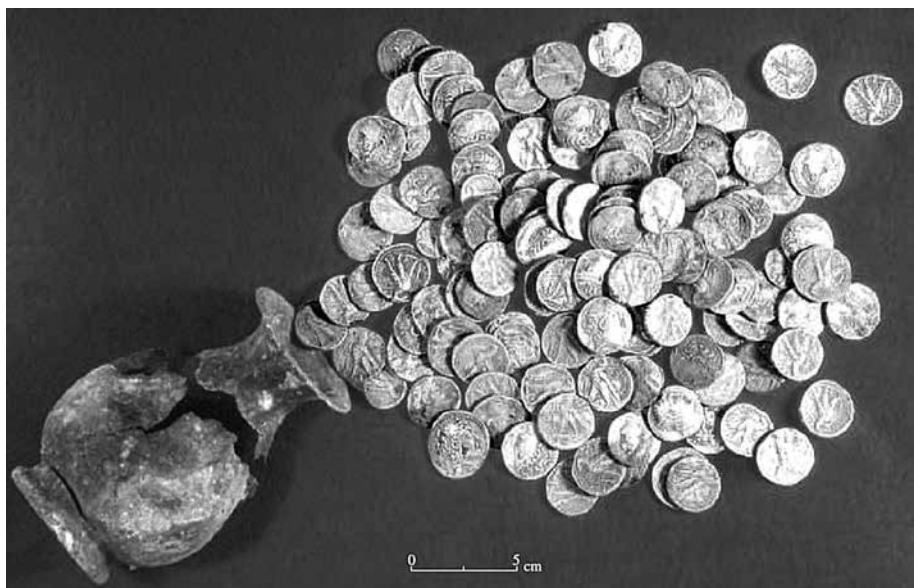
A templomba két irányból, a nyugati és keleti falon lévő kapuktól monumentális lépcsősor vezetett. Érdekes módon mindkét lépcsősorhoz az alsó végén csupán egy szűkebb kapun át lehetett bejutni, ami feltehetően védelmi célokat szolgált.¹⁵ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a bejáratok mellé tornyokat és a nyugati kapu mellett egy 38×39 méteres 3 méter széles falakkal ellátott kis erődöt is építettek. A templomkörzet külső falait is masszív faragott kövekből készítették átlagban 1,5 méteres szélességben, ami az északi kapu környékén eléri a 3,7 méteres szélességet is. A keleti fal a citadellával együtt 118,2 m hosszúságú volt. Ennek a falnak a külső felét három rétegű vakolattal borították. Az északi kapu melletti épületben több ezer állati csont-

8. kép. Áldozati csontmaradványok a Garizimról

maradványt, illetve hamut találtak, ami egyértelműsíti az áldozati kultusz meglétét (8. kép). A templomkörzet alapterülete a kiszolgáló helyiségekkel együtt 212×136 méterre tehető, vagyis monumentális épületegyüttesnek nevezhetjük. A körzet padlózatát mindenütt kővel borították és nyolc ciszternát is ástak a szabad ég alatti területen. Az ajtók fa keretet kaptak, a szemöldökfa felett sok helyen faragott áthidalókkal. Egyszerű, faragott díszítések láthatók az oszlopmaradványokon is. Az építkezés volumenét és költségét mutatja, hogy nemcsak környékbeli köveket, de messzebből hozott építőanyagot is felhasználtak, melyeknek kifaragását tervszerűen végezték, ami az egyes köveken található kőfaragói jelzések alapján látható.¹⁶ A templomépítés komoly anyagi ráfordítással valósult meg. Két teljes és egy töredékes oszlopfőt is találtak, melyek proto-ion stílusa késő vaskori datálást is lehetővé tesz, ami a templomot akár még korábbi időbe helyezheti.¹⁷

A Kr. e. 4–2 század közötti időszakból több ezer érmét találtak, közülük a legtöbb (3268) III. Nagy Antiokhosz idejéből, ami uralkodásának jelentős hatását mutatja a Garizimon élők számára. (9. kép)

9. kép. Hellenisztikus érmék a Garizimról

A garizimi ásatások során közel négyszáz (395) felírt töredék látott napvilágot. Néhány héber, illetve görög kivétellel arámi nyelvű szövegek, melyek szinte mindegyike a templomkörzet területén, de sajnos nem eredeti helyéről (*in situ*) került elő. Emiatt pontos datálásuk igen nehézkes.¹⁸ A szövegek részletes paleográfiai vizsgálata nyomán Jan Dušek megállapította, hogy bár nem kizárt egyes töredékek esetében a perzsa kori eredet, a szövegek a hellenisztikus korban keletkeztek.¹⁹ A feliratok pontos helyét tehát nem tudjuk, de korabeli hasonló szövegek más templomépületek különböző részein, padlón, falakon, sőt akár az oltáron is megtalálhatók voltak, így ezeket az elhelyezkedéseket feltételezhetjük a garizimi szövegek esetében is.²⁰ A szövegek legnagyobb része magánszemélyek arámi nyelvű felajánló feliratai, melyek többsége két hasonló ajánló, ajándékozó formulát használt:

זי הקרב X בר Y (מן Z) על

נפשה על אנתתה ועל בנותי לך כרון טב קדם אלתה בארתה דנה

Ez, amit X, Y fia (Z-ből) felajánlott magáért, feleségéért és fiaiért jó emlékeztül Isten előtt ezen a helyen

A formula több, rövidített formában is használatos volt, ez a hosszú formula 52 szövegben szerepel (No. 147–198).²¹ Hasonló formulák használata figyelhető meg más, nagyjából korabeli mezopotámiai templomok arámi feliratain.²²

A felajánlás kifejezésére használt קרב Afél alakjának a jelentése 'áldozatot bemutatni', 'közel hozni', ami általánosan használt terminusa az áldozatoknak és ajándékoknak, ám az nem derül ki belőle egyértelműen, hogy konkrétan mi a tárgya. Csak néhány szövegből tudható meg, hogy ez esetleg maga a felíratot hordozó kő (אבנהא No 147, 148) vagy egy feláldozandó fiatal bika (פר No 199) volt. A legtöbb esetben mégis pénzadományokra gondolhatunk, ahogyan a déloszi feliratok esetében is feltételezhető.²³ Egy ilyen felíratnak az elkészíttetése is komoly összegbe kerülhetett, ami már önmagában is adomány, és nem engedhetette meg magának mindenki. A töredékeken a betűk hasonlóságából, illetve a sorok bevonalezásából látható, hogy nem az alkalmasszülte egyszeri szövegvesésekről van szó, hanem iparszerűen üzött felíratkészítés eredménye, vagyis templomi írnokok munkája volt.

A szövegek magára a templomra is utalnak, a מקדש (szentély No 150), ארתא דנה (ez a kultuszhely No 147, 148, 152, 155, 162, 173, 194, 196, 201), [ה]כלה (templom No 211, 284)²⁴ és בית דבהא (áldozat háza No 199),²⁵ egyértelműsítve a templomépület fizikai valóságát. A feliratok, elkészítőikén kívül, a templom további kultuszi személyzetére vonatkozó utalásokat is tartalmaznak. A fogság előtti paleo-héber írásmód stilizálásával készült töredékek egy részét (No 382–385, 387)²⁶ egyetlen nagyobb nyilvános felírat szét tört részeinek tekinthetjük.²⁷ (10. kép) A felírat a templom külső falán lehetett, és a töredékek alapján a következő szavakat tartalmazta:

382: [כ]הנים, כהן (pap, papok)

383: יהוה

384: [ה]גדל, [פ]ינחס (Pinhász, fő[pap])

385: [י]שע, [י]קום, [י]שע (meg)szabadít?, fel]emel?)

387: [א]להים, [י]ם, [ז]כר (Ist[en], [j]emlé[k..])

10. kép. Garizimi felirat (K12367) a tetragrammatonnal

A töredékesség miatt lehetetlen bármilyen konkrét szöveget formálni ezekből a szavakból, az mégis egyértelmű, hogy a szolgálattevő papokra, papra, sőt esetleg főpapra hivatkozik a szöveg. Ebben a kontextusban megjelenő Pinhász név, az Áron unokájának szóló örökös papság ígéretével a háttérben (Num 25), teljesen elképzelhető olvasat, amit megerősít három további szöveg a כהניא [...] פנחס (No 24, 25, 389) szóösszetétellel. A megszabadítás, megemlékezés és felemelés isteni cselekvés szavai mind a templomi kultuszhoz kapcsolódnak. Ennek a kultusznak, tiszteletnek az istene JHWH. Ugyan csak egyetlen töredéken (No 383) szerepel önálló alakban az isten-név, de amennyiben a hivatalos templomi felirat része, akkor mindenki számára egyértelművé teszi, hogy ez a templom יהוה tiszteletének a helye.²⁸ Megnevezésére még az אלהיםאלהא (Elóhim/Elóha 53 töredéken) és az אדני (Adonáj No 150, 151) szavak olvashatóak a szövegekben.

Mindezek alapján egyértelmű, hogy a hellenisztikus korban egy jelentős méretű JHWH-templom működött a Garizim-hegyen, amit egy kisebb város vett körül.

Perzsa kori templom

A templom tehát már nem volt megfoghatatlan, de a Magen-kutatás még több új információt hozott felszínre. 2002-ben Magen cikket publikált a negyedik évadban végzett ásatásáról, valamint a lelőhely perzsa rétegének feltárásáról, amelyben további feliratokat és a korábban meghatározott szakrális körzet korábbi falait találták meg. Az áldozati csontmaradványok és a feliratok kultikus kontextusai biztossá tették, hogy a falak egy templomhoz vagy egy kultikus funkcióval rendelkező épület-szerkezethez tartoztak. A garizim-hegyi ásatások feliratokról szóló első kötetének 2004-es kiadása röviden összefoglalta a korábbi eredményeket és bemutatta a rendelkezésre álló szövegeket, és bár ezek datálása, mint láttuk – történeti utalások hiányában – későbbre tolódhat, a templom perzsa kori használatát is támogatgatják.

Az Akhaimenida időszakból származó tárgyi emlékek (cserépedények, ezüst ékszerek, réz tárgyak) mellett 77 korabeli

érmét is találtak, melyek közül a legrégebbi egy Kr. e. 480-ban Cipruson vert dragma volt.²⁹ Az érmék típusukat tekintve hasonlóak a korábban Nablusz mellett, illetve Szamária környékén talált érmékhez, tehát főként athéni, perzsa és föníciai stílusjegyeket hordoznak, de több közülük a שֶׁמֶרִי (Sameri[um]) felirat alapján szamáriai érme,³⁰ amit pedig csak Kr. e. 332 előtt használtak. Ezek alapján egyértelmű, hogy a templom a Kr. e. 400-as évek során épülhetett, talán a század első felében.³¹

A keletre tájolt szent körzetet nyugat felől, a rövidebb végén egy 84 m hosszú fallal határolták. Ennél hosszabb volt az északi fal is, melynek egy hathelyiséges kapu helyezkedett el a közepén. Mivel ez a kapu a Sikemből a hegyre vezető útra nyílt, feltehetően ez lehetett a perzsa korban a szent körzet egyik főbejárata.³² A keleti irányból az épületegyüttes a lejtő széléhez közelített, így itt a perzsa korban csak egy kisebb bejárat üzemeltetett, amihez lépcsőkön lehetett feljutni. A belső területről csupán néhány épületmaradvány, elválasztó falak és talán az oltár maradványai kerültek elő. Ennek oka, részben az, hogy a hellenisztikus korban erőteljesen átépítették, kibővítették a komplexumot, de sokkal inkább az, hogy a későbbi lerombolást követően több évszázaddal keresztény bazilikát építettek a helyére, aminek során a korábbi épületmaradványokat eltávolították vagy beépítették az új szerkezetekbe. A nagy természetkövekből készült monumentális külső falakon belül helyezkedett el a templomépület, mely előtt állt a nagy oltár. (11. kép) Az északi kaputól pár méterre, keletre, nagyjából az oltár feltételezhető magasságában egy 11×12 m nagyságú, udvarral rendelkező, két helyiséges épületet tártak fel, melynek már a perzsa kori rétegében is vastag hamulerakódást és több ezer állati csontmaradványt találtak.³³ Ezek alapvetően kecske, bárány, szarvasmarha és galamb csontok voltak a Kr. e. 5-4 századból.³⁴ A régészek által a misnai kifejezés nyomán „House of the Ashes” (בֵּית הַדֶּשֶׁן – Zebahim 5,2) néven emlegetett épület az áldozati oltárról letakarított hamu tárolásán kívül a bemutatásra kerülő áldozat megvásárlására is szolgálhatott.³⁵ Ugyan magából a templomépületből úgy tűnik, nem maradt fenn semmi, mégis, a külső falak méretei alapján a kiszolgáló épületek mellett akár egy 40 m hosszú templomépület is elfért a területen. E méretek alapján elmondható, hogy az eddigi legnagyobb JHWH-templom épült a perzsa korban a Garizim-hegyén!³⁶

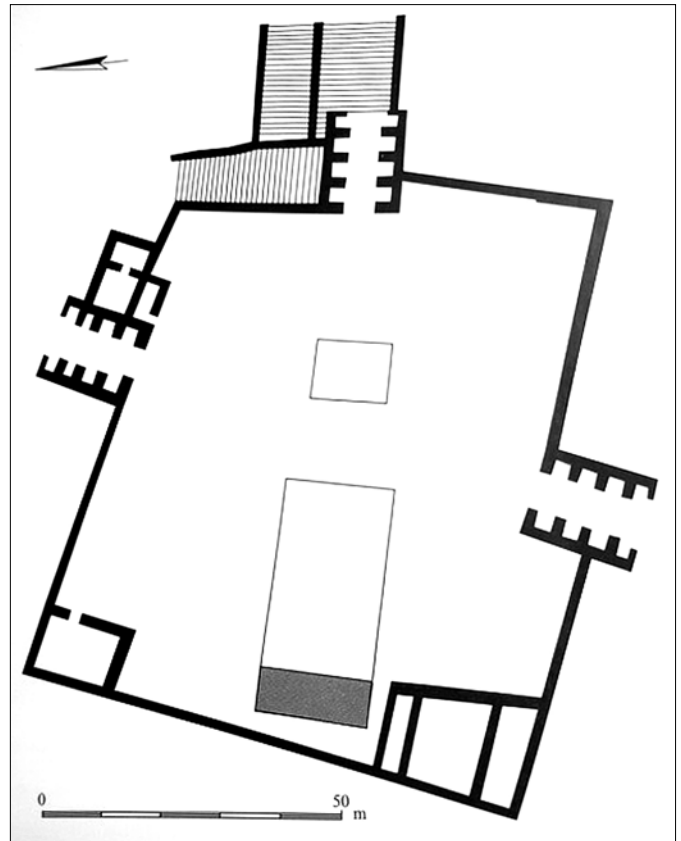
A régészeti leletek tehát már lassan két évtizede igazolják, hogy a Garizim-hegyen a perzsa kortól egészen Joannész Hürkanosz Kr. e. 110/108-as hadjáratáig állt egy JHWH-templom.

Ez a tény komoly változásokat jelent az ókori kutatás különböző területei számára, melyek érzékenyen érintenek bizonyos aktuális vallási és politikai kérdéseket is.

Történettudományi hatások

Négy területen markáns változást hoz a történeti rekonstrukcióban a garizimi templom léte.

a) A perzsa kori Palesztina adminisztrációs felépítése és vallási berendezkedése ennek a ténynek az ismeretében más képet mutat. A korábbi elméletek szerint Jeruzsálem helyreállítása és a templomközpont felépítése Samerin tartomány számára vallási, politikai és gazdasági ellenpólust is jelentett. A jeruzsálemi és garizimi templomok közel egy időben történő építé-

11. kép. A perzsa kori templom alaprajza

se, nagyjából azonos méretei, illetve hasonlóan jelentőssé váló gazdasági funkciói alapján azonban párhuzamos JHWH templomokról, azonos politikai pozíciókról, párhuzamos gazdasági központokról beszélhetünk, még akkor is, ha északon Samária maradt a provinciális központ.³⁷

b) A korábban ellenségesnek, de mindenképpen rivalizálóknak tekintett Samerin–Jehud viszony az új tények fényében nagyjából békés egymás mellett élést mutat a Hasmóneus-királyságig. Ennek dokumentumaként értelmezhető a Krónikák könyve, mely egységes Izrael-képet ábrázol még a két párhuzamos királyság idején is. A változás fokozatos megjelenését a ma már a perzsa kor végére, hellenista kor elejére datált Ezra–Nehemia könyvének észak-ellenes megállapításai dokumentálják.³⁸ A garizimi hellenisztikus építkezések volumene, a fellelt érmék arányai alapján III. Antiokhosz nem csupán Jeruzsálemet és a júdeai jahvistákat támogatta, hanem a garizimi templomot és a garizimi jahvistákat is. A hellenista uralkodók számára Garizim és Jeruzsálem azonos jelentőségűnek tűnik. Erre utalhat a 2Makk 5,22–23-ban a két templomhoz rendelt párhuzamos kormányzók, illetve a 6,2-ben a két templom egy időben történő átszentelése Zeusz-templomokká.³⁹

c) A korábbi esetleges elméletek és feltételezések helyett, ma már biztosan állítható, hogy a két közösség szétválását a garizimi templom Kr. e. 110/108-ban történt lerombolása idézte elő, mellyel Joannész Hürkanosz eredeti célja a garizimi közösség jeruzsálemizálása lehetett. Hódításai nem csupán a korábbi „salamoni” Izrael helyreállítását célozták, de a főváros, Jeruzsálem egyedüli szellemi és vallási centrummá tételét is. A hürkanoszi megfontolások gyökere a templomteológia, mert

12. kép. A templom keleti bejáratának lépcsősora

a garizimi templom lerombolása, illetve a Garizim-hegy degradálása a tórai szövegekben a jeruzsálemi templom primátusának deklarálását, az egytemplomúság⁴⁰ teológiai elvének szövegszintű és egyben gyakorlati megvalósulását is jelentették.⁴¹

d) A Szamaritánusokra vonatkozó terminusokat is újra kell gondolni. A Σαμαριται kifejezés korábbi és a szamaritánusoktól független megjelenése mutatja, hogy a közösség erősödő önmeghatározásának eredményeként később kettős értelművé vált. Egyrészt Σαμαριτης *eparkhia* (amibe időlegesen akár Ἰουδαία is beletartozott) vagy Σαμαρεία *hūparkhia* lakóira vonatkozik, másrészt a garizimi közösség tagjait jelöli.⁴² Ezzel párhuzamosan kérdésessé válik az is, hogy a Ἰουδαῖοι kifejezés a hellenisztikus korban mikor vonatkozik Ἰουδαία *hūparkhia* lakóira általánosságban, vallási hovatartozástól függetlenül, és mikor jelenti kifejezetten a jeruzsálemi vallási központhoz tartozókat. Mivel a Ἰουδαῖσμος kifejezés a Joánnész Hürkanoszhoz köthető Makkabeusok második könyvében jelenik meg először (2Makk 2,21; 8,1, és 14,38), és definiálja, hogy miként kell élni és akár meg is halni a „judaista életmóddért”,⁴³ a könyv és annak propagálói ezzel a zsidóság történetének nem-biblikus alapjait vetették meg, melyek a mai napig meghatározzák a zsidóság gondolkodását. Vagyis konkrétan ettől kezdve beszélhetünk külön szamaritánusokról és önállóan a judaizmusról.

Szöveg- és kánontörténeti hatások

Az, hogy a két templom már a perzsa korban párhuzamosan létezik, megváltoztatja a bibliai szövegek formálódásának, illetve a kánon kialakulásának menetéről alkotott nézeteket is.

a) A Szamaritánus Pentateuchus létrejöttét korábban úgy definiálták, hogy a szamaritánus közösség a zsidóságtól történt szétválásakor átvette a júdai Tórát, illetve annak egy változatát (pre-szamaritánus szöveg). Ez jelentette a Héber Biblia első nagy egységének, a Tóra kanonizációjának *terminus ad quem*-jét. Ezt az időpontot variálták a kutatók Kr. e. 722, 525, 385 vagy 110 között. Az új adatok fényében a szétválás, mely egy-

értelműen Kr. e. 110/108-ra tehető, nem ad támpontot a Tóra kanonizációjának időpontjához.

b) Az eddigi elméletek egyértelműen jeruzsálemi írnoki tevékenység és teológiai fejlődés eredményének tartották a Tórát. A párhuzamos templomközpontok működése azonban párhuzamos írnoki iskolák létezését is feltételezi (legalább) a Garizimon és Jeruzsálemben. A közös Tóra egyfajta együttműködés eredménye: *Kompromisszodokument*, melyben a JHWH tiszteletének szentelt hely kérdése nem definitív. Nem jelenik meg Jeruzsálem kizárólagossága, viszont a Garizim szent volta is látható.⁴⁴ Megjelent a Pentateuchus keletkezésének kutatásában egy új irány, ami a szövegben megjelenő diszkrepanciák egy részét a kompromisszumoknak tulajdonítja. A korábbi Wellhausen-féle forráselmélet ugyan mára már többször válto-

zott, most főleg a papi forrás és a korábban végső redakciónak tulajdonított szerkesztések kérdését fogalmazza át teljesen, de az északi területekkel kapcsolatos személyek és történetek primátusa is más megvilágításba kerül.

c) Azokon a helyeken, ahol a júdeai eredetűnek tartott Tóra ún. maszoréta szövege eltér a Szamaritánus Pentateuchustól, az utóbbi olvasatait korábban szektásnak tartották. A legújabb szövegkritikai vizsgálatok és újabb szövegleletek eredményeként azonban egyre egyértelműbb, hogy az eredeti olvasatok a mai szamaritánus olvasatok voltak. A garizimi közösséggel, teológusaival, illetve teológiájukkal való júdeai szakítást jelenti az, hogy megkezdődött a Tóra, illetve a prófétai szövegek teológiai revíziója, és az így kialakuló maszoréta szövegforma stabilizációja.⁴⁵ Ennek a folyamatnak a részeként fogalmazzák át a 2Kir 17,24–41 szakaszát, aminek negatív konnotációjű része lett a szamaritánusok elnevezése: שומרונים (*somronim* – 2Kir 17,29).⁴⁶ A Deut 27,4–5 oltárépítési parancsában a Garizimot Ebálra változtatták.⁴⁷ A maszoréta szövegben a Deuteronomiumnak az egyetlen legitim szenthelyre vonatkozó visszatérő kifejezése is megváltozott: a korábbi „az a hely, melyet kiválasztott (בָּחַר) JHWH”, helyett „az a hely, melyet majd kiválaszt (יִבְחַר) JHWH” lett, ami az áldás hegyének nevezett Garizimról, a Dávid által alapított Jeruzsálemre helyezi át a hangsúlyt.⁴⁸ Vagyis ezeken a helyeken a maszoréta szövegen változtattak, nem pedig a szamaritánus szövegen, ahogyan ez-előtt gondolták.

d) A korábban Dániel könyvén kívül a legkésőbbinek tartott Krónikák könyvei, javarészt pozitív Izrael-képe alapján előbb keletkezettnek tekinthető, mint az Ezra és Nehemia könyvei, melyek végső formájában már kifejezett elzárkózás fogalmazódik meg az északi jahvistákkal szemben. Ezra-Nehemia könyvei végső szerkesztése már áttolódik a hellenisztikus korra.

Vallástörténeti és politikai következmények: a trójai faló

A kanonikussá nem váló korai zsidó iratok teológiai értelmezése is megváltozik ennek az új történelmi helyzetnek a fényében. Az általános teológiai alaphelyzet megváltozása évezredes teológiai és vallástörténeti konszenzust borít fel, illetve a mai vallásos zsidóság, illetve izraeli politikai alapállást is érinti.

a) A Tóra, a Pentateuchus szövegtörténete tekintetében a fenti megállapítások azt indikálják, hogy az ún. maszoréta szöveg számos vallási indíttatású (szamaritánus-ellenes) változtatást tartalmaz, melyeket a hellenisztikus korban hajtottak végre a zsidó írnokok. Ugyanakkor a szamaritánus írnokok szintén tovább erősítették saját teológiai szempontjaikat az ún. pre-samaritánus szövegforma megváltoztatásával. Mindezek eredménye más közismert szövegek értelmezésének megváltozása is. Például a 2Makkabeusok datálása a garizimi templom pozitív vagy semleges emlegetése miatt mindenképpen Kr. e. 110 előttre, Joannész Hürkanosz templomrombolása elé datálendő. A Tobit könyve, mely egy Naftali törzséből származó család asszír fogságáról szól, végső átdolgozásában egy szamaritánus ellenes, a jeruzsálemi jahvizmust éltető propagandairattá válik (Tob 1; 13–14). Hasonlóan Judit könyvében Szamária területén egy júdai főhősnő Jeruzsálemet menti meg relativizálva az egész északi közösség létét.

b) A régészeti és epigráfiai leletek már a 20. század végétől azt mutatták, hogy az Ószövetség eddigi értelmezése alapján központinak és egyedinek gondolt jeruzsálemi templom mellett párhuzamosan számos jahvista szentély működött már a fogság előtt, alatt és után is. Vagyis a jeruzsálemi központú teológia a jahvizmusnak csupán egy, a makkabeusok, és kifejezetten Joannész Hürkanosz révén végleg dominánssá váló irányzata volt, amit csak ettől kezdve nevezhetünk judaizmusnak.

c) A biblikus kutatás, főként a régészet nagy lendületet kapott 1948 után az izraeli tudósok egyre erőteljesebb jelenlétével. Ugyanakkor az újabb eredmények, mint a garizimi templom léte már olyan korábbi hittételeket kérdőjelez meg a zsidóságon belül is, melyek erőteljesen visszafogott értelmezéseket, néha a tények relativizálását eredményezi. A garizimi ásatásokat folytató izraeli régész, Yitzhak Magen például soha nem fogadta el az 1988-ban alakult nemzetközi szamaritáuskutató társaság, a Société d'Études Samaritaines meghívását a konferenciákra, hogy mutassa be kutatásait. Mi több, cikkeiben sem jut el néhány általunk fentebb bemutatott következtetésre sem. Mivel a bizánci templom oktagonális belső része alatt nem folytatták az ásatást, ezért a garizimi templom szentélyének köveit nem tárták fel. Éppen ezért még a mai napig a szamaritánus-kutatók között is vannak olyanok, akik inkább egy oltár, vagy egy nyílt terű (*open-air*) szentély létét fogadják el,

és ódzkodnak leírni, hogy itt egy kőből épült templom állt,⁴⁹ nehogy csorbítsák a jeruzsálemi tekintélyét és a rabbinikus zsidó hagyományokat.

Az ókortörténettel vagy kifejezetten Izrael történetével foglalkozó olvasók ismerhetik az ún. maximalista-minimalista vitát az Izrael története-kutatásban, melyben a szakmai érvek gyakran összemosódtak a minimalista oldalon pro-palesztin politikai állásfoglalásokkal is⁵⁰ – melyek 2023 október 7. után újra kiéleződnek –, megkérdőjelezve Izrael ősi hagyományait, sőt *ad absurdum* perzsa kor előtti létezését. A Tórát és a teljes Bibliát hellenisztikus kori szerzeménynek tartják. Tagadták Josephus írásainak bármiféle történeti hitelességét, így természetesen a garizimi templom létét is.⁵¹ Miközben Josephus szavahihetőségét erősíti velük szemben a perzsa korszakba kerülő garizimi templom, ugyanakkor annak révén a minimalista kutatás extrém iránya új kiindulópontot nyert a zsidó hagyományok relativizálásához és lejáratásához. Így válik a garizimi templom trójai falóvá Izrael történetének kutatásában.

Ezzel egyidőben, míg a szamaritánus-kutatás megpróbálja objektíven újraértelmezni a közösség és a korszak történetét, valamint a bibliai szövegek keletkezéstörténetét ezen új adatok alapján,⁵² a tradicionalistább keresztény és zsidó kutatók igyekeznek elkerülni a témát vagy figyelmen kívül hagyni az újabb leleteket és az azokból fakadó tényeket.

Epilógus

Ennek a cikknek egy korábbi változatát ismerttettem Bécsben a Society of Biblical Literature 2007-es kongresszusán, de micellett megjelentethettem volna, az egyik (minimalista) résztvevő publikált egy más hangvételű, átfogó cikket a garizimi ásatásokról,⁵³ ami elvette akkori előadásom és írásom élet, amit így nem is publikáltam. Ám az azóta előkerült új adatok és a mai politikai helyzet újból aktuálissá tették a témát.⁵⁴

Zárásként még egy megjegyzés a Madaba mozaikhoz és a Deut 11,30-hoz, mely a Jordánon való átkelés után Gilgálban felállított tizenkét emlékkövet a Garizim és Ebál hegyekhez köti. A Szamaritánus Pentateuchusban ehelyütt egy további pontosítást olvashatunk: מול שכם, vagyis „Sikemmel szemben”. A Deuteronomium korai rabbinikus *midrás*ában, magyarázatában, a *Szifré Devarim* 56,1-ben Rabbi Eleázár ben Rabbi Joszé mondja: „Azt mondtam a szamaritánusok írnokainak, ti meghamisítjátok a Tórát, de nem nyertek vele semmit. Mivel azt írtátok: 'Móré Tölgyese, Sikemmel szemben'. Mi magunk azt tanultuk, hogy ez a Garizim-hegyre és az Ebál-hegyre vonatkozik, melyek a szamaritánus földön vannak.”⁵⁵ A rabbinikus hagyomány megerősíti a szamaritánus olvasat egyértelműsítő célját – de szövegét nem.

Jegyzetek

- 1 A vitáról részletesebben lásd Pummer 2002, 86–87. A levél magyarul in Takács 2005, 119.
- 2 A jeruzsálemi főpap (Eljásib) unokája feleségül vette Szanballatnak, a samáriai kormányzónak a lányát, ami miatt kizárták a júdai kultushelyről (Neh 13,28). Josephus szerint Szanballat Nikaszo nevű lánya férjének (Manasszénak, akit Nehémiás üldözött el Jeruzsálemből) szánja a Nagy Sándortól engedélyezett garizimi templom főpapi tisztét (*Ant* 11,302–303.306–312).
- 3 Anderson 1991, 104–107.
- 4 Procopius: *De aedificiis* (*Περὶ κτισμάτων*). 5.7.1–2. Szövegkiadások Dewing 1961, 349; Pummer 2002, 302–303.
- 5 Bull 1965, 41.
- 6 A Neapolis városából előkerült ún. Garizim-érmék ezt a templomot ábrázolják, a hegytetőn lévő templomhoz vezető lépcsőkkel.
- 7 Bull – Wright 1965, 234–237; Bull 1968, 58–72.
- 8 Neapoliszi Marinosz szerint a templomot Zeusz Hüpszisztosznak dedikálták. Photius, *Bibliotheca* 243.345b in Pummer 2002. 429.
- 9 Kropp 2021, 220–236.
- 10 Bruneau, Philippe 1982, 465–504. kül. 484; Kraabel 1984, 44–46; White 1987, 133–160. kül. 141–147.
- 11 Pummer 1987–1988, 18–25.
- 12 Az időben korábbi (No 2) felirat szerint Menipposz, a hérakleioni Artemidorosz fia egy *proseukhé* építéséhez nyújtott adományokat (4–5. sorok). A másik feliraton szereplő adományozónak is görög neve van: Szarapion, a knosszoszi Jázon fia (4–5. sorok).
- 13 Magen 1986, 91–101.
- 14 Magen 1990, 70–96.
- 15 Magen 2008, 105–106.
- 16 Magen 2008, 153–154. kül. 273. fénykép.
- 17 Arie 2021, 43–49. 55–57 szerint a Kr. e. 7–6. századra tehető a garizimi templom építése, ami további kérdéseket generálhat. Az oszlopfeők korábbi értelmezéséhez lásd Stern–Magen 2002.
- 18 A szövegkiadás készítői maguk is egymásnak ellentmondó megállapításokat tettek a datálással kapcsolatban. Magen–Mishgav–Tsafnia 2004, 14 versus 41. Vö. Hensel 2016, 52. kül. 81. jegyzet.
- 19 Dušek 2012, 5–7.153. Ezen belül is leszűkítette a Szeleukida korszakra, vagyis a templom III. Antiokhosz korában történt felújítását követő időszakra (pp. 21–42). Vö. De Hemmer Gudme 2013, 78–84. Korábban Naveh 1995, 1–4. az első harminc felirat ismeretében is már hasonló időszakot adott meg. Legújabbban Hensel 2022, 93–94. is a késő perzsa és hellenisztikus kor III. Antiokhoszsal záruló időszakára teszi a feliratokat.
- 20 De Hemmer Gudme 2013, 148–149.
- 21 Magen–Mishgav–Tsafnia 2004, 137–171; De Hemmer Gudme 2013, 74 szerint a szövegek töredékessége miatt akár több szöveg is tartalmazhatta a hosszabb formulát.
- 22 De Hemmer Gudme 2013, 91–134. Assur, Hatra, Jebel Ram, Palmyra, Sumatar Harbesi, sőt néhány zsinagógában is, illetve De Hemmer Gudme 2013, 135–147. bibliai példákat hoz rá. De több töredéken olvasható a fogadalmat tenni (נדר) ige is (No 212).
- 23 Az Ex 30,16 szövege részben közelít a felajánlási formulához, s közben a fél ezüst sékel templomadó megfizetésével a bűnök bocsánatát is garantálja. Kartveit 2019, 215.
- 24 Mindkét töredéken a megelőző sorban szerepel a בית (ház/templom) szó is.
- 25 Vö. Kartveit 2019, 211–212; Hensel 2016, 57.
- 26 Magen 2004, 253. „New-Hebrew” írásmódnak nevezi ezt. Az írásmód ismert a qumráni szövegekből is, melyek használatának idejét McLean, M. D. 1982-es disszertációjában (74–78.) a Kr. e. 3. század második fele és az első század első harmada közé teszi. Hivatkozás in Dušek 2012, 54.
- 27 Dušek 2007, 62.
- 28 Egy későbbi korból származó ezüst gyűrűn olvasható felirat: יהודה אהרן a Deut 6,5 részlete (No 390). Magen–Mishgav–Tsafnia 2004, 254.
- 29 Magen 2007, 179. Magen–Bijovsky–Tzionit 2021, 19. már 90 érméről beszélnek. Bijovsky 2021, 130–134. táblázatai.
- 30 No. 33355. 362000. 32444. 21107. Magen 2008, 196–199. Plates 8–9.
- 31 Magen szerint a szerves anyagok Carbon 14 vizsgálata, az érmék dátuma és az építészeti jellemzők alapján a Kr. e. 5. század első felében épült a templom. Dušek 2012, 3., 65. szerint inkább a század második felében. Lásd még leújabbban Hensel 2022, 103–108.
- 32 Magen 2008, 103–110.
- 33 Magen 2008, 116–117. Összességében 300 000-re becsülik a maradványokat.
- 34 Magen 2008, 180–181.
- 35 Magen 2008, 117.
- 36 A perzsa kori jeruzsálemi templom méretéről az Ezra 6,3 azt írja, hogy 60 könyök magas és 60 könyök (25m) széles volt.
- 37 Hensel 2016, 218–230; Knoppers 2019, 153–176.
- 38 Knoppers 2013, 135–168; Hensel 2016, 345–366.
- 39 Hensel 2016, 195–207.
- 40 A monotemplizmus felfogásának definícióját adom in Zsengellér 2011, 130–187.
- 41 Erről részletesebben Zsengellér 2022, 77–86.
- 42 A Szeleukida közigazgatás egymásra épülő egységei a *toparchia*, *hüparkhia*, *eparkhia* és végül a legnagyobb a *szatrapia*. Az egyes területek felosztása és beosztása időről-időre változott.
- 43 A kifejezés a hellenizmus, a hellén életmód ellenpárjaként jelenik meg a szövegben. Schwartz 2008, 173.
- 44 A kifejezés megfogalmazója Hensel 2016, 170–194.
- 45 Lange 2004, 205–224.
- 46 Robker 2020, 303–324.
- 47 Charlesworth 2009, 201–212. 273–274. egy kicsiny holt-tengeri töredéken találta meg a samaritánus szövegváltozatot. Schenker 2010, 108–113. a Giessen Papírusz 19 görög szövegében találta meg ugyanezt.
- 48 Schenker 2010, 105–120. a maszorétánál korábbi szövegtenűk alapján bizonyította a samaritánus szöveg elsőségét. Atkinson 2016, 77–78.
- 49 Pummer 2016, 1–21; Zangenber 2022, 23–57.
- 50 Whitelam 1997; és a koppenhágai iskola tagjai: Lemche 1998; Thompson 1999; Davies 2000; Mai kiteiktéshez lásd Lemche 2022.
- 51 Nodet 1997, 192.
- 52 Lásd a cikkeket in Hensel 2021.
- 53 Hjelm 2010, 25–41.
- 54 Jelen írás előadás-változata elhangzott az Ókortudományi Társaság 2024. január 19-i felolvasó ülésén.
- 55 Szövegkiadás: Finkelstein 1939. Lásd még https://www.sefaria.org/Sifrei_Devarim.56.1?lang=bi.

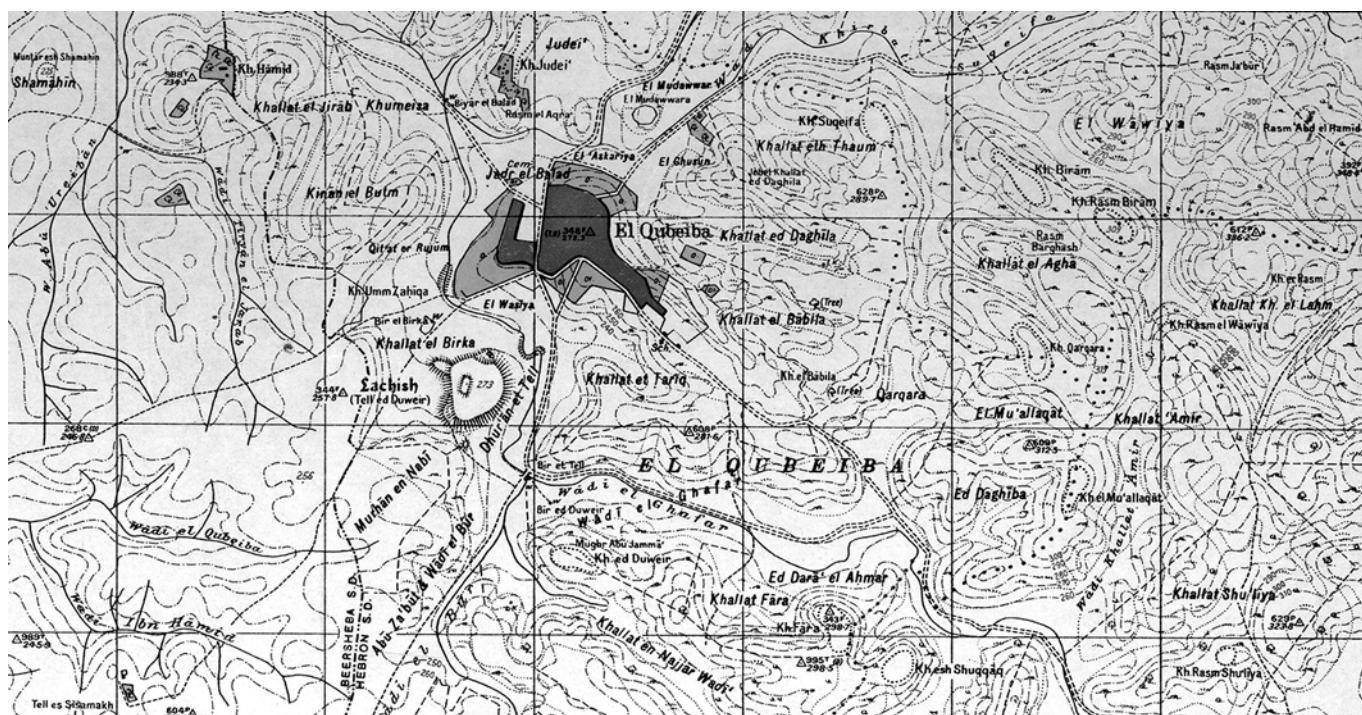
Bibliográfia

- Anderson, R. T. 1991. „The Elusive Samaritan Temple”: *Biblical Archaeologist* 54, 104–107.
- Arie, E. 2021. „Revisiting Mount Gerizim. The Foundation of the Sacred Precinct and the Proto-Ionic Capitals”: Y. Zelinger, et al. (szerk.): *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region: Collected Papers. Volume 14*. Jerusalem, 39*–63*.
- Atkinson, K. 2016. *A History of the Hasmonean State. Josephus and Beyond*. JCT. London.
- Bijovsky, G. 2021. „Coins from the Excavation at Mount Gerizim”: Y. Magen – G. Bijovsky – Y. Tzionit (szerk.): *Mount Gerizim Excavations III. The Coins*. JSP 19. Jerusalem, 81–203.
- Bruneau, Ph. 1982. „Les Israelites de Délos et la juiverie délienne”: *Bulletin de correspondance hellénique* 106, 465–504.
- Bull, R. J. et al. 1965. „The Fifth Campaign at Balatha (Shechem)”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 180, 7–41.
- Bull, R. J. – Wright, W. 1965. „Newly Discovered Temples on Mt Gerizim in Jordan”: *Harvard Theological Review* 58, 234–237.
- Bull, R. J. 1968. „Excavation of Tell er Ras on Mt Gerizim”: *Biblical Archaeologist* 31, 58–72.
- Charlesworth, J. H. 2009. „What Is a Variant? Announcing a Dead Sea Scrolls Fragment of Deuteronomy”: *Maarav* 16, 201–212. 273–274.
- Davies, P. R. 1995. *In Search of Ancient Israel*. LAI. Louisville.
- De Hemmer Gudme, A. K. 2013. *Before the God in This Place for Good Remembrance. A Comparative Analysis of the Aramaic Votive Inscription from Mount Gerizim*. BZAW 441. Berlin.
- Dewing, H. (szerk.) 1961. *Procopius: Buildings*, Vol. VII. Loeb Classical Library. Cambridge, MA – London.
- Dušek, J. 2007. „Ruling of Inscriptions in Hellenistic Samaria”: *Maarav* 14, 43–65.
- Dušek, J. 2012. *Aramaic and Hebrew Inscriptions from Mt. Gerizim and Samaria between Antiochus III and Antiochus IV Epiphanes*. CHANE 54. Leiden.
- Finkelstein, L. (szerk.) 1939. *Siphre ad Deuteronomium*. Berlin (repr. New York, 1969).
- Hensel, B. 2016. *Juda und Samaria. Zum Verhältnis zweier nach-exilischer Jahwismen*. FAT 110. Tübingen.
- Hensel, B. et al. (szerk.) 2021. *Yahwistic Diversity and the Hebrew Bible. Tracing Perspectives of Group Identity from Judah, Samaria, and the Diaspora in Biblical Traditions*. FAT 120. Tübingen.
- Kartveit, M. 2009. *The Origin of the Samaritans*. VTS 128. Leiden.
- Knoppers, G. N. 2013. *Jews and Samaritans. The Origins and History of Their Early Relations*. Oxford.
- Knoppers, G. N. 2019. *Judah and Samaria in Postmonarchic Times*. FAT 129. Tübingen.
- Kraabel, A. T. 1984. „New Evidence of the Samaritan Diaspora has been Found on Delos”: *Biblical Archaeologist* 55, 44–46.
- Kropp, A. J. 2021. „A Roman Altar on Mount Gerizim. Rediscovering a Civic Icon on Tetradrachms of Neapoli”: *Journal of Roman Archaeology* 34/1, 220–236.
- Lange, A. 2004. „The False Prophets Who ‘Arose against God’ (4Q339 1)”: K. Berthelot – D. Stökl Ben Ezra (szerk.): *Aramaica Qumranica. Proceedings of the Conference on the Aramaic Texts from Qumran in Aix-en-Provence 30 June – 2 July 2008*. STDJ 94. Leiden, 205–224.
- Lemche, N. P. 1998. *The Israelites in History and Tradition*. LAI. Louisville.
- Lemche, N. P. 2022. *Back to Reason. Minimalism in Biblical Studies*. DANEBS. London.
- Magen, Y. – Misgav, H. – Tsafina, L. 2004. *Mount Gerizim Excavations. Vol. I. The Aramaic, Hebrew and Samaritan Inscriptions*. JSP 2. Jerusalem.
- Magen, Y. – Bijovsky, G. – Tzionit, Y. 2021: *Mount Gerizim Excavations III. The Coins*. JSP 19. Jerusalem.
- Magen, Y. 1986. „A Fortified Town of the Hellenistic Period on Mount Gerizim”: *Qadmoniot* 19, 91–101.
- Magen, Y. 1990. „Mount Gerizim Excavations – A Temple City”: *Qadmoniot* 23, 70–96.
- Magen, Y. 2007. „Dating of the First Phase of the Samaritan Temple at Mount Gerizim in Light of the Archaeological Evidence”: O. Lipschits et al. (szerk.): *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, Winona Lake, 157–211.
- Magen, Y. 2008. *Mount Gerizim Excavations Volume II. The Temple City*. JSP 8. Jerusalem.
- Naveh, J. 1995. „The Inscription from Failaka and the Lapidary Aramaic Script”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 297, 1–4.
- Nodet, E. *A Search for the Origins of Judaism. From Joshua to the Mishnah*. JSOTSup 248. Sheffield.
- Pummer, R. 1987–1988. „APIAPIZIN: A Criterion for Samaritan Provenance?": *Journal for the Study of Judaism* 18, 18–25.
- Pummer, R. 2002. *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*. TSAJ 92. Tübingen.
- Pummer, R. 2016. „Was There an Altar or a Temple on the Sacred Precinct on Mt. Gerizim?": *Journal for the Study of Judaism* 47, 1–21.
- Robker, J. M. 2020. „Die Texttraditionen von 2. Könige 17 als Spiegel der Entwicklung des Verhältnisses von Juden und Samaritanern”: B. Hensel et al. (szerk.): *Yahwistic Diversity and the Hebrew Bible. Tracing Perspectives of Group Identity from Judah, Samaria, and the Diaspora in Biblical Traditions*. FAT 120. Tübingen, 303–324.
- Schenker, A. 2010. „Textgeschichtliches zum Samaritanischen Pentateuch und Samareitikon”: M. Mor – F. V. Reiterer (szerk.): *Samaritans: Past and Present. Current Studies*. StSam 5. Berlin, 105–120.
- Schwartz, D. R. 2008. *2Maccabees*, CEJL. Berlin.
- Stern E. – Magen Y. 2002. „Archaeological Evidence for the First Stage of the Samaritan Temple on Mount Gerizim”: *Israel Exploration Journal* 52, 49–57.
- Takács L. (szerk.) 2005. *Szent Jeromos: Levelek*. 2. kötet. Budapest.
- Thompson, T. L. 1999. *The Bible in History. How Writers Create a Past*. Pimlico.
- White, L. M. 1987. „The Delos Synagogue Revisited. Recent Fieldwork in the Greco-Roman Diaspora”, *Harvard Theological Review* 80, 133–160.
- Whitelam, K. W. *The Invention of Ancient Israel. The Silencing of Palestinian History*. London.
- Zangenberg, J. K. 2022. „The Sanctuary on Mount Gerizim. Archaeological Pitfalls and Promises”: S. Alkier (szerk.): *Konstellationen antiker Tempelwirtschaft. Neue Perspektiven auf den Tempel am Garizim, den Jerusalemer Tempel und das Artemision in Ephesos*. Paderborn, 23–57.
- Zsengellér, J. 2011. „Egytemplomáság – A kultuszhely kizárólagossága Izrael teológiájában és vallásgyakorlatában”: Uő.: *Textus és Kontextus. Az Ószövetség megértésének lehetőségei*. Coram Deo. Budapest, 130–187.
- Zsengellér J. 2022. „Johannész Hürkanosz a judaizmus atyja. Királyi életrajz vallástörténeti dimenzióban”: *Collegium Doctorum* 18, 73–89.

Legutóbbi írása az Ókorban: *Hácor – egy világváros Palesztinában* (2022/2).

Kőszeghy Miklós

Közhely, hogy a gazdaság állapota döntő mértékben képes befolyásolni egy társadalom pillanatnyi helyzetét, de akár a fejlődés irányát is meghatározhatja jó időre. Önmagában ezért is érdemes tanulmányozni a gazdaságtörténetet az emberiség történetének bármely időszakában. Az ókori Izrael vonatkozásában azonban ez a kérdéskör mindmáig meglehetősen háttérbe szorult. Nem ismerek olyan monográfiát, amely kifejezetten ezzel a témával foglalkozna, a kérdéskör némely aspektusa inkább a társadalomtörténeti munkák¹ vagy a *Landeskunde*-típusú könyvek² lapjain kerül elő. Egy korábbi munkámban,³ amelyben Jeruzsálem és a város agglomerációja közti kérdéseket vizsgáltam, sort kerítettem gazdaságtörténeti relevanciájú kérdésekre is, ám ott sem volt szó átfogó gazdaságtörténeti elemzésről. Ha ezt a helyzetet összehasonlítjuk például az ókori Mezopotámia gazdaságtörténeti kutatásának lehetőségeivel, akkor látnunk kell, hogy a Folyamközbe lépve e tekintetben is más dimenzióba érkezünk. Itt ugyanis a gazdaságtörténeti szempontból releváns primér forrásoknak oly bőségevel találkozunk, amiről az ókori Izrael esetében még álmodnunk sem érdemes. Ebből következik az is, hogy a mezopotámiai gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozó szakirodalom is komoly méretű.⁴ Primér források

1. kép. Lákis / Tell ed-Duweir környéke

Palesztina területéről elenyésző számban állnak rendelkezésre, jószerivel csak a samáriai osztrakonokat tekinthetjük ilyen jellegűnek. Ezért, no és a terjedelem okán, egyelőre nem teszünk kísérletet átfogó elemzésre, célom az, hogy egyetlen szűk régió kapcsán számba vegyem, milyen lehetőségei vannak a gazdaságtörténeti kutatásnak az ókori Izrael vonatkozásában. Ráadásul mindezt egyetlen periódusra, a vaskorra fókuszálva. A kiválasztott körzet az ókori Lákis (Tell ed-Duweir⁵) és a Lákis-folyó (Nahal-Lachish) középső, valamint alsó szakasza. A vizsgálat során a figyelmem elsőként a körzet településtörténetére irányul. Ennek során arra teszek kísérletet, hogy vázoljam a város és agglomerációja viszonyrendszerét a vaskor I, illetve a vaskor II⁶ folyamán.

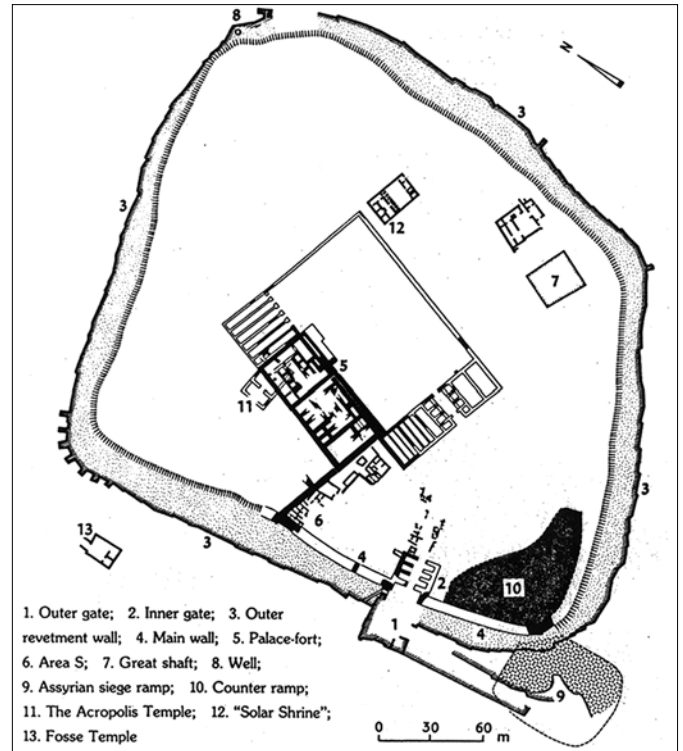
A terület

A szóban forgó kutatás alá vont tágabb terület földrajzi határai viszonylag könnyen kijelölhetők.⁷ Ezek tisztázása már csak azért is fontos, mert csupa olyan adottságot érintek itt, amelyek a braudeli hosszú időtaram kategóriája alá tartoznak, s amelyek a bennünket most érdeklő időszakban nem változtak meg. Hatásuk így mindvégig erőteljesen befolyásolta a térség gazdasági lehetőségeit.

A júdai Seféla⁸

Lákis a júdai Seféla néven ismert síkságon fekszik, amelyet azonban itt-ott még kisebb dombok tesznek változatosabbá. A júdai Seféla nyugati határát a Földközi-tenger partvidéke jelenti. Itt húzódik az ókori Kelet egyik legforgalmasabb útvonala, a Via Maris, valamint azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a régió nagyobb kikötői, illetve tengerparti települései, Gáza, Asdód és Askelón filiszteus kézen vannak a késő bronzkor végétől kezdve a vaskor folyamán mindvégig. Ez az egyik oka annak, hogy Izrael fiai az ókor e szakaszában nem váltak hajósnéppé. A természet és a politikum tehát egyaránt gondoskodott arról, hogy ezt a határvonalat meglehetősen biztonsággal ki lehessen jelölni. Dél felől a Beerseba-medence, kelet felől a Hebrón környékén emelkedő hegyek, északról pedig a Szórek-patak (Nahal-Soreq) zárja le a júdai Seféla néven ismert tájegységet. A talaj a dombvidékről a tenger felé futó vízfolyásoknak köszönhetően a terület nagy részén és Lákis környékén is alluviális, és ez jó mezőgazdasági adottságokat jelent, de a talajviszonyok a régió egészében is kifejezetten jónak mondhatók.⁹ A vízellátás kérdésében a helyzet már nem tűnik ennyire kedvezőnek. A júdai Seféla ugyan évente 600–700 milliméter csapadékot kap,¹⁰ ám a terület forrásokkal történő ellátottsága kifejezetten szűkösnek mondható.¹¹ Márpedig a száraz nyár átvészélése források segítségével sokkal könnyebb lehetett az ókor teljes folyamán. Mindezek alapján világosan látható, hogy a terület mezőgazdasági adottságai palesztinai viszonylatban kifejezetten jónak mondhatók. Nem feledve, sőt hangsúlyozva, hogy ez csak Palesztinára nézve igaz.

A júdai Seféla jelentőségének másik oka stratégiai helyzete volt. A Via Maris Lákistól légvonalban alig 20–25 kilométernyire húzódott, s ez nagyjából egy napi (igaz, elég feszített

2. kép. Lákis III. rétege

ütemű) járás távolságának felel meg. A Via Maris ugyan voltaképpen kívül esik a Sefélán, ám elég közel húzódik a területhez ahhoz, hogy elmondhassuk: a júdai állam ezen a ponton csatlakozott a nemzetközi kereskedelem legfontosabb korabeli ütőeréhez. Ez a közeli kapcsolat természetesen egy sor politikai konzekvenciát is hozott magával, ám ez nem témája a jelen írásnak.

Lákis és környéke

Ha figyelmünket most Lákis körzetének a települési hálójára felé fordítjuk, akkor igen gazdag kép bontakozik ki a szemünk előtt. Tell ed-Duweir [92] 13572 10820,¹² az ókori Lákis a régió központi települése a késői bronzkor és a vaskor I–II folyamán, egészen addig, amíg a babilóni fogság kezdete körüli harcokban a babilóni hadsereg el nem pusztítja, hogy azután soha többé ne épüljön újjá. A tell a maga kb. 11 hektáros kiterjedésével palesztinai viszonylatban kifejezetten nagynak számít, így hamar felkeltette a tudomány művelőinek érdeklődését,¹³ majd a két világháború közti időszaktól elkezdve több ízben is alaposan ásták.¹⁴

A vaskori rétegek (V–II) kirajzolják számunkra a város történetét, de egyben a gazdaságtörténet szempontjából is releváns felismerésekhez vezetnek. Az V. rétegben Lákis erődtetetlen, falusias jellegű település csupán. A város karrierje a IV. rétegben kezdődött el. Az előző rétegtől egy hosszabb *gap* választja el, de ez a réteg azután már teljes mértékben erődített. Hogy mikorra datáljuk Lákis IV városát, az mindmáig vita tárgya. A többségi vélemény arra hajlik, hogy ez a város és Roboám, júdai királynak a 2Krón 11,9-ben említett itteni építkezése összefüggének egymással.

A tell a Kr. e. 4. évezred óta lakott volt, vaskori virágkora a III. réteg idejére tehető, amely réteget az asszírok romboltak le Kr. e. 701-ben. A város ekkor még újjáépült, s bár a Lákis II kiterjedésében nem fogható elődjéhez, fontossága azonban semmit nem csökkent. E város minden tekintetben megfelel a központi helyekkel szemben támasztható elvárásoknak.¹⁵ A tell közepén emelkedő nagyméretű palota a központi kormányzat helyi reprezentációjának jelenlétére utal, a palota melletti nagyméretű udvar pedig minden valószínűség szerint arra, hogy a hadsereg egy (feltehetően szekeres) kontingense itt állomásozott. Az elit bizonyos csoportjainak jelenlétéből megalapozottan következtethetünk arra, hogy Lákisban a helyi viszonyokhoz képest jelentős fizetőképes kereslet összpontosult, ez pedig nyilván ösztönzően hatott a környék gazdasági fejlődésére. Az természetesen kérdés, hogy ez a konstelláció vajon szerves fejlődés eredménye volt-e, vagy pedig abból a kormányzati döntésből vette erejét, amely Lákist a Júdai Királyság másodlagos centrumává tette.

Ezt a feltevést az Ószövetség szövege is alátámasztja. Józsué könyvének második, nagy részében (13–24. fejezetek) arról olvasunk, hogy a honfoglalás győztes harcainak befejeztével Józsué felosztja az elfoglalt területeken a Jordántól keletre és nyugatra a törzsek között. Az ilyen, meglehetősen száraz listák esetében nem valószínű, hogy léteztek a szóbeliség fázisában.¹⁶ Nem látjuk sem azt az élethelyzetet, amelyben, például a tábortűz mellett, egy csoport tagjai érdeklődve hallgatták volna, amint a vének egyike órák hosszat recitál bizonyos helyneveket. De azt is nehéz volna megmagyarázni, hogy egy júdai pástor miért érdeklődött volna valamely galileai törzs határának pontos futása iránt. Ezeket a listákat a Deuteronomiumi Történeti Mű alaprétegének (DtrG/H) szerzői és/vagy redaktorai készen találták valamikor a Kr. e. 7. és 6. század fordulóján a jeruzsálemi palota archívumában. A listákból Józsué könyve két fajtát közöl. Vagy megadja egy adott törzs területének legfontosabb központjait (Júda esetében lásd 15,20–63), vagy pedig akkurátusan leírja az adott törzsterület határának futását (Júda esetében lásd 15,1–12). Az első verziót tovább pontosítja a szöveg azzal, hogy a kérdéses területet kisebb körzetekre osztva tárja elő. A listák, ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk, maguk is jóval későbbiek a honfoglalás koránál, mai helyük, amelyet a DtrG/H jelölt ki számukra a könyvben, ennél is sokkal később rögzült. A listák kora mára nem állapítható meg,¹⁷ a végső forma tekintetében a legvalószínűbb Jósias király korára, a Kr. e. 7. század végére gondolni.

Am maga a lista mindeme bizonytalanságok ellenére is igen fontos adatokat közöl jelen kérdésfeltevésünkkel kapcsolatban. A Józs 15,37–41 Júda egyik délnyugati kerületének városi központjaként említi Lákist. Tizenhat várost említ a szöveg, de ebből Lákis mellett mindössze három azonosítható.¹⁸ Ami ennél fontosabb, hogy úgy tűnik, minden városhoz, így Lákis-

3. kép. Lákis tellje

hoz is tartozik egy agglomerációs övezet, amelyben falvakat¹⁹ találunk. A központ funkció ebből elég világosan kitűnik.²⁰ Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ez az agglomeráció nagy vonalakban a régészeti terepbejárások eredményeit felhasználva is megragadható.

A Lákis-folyó

A Lákis-folyó (ókori neve ismeretlen) helyi jelentőségű, körülbelül 1000 négyzetkilométer nagyságú vízgyűjtő területtel rendelkező vízfolyás, amelynek vízhozama az ókorban a mainál sokkal nagyobb, főként pedig sokkal egyenletesebb lehetett.²¹ Feltételezhetjük, hogy a bennünket érdeklő időszakban a folyó az év minden napján szállított vizet, a csapadéokban gazdagabb téli hónapokban kisebb vízi járművekkel még hajózható is lehetett. A Lákis-folyóba Lákis városától északra beletorkollott a Maresa-folyó, tovább növelve a folyó vízhozamát. A folyó, illetve a nyári hónapokban maga a völgy minden bizonnyal helyi jelentőségű útvonalként funkcionált.

Az Adoraim-patak

Az Adoraim-patak és a Lákis-folyó közt húzódó vízvásztó valóban elválasztóként működött, nem túl magas dombvonulatként érdemes elképzelnünk. A területén mezőgazdasági tevékenység folyt, ám falvakat nem, legfeljebb kisebb farmokat sikerült feltárni a területén. Az Adoraim-pataknak ezért a jelen vizsgálatban csak másodrangú szerepe van.

A települési háló

A Lákis-folyó mentén található települési hálónak az a része fontos most, amely a régió központjaként szolgáló Lákis város környezetében található. Nem veszem sorra valamennyi települést, figyelmemet inkább a jellemző telepekre fókuszálom. Maguk a telepek elhelyezkedésük alapján két csoportba sorolhatók.

Az első csoport tagjai a város közvetlen közelében találhatók, s a következők:

[100]²² 13510 10857 „North-West Settlement” (Area 1500)²³

A telep a telltől mintegy 700 méterre, északra található, a terület jelenleg erdősítve. A folyamatos megtelepedésre utal, hogy a korai bronzkor I, valamint a középső bronzkor I–II, a késői bronzkor, valamint a vaskor II idejéből egyaránt került elő nagy mennyiségű kerámia.

[101] 13570 10845 Nachal Lachish (Area 4000)²⁴

A területéről egy vaskori olajprés maradványai kerültek elő.

[102] 13547 10835 Nachal Lachish (Area 100–200)

A területen nagyszámú olyan sír került elő, amelyeket a késő bronzkortól kezdve a vaskor II-ig használtak. Nem lehetetlen, hogy itt volt a vaskori város (egyik?) nekropolisza.²⁵

[152] 13557 10797 Nachal Lachish

A területen egy feltehetően a vaskor II-ből származó ház mellett egy ugyancsak vaskori sír (Tomb 503) került elő, közvetlen közelében egy késő bronzkori anthropoid szarkofággal. E két lelet ugyancsak a nekropoliszként való használatra utal.²⁶ Ám jelezheti azt is, hogy a város ugyan nyilván megszenvedte a nagy levantei összeomlást Kr. e. 1200 körül, de valamelyes szünet után az élet nagyjából ugyanazon a területen folytatódott.

[154] 13570 10775 Nachal Lachish (Area 1000)

A területen a késő bronzkor óta víztároló működött. A közvetlen közelében feltárt, a vaskor II-ből származó ciszterna arra utal, hogy a vízellátás szempontjából a terület később is jelentős maradt.²⁷

A releváns telepek másik csoportja a központként szolgáló Lákistól kissé messzebb található, ám e csoport valamennyi tagjáról elmondhatjuk, hogy a Lákis-folyó közvetlen közelében helyezkednek el:

[153] 13575 10795 Nachal Lachish (Area 7000)

A feltehetően a középső bronzkorból származó út közvetlen közelében számos vaskor II struktúra került elő, amelyek funkcióját nem sikerült egyértelműen megállapítani.²⁸ Az út és a vaskor II leletek egymás melletti előfordulása alapján annyit azért mégis állíthatunk, hogy Lákis környékén a folyó közvetlen közelében szárazföldi utak is használatban voltak.

A várostól kissé még távolabb fekvő települések közül is megemlítenék néhány fontosabbat:

[249] 13006 10427 Khirbet Umm el Baqar

A tengerszint felett 210 méteres magasságban elhelyezkedő, 2 hektár területű tellen 15×15 méteres négyszögletű struktúrára található, amely a kerámialeletek alapján Lákis III-mal egykorú.²⁹

[280] 13363 10360 Tel Haraqim / Tell Kharakah

A tengerszint felett 257 méter magasságban fekvő tell a Lákis-folyó északi partján, területe 2,7 hektár. Tetején Lákis III korú, 18×24 méteres struktúra, amelynek 2,5 méteres falvastagsága valószínűvé teszi, hogy a várost védő, kisebb erődítménnyel van dolgunk.³⁰

[16] 13482 10941

0,5 hektáron elterülő, egyelőre tisztázatlan funkciójú vaskori struktúrák a Lákis-folyó déli partján, amelyek egyidősek Lákis III-mal.³¹

[25] 13585 10970 Khirbet er Resm

A Maresa-folyó torkolatánál 1,5 hektáros telep, körülötte teraszok, ciszternák a Lákis III-mal egyazon időszakból.³² A telep nem azonosítható erődként, pedig a folyók torkolatánál elfoglalt helye erre predesztinálná.

[34] 13766 10942 Hīrbet Sheqofa / Khirbet Sukeiyifeh

1 hektáros telep a Maresa-folyó torkolatával szemközt. A Lákis III-mal egy időből való egy igen érdekes, 27 struktúrából álló telep, amelynek darabjai igen aprók, általában 3×3 méteresek. A területen vaskori út került elő, sajnos a szisztematikus feltárás a telepen még nem kezdődött el.³³

[101] 13570 10845 Nachal Lachish, Areal 100–200

A területen nagy mennyiségű olajprés került elő a korai bronzkortól kezdve, kihagyva a középső bronzkort egészen a római korig.³⁴ E tény arra utal, hogy a település alapvető gazdasági profilja az olajtermelés volt.

[202] 13777 10617 Hīrbet Soq / Khirbet esh-Shukkak

A 300 méter magasságú dombon 1,8 hektáros telep, lakóházak és számos borsajtó nyomaival.³⁵ A telep a Korai bronzkor III-ban már lakott, de a kerámiaanyag igen nagy része egyidős a Lákis III-mal.

[211] 13867 10538

Lákis III-mal egyidős mészégető.³⁶

LMLK-pecsétnyomatok Lákisból

A fogság előtti júdai gazdaságirányítási rendszer kutatásában nélkülözhetetlen forráscsoportot alkotnak a *lmlk*-pecsétnyomatokkal („a királyé”) ellátott edények. Az edények tartalma ugyanis vagy egy királyi birtokról adóként beszállított bor, vagy olaj volt, vagy pedig a központi hatalom redistribúciós mechanizmusának következtében került el egy adott lelőhelyre. A nyomatok száma évről-évre növekedik, s mára jócskán meghaladta az ezres számot. Egy 2007-es összefoglaló³⁷ szerint, amelynek adatai a nagyságrend tekintetében alapvetően azóta sem változtak, Lákisból 407, Jeruzsálemből

286, Ramat-Rahelből pedig 163 darab nyomat került elő. Lákis mint Júda Sefélán fekvő határvárosa, mint központ egyben kijelöli számunkra Júda legveszélyeztetettebb nyugati határát. Itt érintkezett Júda és a Via Maris, innen volt várható minden igazán veszélyes támadás, logikus volt tehát, hogy az ellátmányt ide összpontosították. Úgy tűnik, hogy a politika által vezérelt gazdaságirányítás számára Lákis még a központi régióban elhelyezkedő fővárosnál és nyári rezidenciánál is fontosabb volt. Ez érthető, hiszen a nyomatok túlnyomó többsége a Kr. e. 8 század végéről, tehát az asszír invázió idejéből való.

Egyéb források

Az írott források alapvetően kiegészítik azt a képet, amelyet a lelőhelyek vizsgálatával szereztünk. A lákisi osztrakonok néven ismert, héber nyelvű archívum, amely a Kr. e. 7. és 6. század fordulójáról, esetleg a babilóni fogságot közvetlenül megelőző időszakból való, arról tanúskodik, hogy Lákis a júdai állam délnyugati régiójának katonai központja volt. A parancsnok, Yaus például beszámol arról, hogy Lákison halad keresztül az a követség, amelyet Júda királya meneszt Egyiptomba, hogy segítséget kérjen a babilóni támadás elhárítására, s amelyet nem kisebb rangú tisztviselő vezet, mint a júdai hadsereg parancsnoka (Lák 3). S ha ez nem volna elég, akkor megemlíthetjük, hogy a parancsnok meglehetősen jól tájékozott a jeruzsálemi belpolitika útvesztőiben (Lák 6), s emellett még arra is jut ideje, hogy erélyesen, sőt szívhez szólón tiltakozzék, amikor felettese analfabetizmussal vádolja meg (Lák 3). Az archívum tehát egyértelműen rámutat a tényre, hogy Lákis katonai és igazgatási központ volt, ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy saját környékének agglomerációját gazdasági téren (is) összetartotta.

Konklúzió

Ha rátekintünk mindarra, amit eddig elmondtunk, akkor két területen is levonhatunk bizonyos következtetéseket. Egyfelől a konkrét területet, a Lákis-folyó völgyét illetően, másfelől néhány olyan tanulságot is megfogalmazhatunk, amelynek lehet némi módszertani jelentősége.

A késői bronzkorban, az írásos források felől nézve ezt a korszakot nevezhetjük Amarna-kornak, amelyben magunk előtt látjuk Lákis prosperáló agglomerációját. Erre utalnak a 249., 280., 323. és 328. számú települések. A nagy bronzkori összeomlás Kr. e. 1200 körül az általunk most vizsgált terület sem kerülte el. A vaskor I itt is urbanizációs apályt mutat, ám a vaskor II folyamán a régió viszonylag gyors fejlődésnek indul. Ebben a periódusban a régészeti terepbejárás Lákis kö-

rül 34 települést tárt fel, s ez a szám meghaladja azon telepek számát, amelyeket a késői bronzkorból tudunk adatolni. Amikor azután az asszírok Kr. e. 701-ben elpusztítják a Lákis III városát, ez együtt jár csaknem a teljes folyóvölgy elnéptelenedésével. Az agglomeráció követi a központi település sorsát – jóban és rosszban egyaránt, hiszen más választása nem is igazán van. A következő, fejlődést mutató időszak a hellenisztikus kor, ez azonban nem tartozik a jelen tanulmány témájához. Arról nem is szólva, hogy a babilóni fogságot követően Lákis nem épül újjá, így az agglomeráció kis települései már nem Lákis (hanem inkább Maresa) felé igazodnak majd. Yaus archívuma a *lmlk*-pecsétnyomatokkal együtt még megmutatja, hogy közvetlenül a fogság előtti időszakban Lákis II központként funkcionál, de az archívum lezárása egyben Lákis mint központ végét is jelenti.

Ha összegezzük, hogy milyen ipari installációk kerültek elő a bennünket most érdeklő régióból, akkor a következő adatsor bontakozik ki a szemünk előtt:³⁸

- 123 borsajtó 63 telepen, ezek nagy többsége a hellenisztikus kortól a bizánci korig datálható, de jó néhány vaskori is akad közöttük – mutatva, hogy a terület egyik gazdasági profilja a bortermelés volt.
- 8 olajütő, amelyek viszonylag alacsony száma jól illeszkedik a már ismert képbe, amely szerint az igazán jó olajfatermesztő területek a tengerparton a Lákis-folyótól kissé északabbra kezdődnek.
- 381 ciszterna, amelyek magas száma jól mutatja, hogy a mezőgazdasági műveléshez nélkülözhetetlen vizet a nyári hónapokban források hiányában a téli-tavaszi csapadékvíz elraktározásával próbálták biztosítani.
- A mészégetők száma elhanyagolható, pedig nagyobb városok környezetében általában erőteljesen jelen vannak a gazdasági ágazat nyomai. Hogy a szükséges építőanyagot Lákis esetében honnan szerezték be, azt egyelőre nem tudjuk megmondani.

Az elmondottak alapján az a meggyőződésünk, hogy a júdai gazdaságtörténet alapvonalainak megragadásához az alábbiakra van szükség:

- A településtörténet kutatására, amely a mai Izraelben a *Survey of Israel* köteteinek, valamint a *Hadashot Arkeologiyot* anyagainak köszönhetően egyre könnyebb.
- A településekhez kötődő ipari és mezőgazdasági installációk minél szélesebb körű feltárására.
- A Biblián kívüli szöveges forrásanyag bevonására.
- A Bibliai szövegek nem teológiai, célzottan gazdaságtörténeti fókuszú értelmezésére.

Természetesen a munka legelején tartunk.

Jegyzetek

- 1 Kessler 2011, valamint Thiel 1985.
- 2 Zwickel 2002.
- 3 Kőszeghy 2015.
- 4 *Pars pro toto* említtem John N. Postgate munkáját (1992).
- 5 A tell azonosítása hosszú ideig vita tárgya volt, noha az ásató, L. Starkey nyomban helyesen azonosította Lákissal. A kérdés mára eldőlt, komoly formában senki sem kérdőjelezi meg ezt az azonosítást.
- 6 A régészeti kronológia tekintetében Weippert 1982 megoldását követem. Eszerint a vaskor I Kr. e. 1250 és 1000, a vaskor II pedig (alperiódusait most nem említve) Kr. e. 1000 és 586 közé tehető.
- 7 Vö. Dagan 1992, 13.
- 8 A szó jelentése talán 'a lenti, az alsó'. Lásd Gesenius 2007, 1404–1405.
- 9 Lásd Amiran 1970, *Soil Map* II/3.
- 10 Amiran 1970, Rainfall IV/2, valamint Ernst–Zwickel–Egger–Wenzel 2013, 10.
- 11 Dagan 1992, 13.
- 12 A telepeket Dagan 1992 jelzési rendszerével látjuk el. Ennek egyik oka az, hogy a telepek túlnyomó többségének ókori nevét nem ismerjük. A másik pedig az, hogy a koordináta adatok alapján az egyes apró helyek bárki számára könnyen azonosíthatók.
- 13 Lásd Conder–Kitchener 1998, III, 290.
- 14 Az ásatásokhoz lásd Tufnell *et al.* 1953 és 1958, Aharoni 1975, valamint Ussishkin 1977 és 1983.
- 15 A fogalmat Christaller 1980 értelmében használom.
- 16 Vö. Fritz 1994, 7.
- 17 Így Fritz 1994, 7.
- 18 Fritz 1994, 166 szerint Migdal Gád = Hirbet el-Meğdele, Eglon = Tell 'Etun, Makkeda = Hirbet el-Qôm.
- 19 A héber szó *hāšēr* jelentéséhez lásd Gesenius 2007, 386–387: bekerített beduin táborhely, raktár és fallal nem körülvett falu jelentésben. A falu-jelentésű másik szó (*kāpār*; Gesenius 2007, 567) előfordulási helyei alapján (1Krn, illetve Én) későbbinek tűnik.
- 20 A Józsué könyvének egyéb helyei tovább árnyalják a képet. Hebron esetében például arról olvashatunk (21,11–12), hogy a városhoz legelőterület is tartozott, amelyet a városlakók használtak. Ez utóbbihoz lásd *mig'ērāš*, Gesenius 2007, 630.
- 21 Amiran 1970, *Hydrology* V/1.
- 22 A szögletes zárójel Dagan 1992 jelzete.
- 23 Vö. Tufnell *et al.* 1958, 30–43, valamint Dagan 1992, 59.
- 24 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 239–266 és 1958, 280–293, illetve Dagan 1992, 59.
- 25 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 178–218 és 1958, 227–235, illetve Dagan 1992, 60.
- 26 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 219–221, Pl. 126 és 1958, 236–250, Pls. 88–89, illetve Dagan 1992, 69.
- 27 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 228–239 és 1958, 250–252, illetve Dagan 1992, 69.
- 28 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 253–254, Pl. 2:2 és 1958, 304–306.
- 29 Vö. Dagan 1992, 90.
- 30 Vö. Dagan 1992, 96, valamint Conder–Kitchener 1998, III, 291.
- 31 Vö. Dagan 1992, 38.
- 32 Vö. Dagan 1992, 40.
- 33 Vö. Conder–Kitchener 1998, III, 286, valamint *IAA Reports/Archives* 1928, 1943, File 179.
- 34 Vö. Dagan 1992, 60.
- 35 Vö. Dagan 1992, 80.
- 36 Vö. Dagan 1992, 88.
- 37 Keel 2007, 416.
- 38 Vö. Dagan 1992, 19–20.

Bibliográfia

- Aharoni, Y. 1975. *Investigations at Lachish, The Sanctuary and the Residency, Lachish VI*. Tel-Aviv.
- Amiran, D. 1970². *Atlas of Israel. Cartography, Physical Geography Human and Economic Geography, Historical Geography*. Jerusalem–Amsterdam.
- Christaller, W. 1980³. *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Darmstadt (az eredetileg 1933-ban megjelent munka változatlan kiadása).
- Conder, C. R. – Kitchener, H. H. (szerk.) 1998². *The Survey of Western Palestine, 1882–1888*. Cambridge.
- Dagan, Y. 1992. *Map of Lachish*. Jerusalem.
- Ernst, M. – Zwickel W. – Egger-Wenzel, R. (szerk.) 2013. *Herders Neuer Bibel Atlas*. Freiburg–Basel–Wien.
- Fritz, V. 1994. *Das Buch Josua*. Tübingen.
- Gesenius, W. 2007¹⁸. *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Heidelberg – Dordrecht – London – New York.
- Keel, O. 2007. *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*. Göttingen.
- Kessler, R. 2011. *Az ókori Izráel társadalma. Történeti bevezetés*. Ford. Szabó Csaba. Budapest.
- Kőszeghy M. 2015. *Keine Stadt lebt für sich allein. Jerusalem und seine Umgebung vor dem bablonischen Exil*. Münster.
- Postgate, J. N. 1992. *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*. London – New York.
- Thiel, W. 1985². *Die soziale Entwicklung Israels in vorstaatlicher Zeit*. Neukirchen-Vluyn.
- Tufnell, O. et al. 1953. *Lachish III (Tell ed Duweir): The Iron Age*. Oxford.
- Tufnell, O. et al. 1958. *Lachish IV: The Bronze Age*. Oxford.
- Ussishkin, D. 1978. „Excavations at Tel Lachish: A Preliminary Report 1973–1977”: *Tel Aviv* 5, 1–97.
- Ussishkin, D. 1983. „Excavations at Tel Lachish: Second Preliminary Report 1973–1977”: *Tel Aviv* 10, 97–175.
- Weippert, H. 1982. *Palästina in vorhellenistischer Zeit*. München.
- Zwickel, W. 2022. *Einführung in die biblische Landes- und Altertumskunde*. Darmstadt.

Cato önreprezentációja és politikai fellépése a Catilina-összeesküvés ügyében

Góczon Tamás

Ha az ifjabb Cato politikájának megértésére törekszünk, több szempontból is elengedhetetlennek tűnik a Catilina-összeesküvés körüli senatusi vita vizsgálata. Egyrészt a Caesar ellenfeleként elhíresült politikus Kr. e. 63-as szereplésével vált a politikai élet meghatározó alakjává, másrészt az eset jól illusztrálja, hogy Cato saját politikai karakterének kialakításával a tisztségeihez képest kivételes befolyásra tudott szert tenni.¹ Cato 63-as fellépésének megértésén keresztül politizálásának fontos jellemzőihez juthatunk el, valamint a róla kialakult hagyományos képet is árnyalhatjuk. Főként az idealizáló ókori forrásokra, de a szakirodalom megállapításaira is jellemző, hogy Cato politizálását a hajlíthatatlan, szigorú jelzőkkel illetik, elvekhez történő ragaszkodását dicsérik. Ő a törvényesség rigorózus és rendíthetetlen képviselője, aki az állam érdekeit mindenek fölé helyezi, elvhűsége konfrontatív viselkedéssel párosul: minden szintéren a köztársaság védelmében és a zsarnokság ellen küzd. Ugyanez a viselkedés azonban rugalmatlanságként vagy az elvekhez való doktriner ragaszkodásként is jellemezhető. Mommsen például a politikai érzék teljes hiányát is felrója, valamint a plutarchosi értelmezést visszhangozza, miszerint Catót erkölcsi fölénye miatt szükségszerűen vettette ki korának romlott közege, és vált ezáltal az arisztokrácia széllel szemben küzdő Don Quijotéjává.²

Cato legendája részben már életében kialakult, 46-ban bekövetkezett öngyilkossága pedig hatványozottan hozzájárult az idealizáló értelmezések megerősödéséhez. A halála után közvetlenül születő dicsőítő művek mellett a későbbiekben Horatius, Vergilius, Valerius Maximus, Seneca, Lucanus, Plutarchos vagy Appianos is egy idealizált képet erősített meg bizonyos eltérésekkel. A frissebb szakirodalom ezen hagyományos Cato-kép ártérkékelésének igénye mellett karakterének egyes elemeire fókuszál: Kit Morrell a sztoikus elvek képviselését emeli ki, Fred Drogula a *mos maiorum* követését, Josiah Osgood pedig a Caesarral szembeni rivalizálást tartja meghatározónak.³ S bár az efféle értelmezések hűen tükrözik Cato karakterének egyes aspektusait, érdemes lehet imázsépítésének rugalmasságára, komplexitására és többretegűségére koncentrálni, ugyanis kitűnő érzékkel állította előtérbe karakterének jól alkalmazható részeleseit az aktuális szituációnak megfelelően. A kutatást jellemző megközelítés mellett pedig – amely főként a hagyomány alakulását és az egyes szerzők szándékát követi nyomon – érdemes Cato saját szerepformálására figyelni, hiszen maga is tudatosan befolyásolta mindenkori megítélését. Ez az írás mindennek fényében Cato politizálására és tudatos önreprezentációjára fókuszál, egy olyan összetett szituáció – a Catilina-összeesküvés körüli senatusi vita – vizsgálatán keresztül, ahol a catói imázs részelemei konfliktusba kerültek egymással. Kevésbé kiélezett vagy összetett esetekben a politikai fellépés egyszerűbben beilleszthető volt az imázsba és egyértelműen erősítette azt. Catónak azonban számtalanszor kellett vitatott vagy ellentmondásos szituációban megnyilvánulnia. Jelen írás egy hasonló eset bemutatására nyújt példát, rávilágítva, hogy Cato még egy megosztó, imázsának fontos alapelemével szembemenő felszólalás esetén is tudatosan törekedett profiljának építésére, illetve az esetleges ellentmondások elsimítására.

A kérdés vizsgálatát megnehezíti, hogy Catónak eredeti szónoklatai, írott művei már az őt túlélő kortársai számára sem maradtak fenn. Nincs olyan Cicero beszédei-

1. kép. Jean-Baptiste Roman az ifjabb Catót ábrázoló szobra (1840).
Musée du Louvre. Forrás: collections.louvre.fr

hez hasonló korpusz, amely közvetlenül Cato önreprezentációját tükrözné. Így szükségszerűen olyan forrásokra (jelen esetben főként Sallustiusra) vagyunk utalva, melyek Cato tudatos önreprezentációjának ismeretében, már annak hatása alatt formálnak véleményt politizálásával kapcsolatban. Ugyanakkor, ha szem előtt tartjuk Cato tudatos imázsépítését és ennek közvetlen és közvetett hatását az ókori szerzőkre, a meglévő forrásokat is pontosabban érthetjük, illetve új megvilágításban láthatjuk.

Lehetséges továbbá, hogy erre a problémára rátapintva éppen Cato imázsépítésének egyedisége, sajátossága azonosítható. Tudatos lépés lehetett, hogy beszédek, írásművek az idősebb Catóval és kortársaival ellentétben ő maga nem tett közzé.⁴ Imázsát ehelyett teátrális fellépéseivel és élőszóban elhangzó beszédeivel alakíthatta, mindennek megörökítése pedig másokra várt. Ezt a feladatot Cicero levelének tanúsága alapján többen el is végezték, példátlan tekintéllyé avatva

Catót. Cicero Catóhoz írott levelében már egy élő *exemplum* képe rajzolódik ki, akit a múlthoz szorosan kötődő imázsának köszönhetően már inkább az ősök, mintsem a kortársak között emlegetnek:

ut praestantissimas tuas virtutes non tacitus admirarer (quis enim id non facit?) sed in omnibus orationibus, sententiis dicendis, causis agendis, omnibus scriptis Graecis, Latinis, omni denique varietate litterarum mearum te non modo iis quos vidissemus sed etiam iis de quibus audissemus omnibus anteferre

kivételes erényeidet nem csupán csendben csodáltam – hisz’ mindenki ezt teszi –, hanem minden beszédemben, előterjesztésemben, peres ügyemben, valamennyi írásművemben, a latin- és görögnyelvűekben egyaránt, vagyis széleskörű irodalmi munkásságomban nemcsak valamennyi kortársunk, de valamennyi ősünk fölé is emeltelek.

Cicero: *Ad fam.* XV. 4, 12, ford. Nótári Tamás

Az eredeti szövegben pedig kirajzolódik, hogy a kortársak esetében a megismerés, imázsépítés elsődlegesen a személyes jelenlét és látás (*vidissemus*) útján történik, míg az ősök tetteiről szükségszerűen csupán hallani (*audissemus*) vagy olvasni lehet. Cicero elismerésében Cato mindkét területen a legelőkelőbb helyet foglalja el, talán a levél céljától sem függetlenül. Cicero ugyanis Kr. e. 50 elején ciliciai proconsulként elért eredményeinek elismeréseként egy *supplicatio* megszavazásához kérte Cato támogatását. S ennek érdekében bármennyire is eltúlozhatta saját szerepét Cato imázsának formálásában, az idézet mindenképpen jelzi, hogy Cato számára a kérdés kiemelt fontosságú lehetett, máskülönben Cicero sem használta volna ezt eszközként Cato megnyerésének érdekében.

Cato karakterének ezen sajátossága, miszerint hatása az írásművek, reprezentációk szintje helyett főként a valóságban érvényesül, Cicero *Cato* című művének egy macrobiusi töredékében is felfedezhető; Cato személyes jelenléte képes felülmúlni a róla élő hírnevet is:⁵

contingebat in eo quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re quam fama viderentur; id quod non saepe evenit, ut expectatio <a> cognitione, aures ab oculis vincerentur

Az ő esetében az történt, ami általában ellenkezőleg szokott lenni, hogy tudniillik minden tekintetben jelesebb volt, mint ahogy azt a híre mutatta: nem gyakran esik meg, hogy a várakozásokat a megismerés, a hallottakat pedig a látottak felülmúlják.

Macrobius: *Saturnalia* VI. 2, 33, ford. Tóth Orsolya (módosításokkal)

Az emlékezet tudatos, szándékolt alakítását illetően mutatott távolságtartás pedig csak további nagyságot kölcsönözhetett Cato politikai personájának,⁶ azt a látszatot keltve, hogy kivételes tekintélye, hírneve magától is képes utat törni és elismerést kelteni.⁷ Az írástól való tartózkodás ugyanezt a látszatot erősíthette, talán a kortársak írásbeliséget kihasználó politizálásával szemben is alternatívát mutatva. Az íráshoz való viszonya pedig a Platón által megfogalmazott gondolattal

is összhangban lehetett, miszerint a szöveg nem képes a saját segítségére sietni és a helytelen értelmezések ellen védekezni, így az írásbeliség helyett sokkal inkább a szóbeliség lehet a filozófus terepe.⁸ Természetesen ebből a már említett nehézség következik, hogy csupán közvetett – olykor akár szélsőségesen polemizáló – forrásokra vagyunk utalva, amikor Cato tudatos imázsépítését vizsgáljuk. Bár ez a körülmény megnehezíti a történész munkáját, a további elemzés remélhetőleg megmutatja majd, hogy a téma érdemes egy ilyen irányú vizsgálatra.

I. Sallustius szándéka és a hitelesség kérdése

Sallustius *Bellum Catilinae* című művében Cato és Caesar senatusi beszédpárja (*Cat.* 51–52) jelenti a csúcspontot, ahol a két politikus az összeesküvők büntetéséről vitázik.⁹ A részletesebb elemzést megelőzően viszont érdemes kitérni a hitelesség kérdésére,¹⁰ hiszen a kutatásban gyakran visszatérő szempont, hogy Sallustius szándéka, elfogultsága és stílusa is nyomot hagyhatott az események leírásán. Ez például a beszédek nyelvi megformálásán látszik, hiszen a felszólalók jellemző stílusuk helyett mindketten Sallustius latinját beszélik.¹¹ Emellett a szerző részrehajlása is kulcskérdés lehet: egyesek szerint Cato érveivel azonosulhatott inkább, amire általában az erkölcsi hanyatlást oroszló Sallustiusi *praefatió*ból következtetnek, melynek gondolatvilága meglehetősen hasonlít Cato beszédéhez.¹² S bár Cato tűnhet fel kedvezőbb szerepben,¹³ Caesar beszéde is visszhangozni látszik Sallustius elveit.¹⁴ Más vélemények szerint Caesar lehetett az összehasonlítás nyertese, Cato magasztalása is az ő dicsőségének emelését szolgálhatta.¹⁵

Ezek a viták azonban nem érintik azt a kutatásban domináns álláspontot, amely szerint a beszédek nagy vonalakban hitelesnek tekinthetők, az eredeti szónoklatok főbb tartalmi elemeit bizonyára tartalmazzák.¹⁶ Cicero írnokainak köszönhetően a Cato-beszéd kivételesen elérhető volt a kortársak számára, amit Sallustius felhasznált.¹⁷ Emellett Cicero további műveit is Sallustius fontos forrásaként azonosítják, különösképp a Catilina ellen elhangzott consuli szónoklatokat.¹⁸ Cato beszéde mögött azonban további forrásokat is feltételezhetünk. Az emlékeztetének alakítására példátlan tudatossággal¹⁹ ügyelő Cicerónak sem feltétlenül állt érdekében a konkurens Cato szerepének túlzott kiemelése. Cicero sikereinek egyik kulcsa volt, hogy szónoklataiban a valóságot és a körülményeket mindig saját érdekei szerint reprezentálta olyan módon, hogy szinte bármilyen esetben főszereplőként jelenjen meg.²⁰ Brutus *Cato* című művében ez azonban nem valósult meg, így Cicero sem véletlenül róta fel a szerzőnek, hogy saját szerepe háttérbe szorult Catóéval szemben.²¹ Sallustius művének pedig gyakran azonosított jellemzője, hogy Cicero szerepe eljelentéktelenedik, főként a csúcspontnak tartott Caesar–Cato-beszédpár mellett.²² A Catóhoz kapcsolódó szakaszok egyik forrásaként így nagy valószínűséggel Brutus műve is azonosítható, melynek egyetlen ismert jellemzője éppen Cato kiemelt szerepe, Ciceróéval szemben.²³

A Cato halálát követő értelmezési hagyományban a dicsőítő művek között elsőként Cicero elvesztett *Catóját* említhetjük, ami Cato túlzó idealizálásával Caesar kritikus válaszát, az *Anticato* megírását is kiválthatta.²⁴ Caesar először Aulus Hirtius bízta meg egy válasz megírásával, majd ezt követte saját, *An-*

ticato című lejárató műve.²⁵ Erre pedig Brutus reagált, a már említett *Cato* című írásával,²⁶ de rajtuk kívül Fabius Gallus és Munatius Rufus is hasonló tartalmú pamfleteket jelentethetett meg.²⁷ Brutus művéhez pedig címe alapján Augustus *Responsa Bruto de Catone (Válasz Brutus ellen Catóról)* című művét is hozzákapcsolhatjuk, vitatott keletkezési idejének függvényében talán a 46-os közeghez is.²⁸ Az említett szövegek sajnos nem maradtak fenn, így tartalmukra legjobb esetben is csupán töredékekből következtethetünk. Az azonban konkrét utalások hiányában is valószínűsíthető, hogy az idealizáló hagyomány (Cicero, Brutus, Fabius Gallus és Munatius Rufus) kiemelte a fiatal Cato sikeres szereplését az összeesküvés kapcsán, így elképzelhető, hogy Brutus írásán kívül további műveket is felhasznált Sallustius Cato ábrázolásánál.²⁹

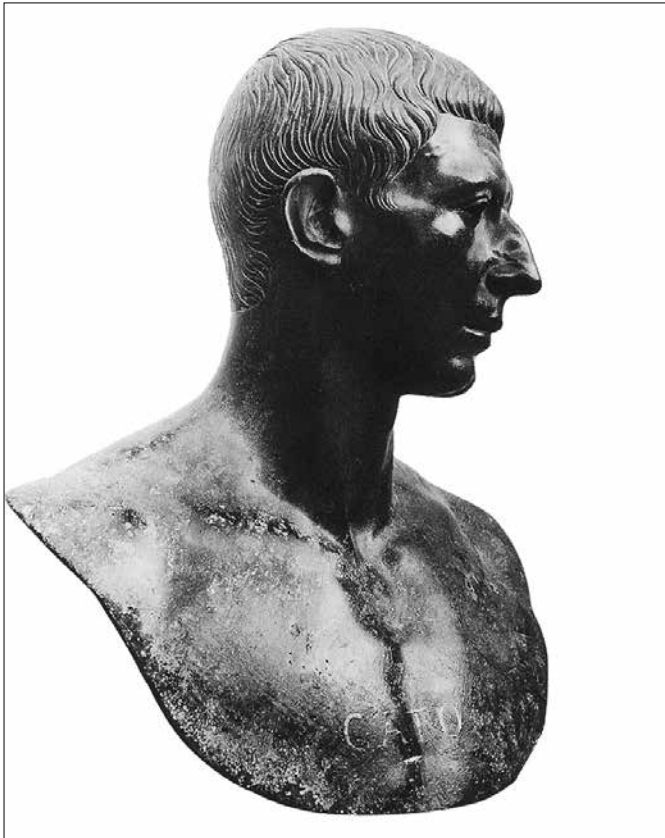
A beszédpárt követő *synkrisis* (*Cat.* 53–54) beillesztésével, az összeesküvéssről szóló monográfia kronológiai keretéből kilépő, életműveket elemző részlettel pedig maga Sallustius is bekapcsolódhatott ebbe a kortárs értelmezési vitába.³⁰ Az analitikus, programatikus összefoglalásból kirajzolódó Sallustiusi nézőpont pedig már átmenetinek tekinthető a Cato halálát (46) követő élénk irodalmi polemizálás kontextusában; valószínűleg ő tehetett először kísérletet a két személy kiegyensúlyozottabb értékelésére a szélsőséges értelmezési küzdelem után, művének 42 körüli megírásakor.³¹ Egyrészt a *synkrisis* kulcseleme, a végső értéktétel meghatározása elmarad, tudatosan nem tesz igazságot abban a kérdésben, hogy melyik politikus lehet a „győztes”.³² Emellett a passzív szerkezetek alkalmazásával (*habebatur*, *laudabatur*) is tartózkodik az egyértelmű véleménynyilvánítástól.³³ S bár a látszólag pozitív caesari tulajdonságok Cato jellemvonásaival párban árnyaltabban jelenhetnek meg,³⁴ a Sallustiusi preferencia vagy „pártállás” feltételezésétől megszabadulva további szándékok is feltárhatók lehetnek. A *synkrisis* záró mondatában például az imázsépítésre adott reflexió is felfedezhető, a valódi és a látszólagos szint elkülönítése: „[Cato] sokkal inkább akart jó lenni, mint jónak látszani” (*esse quam videri bonus malebat*, Sall. *Cat.* 54).³⁵ Ebben a megjegyzésben Cato szerepléseinek egyik kulcseleme tükröződik Sallustiusnál: Cato látszólag nem törődik imázsával, magasabb rendű elvek mentén cselekszik, ez a szándékolatlanság pedig még hitelesebbé teheti alakját. Az elemzések után remélhetőleg látható lesz, hogy a szándékos imázsépítés leplezése is egyfajta stratégia, Cato sokkal megfontoltabb alakítója saját karakterének és recepciójának, mint azt a Sallustiuséhoz hasonló kijelentések alapján sejteni lehet.³⁶ Sallustiusnál Cato tehát meglehetősen pozitív szerepben tűnik fel Caesar *Anticatojához* (és az ellenséges hagyományhoz) képest, mely pont Sallustius kijelentésének fordítottjára világított volna rá.³⁷ S bár az idealizált Cato-képet megörökítő 46-os művek elvesztek, az igencsak valószínűnek tűnik, hogy az említett szerzők Cato imázsépítésével összhangban közvetítettek róla egy pozitív képet, ezzel előkészítve, hogy Cato „könnyedén és letisztult reprezentációval vonulhasson be a római történeti emlékezetbe”.³⁸ Cato sikerei – és a 40-es évek forrásai – mögött tehát a hatásos imázsépítést és a problémás szituációk tudatos kezelését is feltételezni kell, nem csupán a források utólagos idealizáló szándékát. Karaktere, tekintélye 63-ra részben már kialakult, a legelső kortárs forrás, Cicero is alapállításként említette Cato nagyságát és imázsából fakadó tekintélyét *Pro Murenájában*: „sokkal inkább [Cato] tekintélyétől, semmint

vádjaitól kell tartanom” (*Mur.* 58).³⁹ Sallustius leírása pedig kifejezetten releváns lehet a kutatás szempontjából, hiszen valamilyen mértékben a catói önreprezentáció közvetítőjének tekinthető.⁴⁰

II. Cato és Caesar taktikája Sallustius beszédpárjának fényében

(1) A beszédek (*Sall. Cat.* 51–52)

Habár több *senator* is felszólalt a leplezett összeesküvők büntetésének kérdésében, Sallustius leírásában Cato és Caesar beszédpárja jelenti a csúcspontot. Caesar a római polgárokhoz méltóbb száműzetés mellett szállt síkra egy veszélyes precedens kialakulásától tartva. A kivégzés lehetőségét (Sılanus consuljelölt javaslatát) pedig a rómaiak politikai berendezkedésével összeférhetetlennek látta (*aliena a re publica nostra*), hiszen a száműzetés jogát a törvények minden római polgár számára biztosították.⁴¹ Az ősök példája alapvető viszonyítási pont, a hagyományhoz való ragaszkodás Caesar záró érve a különleges eljárással szemben: *Profecto virtus atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus* („Mert bizonyára több *virtus* és bölcsesség volt azokban, akik a szerény erőforrásokból ekkora birodalmat hoztak létre, mint bennünk, akik nagyszerű hódításait alig vagyunk képesek megtartani”, 51, 42).⁴²

2. kép. Az ifjabb Cato mellszobra (Kr. e. 1 század).
Rabat, Musée de l'Histoire et des Civilisations.
Forrás: ancientrome.ru

Cato ezzel szemben a helyzet kivételes veszélyességét hangsúlyozta: erélyes fellépés híján az összeesküvés sikerének perspektívájából már a caesari érvelés kulcseleméről, a törvényesség kérdéséről is illuzórikusnak tűnhet vitázni, hiszen „ha egyszer elfoglalták a várost, a legyőzötteknek nincs szavuk többé” (52, 4). A szigorú fellépés kikényszerítésének érdekében T. Manlius Torquatus példáját⁴³ említette, aki „kivégeztette fiát, mivel az parancsa ellenére harcba bocsátkozott az ellenséggel” (52, 30). A jóval enyhébb vétség következményének felemlítésével az *exemplum* jelenbeli kényszerítő erejét használta ki az érvelésben, így végül saját politikai célját, az összeesküvők halálra ítéletét is el tudta érni. A beszéd zárásában a szokások zsinórmértékét követő Catót láthatjuk: „[az összeesküvők] az ősök szokása szerint (*more maiorum*) halállal lakoljanak” (52, 36). Legfőbb érvként és végszóként tehát itt is a *mos* jelenik meg, ami szélsőséges helyzetben a törvényességen felül állhat, a *res publica* védelme akár egy törvénytelen gyilkosságot is megkövetelhet, mint például Tiberius Gracchus esetében.⁴⁴

A beszéd érvrendszere azonban nincs teljes összhangban a Catóról kialakuló képpel, ugyanis a törvényességet felülíró halálbüntetés követelésével imázsának egy alapelemével került szembe. A törvényesség rigorózus betartásának igénye a Catóról élő kép központi jellemzőjévé vált a későbbiekben, az erre vonatkozó példákat hosszasan lehetne sorolni.⁴⁵ S bár az említhető példák többsége a 63 utáni időszakra vonatkozik, mégis feltételezhető, hogy már az összeesküvés előtt fontos elem lehetett a törvényesség szigorú képviselője, például Murena megvádolásánál.⁴⁶ Az összeesküvés kapcsán így mintha Cato aktuálpolitikusi oldala is megjelenne, vész helyzetben a törvényességhez történő ragaszkodás helyett hatékonyan cselekszik, más elveket előtérbe helyezve.⁴⁷ Nem véletlen nevezhette Ronald Syme és Erich Gruen paradoxnak a helyzetet, illetve Michael von Albrecht véleménye is hasonló, aki szerint „Caesar és Cato beszéde csupa meglepetés...”.⁴⁸ Mind a szerepek felcserélődésére utalnak valamilyen módon: Cato doktriner helyett egy „gyakorlati, tetterős államférfi”, Caesar pedig, mintegy átvéve ellenfele szerepét, a törvényességhez és a *mos maiorum*hoz ragaszkodik, elutasítva az újszerű fellépés lehetőségét.⁴⁹ A paradoxnak tűnő szituáció mögött azonban meglepetés helyett inkább tudatosságot fedezhetünk fel, véleményem szerint itt Cato alkalmazkodó politizálásának példáját láthatjuk, amire Caesar is reagálhatott a hagyományos catói elvek kritikus felemlítésével. Caesar valószínűleg kihasználta szónoklatában a rigorózus törvénykövetés és a törvénytelen halálbüntetés ellentmondását (amit talán Sallustius is hangsúlyozott),⁵⁰ erre rávilágítva kívánta hiteltelenníteni Cato alakját.⁵¹ Caesar szónoklatát ellenfele híres őséhez, Cato Maiorhoz hasonló érveléssel kezdte, pragmatikus módon figyelmeztetve a szenvedélyes döntések veszélyeire. A hasonlóság a senatusban, illetve Sallustius olvasói számára a történelmi példák sorolásával válik egyértelművé, a rhodosi állam ugyanis Cato Maior – később híressé váló – beszédének köszönhetette, hogy elkerülte a Rómával vívott háborút.⁵²

a hatalmas és tekintélyes rhodosi állam, amely a római nép segítségével nőtt nagygyá, hűtlenül és ellenségesen viselkedett velünk szemben; mégis, mikor a háború befejeztével a rhodosiak ügye a senatus elé került, őseink (maiores nostri) büntetlenül bocsátották el őket. (51, 5)

Az ősök (*maiores*) mögött tehát többek között az idősebb Cato alakját azonosíthatjuk, aki 167-ben a senatusban szólalt fel a megfontolt döntéshozatal érdekében.⁵³ Caesar és az idősebb Cato érvei így gyakorlatilag egybeesnek az ifjabb Catóéval szemben, hiszen egykor a *ensor* is önmérsékletre intett a rhodosiak ügyében, Caesarhoz hasonlóan. Ez a példa pedig különösen éles fegyver lehetett Caesar kezében,⁵⁴ hiszen Cato számos esetben támaszkodott felmenőjének karakterére.⁵⁵ Caesar ezáltal Cato ősökre tett utalásait is relativizálhatta, mondván, aki még a saját elődjét sem követi (ami pedig fontosabb lehetett az általában vett *maiores* másolásánál is),⁵⁶ az aligha hivatkozhat hitelesen Róma közös őseire.

A vita a halálbüntetés elfogadásával végződött, s bár a törvényesség vagy kivégzés alternatívái között ellentét feszült, Cato ezt az ellentmondást képes volt a megfelelő elemek hangsúlyozásával kezelni. A törvényesség képviselőjében máskor sikeresen mutatott rigorózság⁵⁷ 63-ban nyilvánvalóan nem volt járható út, hiszen az éles politikai szituációban vitatott körülmények között, tárgyalás nélkül döntöttek a halálos ítéletről. Cato alakjához és politikai céljához így a *mos maiorum*-ra tett utalás illeszkedhetett jobban, valamint Caesar racionálisnak tűnő érvelésével, szenvtelen pragmatizmusával szemben a radikálisabb, érzelmeiktől vezérelt oldalát is megmutathatta.⁵⁸

Cato és Caesar aktuális összeeszküvése mögött pedig a politizálás módját és kereteit meghatározó szélesebb összefüggések is meghúzódhattak: 63-ban a *senatus consultum ultimum* természete, a törvényesség és államhatalom viszonya is reflektorfénybe került.⁵⁹ Caesar az összeesküvők kivégzésének ellenzésével a *senatus consultum ultimum* nevében alkalmazott rendkívüli intézkedésekkel szemben fogalmazhatott meg kihívást, popularis politikusként a törvényesség felülírását, felfüggesztését ellenezve.⁶⁰ Cato pedig ezzel szemben hivatkozhatott a *mos maiorum*-ra, hiszen az általa (is) vázolt hanyatlás előtti időkben hagyományosan a *mores* által működött az állam, a politikai kultúra rugalmasságán keresztül, ahova még nem ért el a mindent formalizáló törvénykezési láz; ezáltal pedig az államra veszélyes elemek kivégzésére is lehetőség nyílt.⁶¹ A Catilina-összeesküvéshez hasonló kivételes esetek így a *mos* felsőbbrendűségének (és ezáltal a *senatus auctoritas*-ának)⁶² demonstrálására lehettek alkalmasak, akár *lex*-ként rögzített szabályokkal szemben is. A popularis politikusok sorsának ismeretében Caesar joggal rágaskodhatott beszédében a törvényes keretek betartása mellett, hiszen a Gracchusoktól kezdve az állam ellenségének titulált⁶³ római politikusok a törvényességet felfüggesztő kivételes senatusi hatalomgyakorlás áldozatai lettek.⁶⁴ Mindez azonban nem vált mai értelemben a politika normál működésének részévé, többek között a popularis oldal ellenállásának köszönhetően.⁶⁵ Rendkívüli esetekben a *mos maiorum* valóban lehetett irányadó, akár a törvényekkel szemben is;⁶⁶ ugyanakkor a további elemzéseken keresztül Cato rugalmasságára hívnám fel a figyelmet. Híres hajlíthatatlansága ellenére hajlandó volt átlépni a törvényesség határvonalát, és a problematikus szituációhoz illeszkedve választott hivatkozási alapot a római történelem példatárából.

III. A Cato-imázs működése, a *severitas* kiemelése

Cato Manlius Torquatus történetének kiválasztásával a törvényesség kiemelése helyett tudatosan helyezte át beszéde és érvrendszere hangsúlyát imázsának másik pillérére, a szigorúságra (*severitas*). Ennek közismert példája volt a manliusi parancs, amely Cato előbb említett radikalizmusához is tökéletesen illeszkedhetett.⁶⁷ A választott példának pedig a bűn helyett büntetés elv szempontjából lesz jelentősége, a szigorú fellépés a büntetés módján keresztül érvényesülhet.⁶⁸ Az érvelés részeként kézenfekvőnek tűnhetett volna felidézni a Gracchusok végzetét, de ezzel a Cicero által emlegetett darázsfszékbe nyúlt volna, az olykor szükségesnek ítélt politikai gyilkosságok törvényességének kérdésébe. Ennek aktualitását Rabirius 63-as tárgyalása is jelzi, akit Caesar közreműködésével több évtized elteltével vádoltak meg újra Saturninus meggyilkolásával.⁶⁹ Cicero Rabirius védőjeként a felforgató Saturninus kivégzésének jogosságát, sőt értékét hangsúlyozta: *interfectum iure concedas necesse est* („szükségképpen el kell ismerned, hogy jogosan ölte meg”, Cicero: *Rab. perd.* 18–19, ford. Nótári Tamás). A Catilina-ügy utóélete, Cicero száműzetése pedig szintén jelezheti a halálbüntetés jogosságát illető konszenzus hiányát. Cato azonban Cicerótól eltérő felütéssel kezdte beszédét,⁷⁰ Rabirius ügye után talán számítva is Caesar támadására.

Egy, a törvényesség szempontjából is vitatható⁷¹ aktuálisabb esemény helyett a távolabbi, már-már mítikus múltban gyökerező példára hivatkozott Torquatus történetével, ahelyett, hogy a Kr. e. 2–1 századi római polgárok kivégzését illesztette volna be a *mos maiorum* keretei közé. Ez gyakorlatilag annak beismerése lett volna, hogy ismételtelen a törvényesség szempontjából vitatható politikai gyilkosságra készülnek a senatorok. S bár a Cato-beszéd zárásának középpontjában a *mos maiorum* áll, és annak nevében követel kivégzést, a *mos* mögött Torquatus megidézésén keresztül inkább a határozott és szigorú fellépést érthetjük, a hangsúly így átkerül a törvényesség kérdéséről a bűn nagyságához méltó szigorú fellépés szükségességére.⁷² A caesari érvelés kulcselemére pedig csupán egy utalást tesz, hogy a törvényesség kérdését a döntés szempontjából teljesen irrelevánsnak nyilvánítsa: *hoc, nisi provideris, ne accadat, ubi evenit, frustra iudicia inplores* („de ez után a gazság után hiába hívjuk már oltalmul a törvényeket, ha nem akadályoztuk meg idejében, hogy bekövetkezzék”, 52, 4).⁷³ A *severitas* pedig Caesar kíméletességével (*clementia*) ellentétben is hatásosan működhetett, megalapozva Cato vádját, miszerint fő ellenfelének engedékenysége a bűnrészesség kérdését is felvetheti. Manlius és Cato Maior példáin keresztül így a szigorúság (*severitas*) és a szelídség vagy könyörületesség (*mansuetudo/misericordia*) ellentétpárja válik meghatározóvá a két beszédben,⁷⁴ az ifjabb Cato felszólalása sikeresen tereli ebbe az irányba a vitát Caesar beszéde után, amelynek még a törvényesség volt az egyik vezérmotívuma. Az ellentétpárra pedig Sallustius összehasonlítása, a *synkrisis* is ráerősít később az 54. caputban: „Az szelídségével és könyörületességével (*mansuetudine et misericordia*) vált híressé, ennek szigorúsága (*severitas*) szerezte méltóságát.”

Sallustius leírásán keresztül tehát láthatjuk, hogy Cato valószínűleg egy olyan összkép kialakítására törekedett, amelyben

a *severitas*, a *libertas* vagy a magasabb rendű államérdek nevében helye lehetett a rigorózus törvénykövetés felülírásának is.⁷⁵ Végso soron az állam érdekének követése lehet az a legfontosabb kritérium, amely megkülönbözteti őt az egyéni érdekeket képviselő „rosszaktól, hitványaktól” (*improbi*).⁷⁶ Egy-egy elem kivételes átlépése végso soron az összképet erősítheti, ha az az imázst felépítő további elvek nevében történik. Ebben a rendszerben pedig a rugalmas politizálás is lehetővé válik: Cato karakterének nem normatív elemei univerzálisak lehetnek; szigorúsággal, radikális fellépéssel akár a törvényességet, de annak átlépését is lehetett képviselni. S bármennyire is elmentmondásosnak volt tekinthető a törvényesség felülírása, az eltúlzott veszélyhez illő radikális fellépés is értékelhető a tudatos imázsépítés részeként, ami egyáltalán nem volt szokatlan a feltörekvő fiatal római politikusok körében.⁷⁷ Az összeesküvéshez hasonló esetek pedig rendkívülinek tekinthetők, amennyiben a törvények egybeestek a Cato által vélt államérdekkel vagy személyes célokkal, amíg azok a *mos maiorum* catói értelmezését védték (például korlátozták a korrupciót, a kivételes megbízatásokat), addig természetesen szigorú védelmébe vette őket.⁷⁸ Viszont amikor gyors és határozott cselekvésre volt szükség, akár a törvényességet is felülírva, akkor ehhez Cato magáról sugalmazott képének (és a választott hivatkozási alapnak) is alkalmazkodnia kellett valamilyen módon, annak szükségsszerűen többretekünek és rugalmasnak kellett lennie a siker érdekében. A politikai karakter legbelső rétegében, a történész számára elérhetetlen szinten így Cato meggyőződését, motivációit, céljait, szándékait feltételezhetjük. A következő szinten már az imázs rugalmas, körülményekhez is igazodó, többféle szituációban alkalmazható részelemei is megkülönböztethetők, mint például a szigorúság, törvényesség, államérdek, *mos maiorum* képvisellete, melyek ideális esetben egymást erősítették, összhangban álltak meggyőződésével, és a Catóról élő összkép kialakulásához is hozzájárultak.⁷⁹ Az elemzés során érdemes lehet megkülönböztetni egy összképet is, hiszen a „célközönség” akkor is láthatott egy koherens Cato-képet, ha éppen annak egy-egy részlemét felülírta, mint jelen esetben a törvényesség szokásos képviselét.⁸⁰ Végül pedig a bevezetőben említett, a történész által is vizsgálható szint különíthető el: a források többsége idealizáló módon mutatta be Cato alakját, igazodva tudatos imázsépítésének irányaihoz; a másik szélsőség pedig a lejárására törekedett, a Cato-összkép elkerülhetetlen ellentmondásaira is rávilágítva.

IV. Cato mint a *mos maiorum* első számú értelmezője

A sallustiusi beszédpár kapcsán feltűnő, hogy a száműzetés és a halálbüntetés alapjaként a *mos* mindkét politikusnál megjelenik érvként, szinte ellentétes álláspontok alátámasztására. Így a büntetéssel kapcsolatos határozatnál az értelmezés is kulcsszerepet kap (ebben a precedens nélküli esetben különösen): melyik politikus érveléséből következhet helyes döntés, ki képviselheti hitelesen (vagy hitelesebben) az állam érdekeit?⁸¹ Rómában nem volt ritka, hogy politikusok hasonlóan érveltek egymással teljesen ellentétes álláspontok alátámasztására, a *mos maiorum* felhasználásának egyenlő lehetőségét Robert Sklenár is kiemeli.⁸² Cato taktikája pedig a *mos* ilyenfajta in-

formalitásához, definiálatlanságához is alkalmazkodott, ami többféle értelmezési lehetőséget is kínált, hiszen a szokások és az *exemplumok* interpretációs lehetőségei korántsem voltak kőbe vésve.⁸³ A vitában így a múlt értelmezése is tétként jelenik meg, amely a jelenlegi döntéshelyzetben, illetve a jövőben is példaértékkel bírhat.⁸⁴

Ebből a szempontból mindenképp említésre méltó a sallustiusi beszéd egy részlete, ahol Cato a fogalmak kiüresedése és jelentésvesztése felett kesereg: *Iam pridem nos vera vocabula rerum amisimus* („Bizony már réges-régen elfelejtettük a fogalmak valódi nevét”, 52, 11). Ennél a gondolatnál – legalábbis a sallustiusi megfogalmazásnál – egyértelműen thukydidés mintáról van szó, aki szintén egy polgárháborús helyzetben fogalmazott hasonlóan: „S önkényesen megváltoztatták az egyes dolgokat jelölő szavak megszokott jelentését is” (Thukydidész: *A peloponnésosi háború*, III. 82, ford. Muraközy Gyula). A két idézet hasonlósága mellett azonban egy eltérés is említendő, ami kulcsfontosságú a catói taktika sallustiusi leírásának szempontjából. Míg Thukydidész a fogalmak megszokott (εἰωθῖαν) jelentésének megváltozását említi, addig Cato a fogalmak igazi (*vera*) jelentésének elvesztésére utal.⁸⁵ Tehát míg Thukydidésnél a konszenzus (εἰωθός), közmegegyezés és az aktuális helyzet határozza meg a jelentést, addig Cato felfogása szerint a fogalmaknak abszolút, örökös, eredeti és igazi (*vera*) jelentésük van.⁸⁶ Cato szerint korának válságjelensége, hogy az eredeti fogalmakat már nem a megfelelő jelentéssel használják (ahogy Caesar sem), ugyanakkor ez nem járhat a fogalmak mögötti igaz tartalom eltűnésével, Cato érvelése alapján egy esetlegesen kialakuló újabb konszenzus sem írhatná felül a fogalmak igazi jelentését, szemben Thukydidész elképzelésével.⁸⁷ Ugyanis a *mos maiorum* az az egyetlen keretrendszer, ahol a fogalmak még az igazi jelentésüket hordozzák, így diskurzus is kizárólag a *mos maiorum* („az igazságot kizárólagosan hordozni, befogadni képes szemiotikai rendszer”) helyreállításával képzelhető el.⁸⁸

És mit érthetünk *mos maiorum* és igazi jelentés alatt? Erre a kérdésre Cato válasza az, hogy ezt az eredeti tartalmat olyan politikusok lehettek képesek felidézni, meghatározni, vagy visszaállítani, akik még az ősi római politika letéteményesei és képviselői voltak, és ennek megfelelően nyilvánultak meg a közéletben.⁸⁹ Saját karakterét mindenképp ilyennek tartotta, Caesar pedig ebben a szereposztásban csupán a régi fogalmak kiforgatója lehetett.⁹⁰ Az említett jelenségre Szekeres is rávilágít: bizonyos politikai jelszavakra (*mos maiorum*, államérdek, *libertas*, *concordia*, *pax*, *dignitas* stb.) ellenfelek, „jók” (*boni*) és „rosszak” (*improbi*) is egyszerre hivatkozhattak, ezzel akár devalválva a fogalmak eredeti jelentését, tartalmát.⁹¹ Cato imázsa valószínűleg mindehhez tudatosan alkalmazkodott, tekintélyéből fakadóan egyértelműen magának vindikálta volna a jogot a *boni* és *improbi* közötti különbségtételre, a szélsőségeken értelmezett fogalmak eredeti tartalmának hiteles képviselére, helyreállítására. Ezt a negatív folyamatot és hanyatlást pedig – saját politikájának megvalósításával – Cato megállíthatónak vélte. Az összeesküvéshez hasonló vitás, rendkívüli esetek a Catóhoz hasonló személyeknek teremtettek mozgásteret az értelmezésben; az ősi értékeket védelmező radikális és konzervatív karakter tudatos kialakításával (majd kisajátításával) is előnyösebb helyzetbe próbált kerülni. Az ebből fakadó előnyre és többletbefolyásra pedig a kortársak is felfigyeltek, nem véletlen nyilatkozott így Cicero Catóval kapcsolatban: *ut*

multo magis eius auctoritatem quam criminationem pertimescam („sokkal inkább [Cato] tekintélyétől, semmint vádjaitól kell tartanom”, Cicero *Mur.* 58, ford. Nótári Tamás).⁹² Egy vitát ugyanis nem pusztán az érvek dönthetnek el, a felszólaló alapállása, hitelessége is döntő lehet; Cato tekintélye, személye pedig már-már önálló érvvé válhatott az említett gondolatok mögött.⁹³ Természetesen azt sem merném állítani, hogy kizárólag Cato karakterének befolyása miatt született halálos ítélet, de ennek a tényezőnek is mindenképpen szerepet kell tulajdonítani. Az imázs(építés) szerepét pedig Cicero is kulcsfontosságúnak tartotta a 63-as eset kapcsán, hiszen az a résztvevők későbbi megítélésének alapjává válik: *Memoria vestra, Quirites, nostrae res alentur, sermonibus crescent, litterarum monumentis inveterascent et corroborabuntur* („Emlékezetetek, polgárok, fogja tetteinket táplálni, beszélgetéseitek mind nagyobbá tenni, írásműveitek öregbíteni és erősíteni”, Cicero: *Cat.* III. 26, ford. Nótári Tamás).⁹⁴ Cicero szintén idevágó kérdésére – *quid vero historiae de nobis ad annos DC praedicabunt?* („Mit adnak majd hírül rólam évszázadok múltán a történelemkönyvek?”, Cicero: *Ad Att.* II. 5, ford. Nótári Tamás) – a történetírás azonban inkább Cato számára adott hízelgő választ, a consul szerepét olykor háttérbe is szorítva.

V. Összegzés

Cato politizálási technikáját a Catilina-összeesküvés kapcsán sikeresnek tekinthetjük, hiszen javaslatát megszavazták, és meglehetősen fiatalon a politikai élet meghatározó alakjává vált. Sajátos politikai profiljának kialakításával a viselt tisztségeihez képest aránytalanul nagy befolyásra tett szert, amivel sokszor maga mellé tudta állítani az egyébként családi érdekek, *factiók*, szövetségek mentén politizáló senatorok nagy részét. A sallustiusi beszédek elemzése során is ennek kibontakozását láthattuk: Cato egy sajátosan radikális taktika alkalmazásával és politikai szerepének következetes építésével próbált előnyre

szert tenni. Ennek részeként az ősi fogalmak kiüresedését is hangsúlyozhatta, a jelen elkésérítő helyzetét a múlttal szemben, miközben ezzel saját személyének, a konzervatív, régi hagyományokhoz visszatérő politikájának teremthetett – részben mesterségesen – terepet.

A beszédek elemzése mellett az imázsépítés tudatossága állt kutatásom fókuszában, amellyel Cato az esetleges önellentmondások feloldására, kezelésére törekedett. Az összeesküvés vitájának vizsgálata során az is felfedezhetővé vált, hogy Cato hogyan tudott ügyelni egy koherens politikai persona kialakítására, melyben akár a törvényesség és a köztársaság által megkövetelt keménység (*lex* és *mos*) között feszülő esetleges ellentét is elfedhető volt, például a *severitas* kiemelésével. Ráadásul fellépésével többretegű imázsának további elemeit (például a *mos maiorum*, az államérdek képviselője) ugyanúgy erősíthette, sőt érvelése szerint a törvényesség eszménye sem sérült, hiszen annak alkalmi felülírása szükséges rossz a törvényesség távlatos megőrzéséhez. Ezáltal kiegyensúlyozott öszkép születhetett, hiszen a kivételes javaslatra a Cato-képbe illeszkedő további elvek nevében került sor. Illetve, ha az elvek szerepet is játszottak döntésében, a radikális, figyelemfelkeltő fellépés, a politikába történő hatásos belépés elsőrendű szempont lehetett a fiatal Cato számára. Megközelítésem így a catói rugalmatlanság, következetlenség vagy inkoherecia hangsúlyozása helyett az éles politikai helyzetek tudatos kezelésére helyezi a hangsúlyt; Cato törekvése, hogy ilyen esetekben is ügyeljen az önreprezentáció látszólagos egységességére és kikezdetlenségére. Bár ellenfelei rávilágíthattak fellépésének ellentmondásosságára, a lépés politikailag kifizetődött. A 63-as vita Cato sikerével és tekintélyének növekedésével zárult, javaslatát elfogadták, emlékezetes szónoklatának köszönhetően az optimata oldal meghatározó politikusává vált.⁹⁵ Caesar pedig az emlékezet terén sem ért célt, hiszen a 40-es évek polemizáló közegéből az *Anticato* mellett végül cicerói idealizált értelmezés kerekedett felül, elismerve Cato nagyságát.⁹⁶

Jegyzetek

A tanulmányban minden évszám Krisztus születése előtti időpontot jelöl. A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

- 1 Plut. *Cat. Min.* 17, 42; Blom 2012, 41.
- 2 Plutarchos Phókion párhuzamos életrajzának bevezetéseként fogalmazza meg ezt a gondolatot (Plut. *Phoc.* 3.). A modern történetírás részéről Theodor Mommsen – mára számos ponton meghaladott – értelmezése állhat a legközelebb a Catóról kialakult hagyományos képhez, *Römische Geschichte* című művében számos politikusról ad részletes jellemzést: Mommsen 1877, 201–202, lásd még: Gelzer 1968, 52–53.
- 3 Morrell 2017, Drogula 2019, Osgood 2022.
- 4 A Catilina-összeesküvés kapcsán elmondott beszéde lehetett az egyetlen, amit Cicero írnokainak köszönhetően a kortársak is olvashattak (Mouritsen 2013, 81, 87. jegyzet).

- 5 Rauh 2018, 72.
- 6 Párhuzamaként Kenty monográfiája emelhető ki, aki az önreprezentáció és a tudatos szerepekben történő politizálás szintjén végzett elemzések létjogosultságára is rávilágít, Cicero personáit vizsgálva. A párhuzam további szempontból is ideális, hiszen mindkét politikus lehetőségei hasonlóak voltak. Hadseregek és vagyonok helyett inkább a szónoki tehetség, a tudatosan épített imázs és az ebből fakadó befolyás volt az, ami sikeressé tette őket a politikában. Kenty a cicerói siker további kulcsaként azonosítja, hogy a *mos maiorum* megtestesítőjeként véleménye kivételes jelentőséggel bírt, illetve elképzeléseit, saját politikai céljait kivételes tehetséggel tudta úgy beállítani, mintha azzal az ideális állapot felé kormányozná az állam hajóját. Cato politizálása és karaktere is hasonlóképp írható le (lásd jelen cikk IV. részét), a 63-as eset kapcsán pedig összeadódott befolyásuk Catilinával szemben. A történelmi személyiség mellett Cicero tudatosan épített politikai personái is azonosíthatók, melyeket szónoklatain, publikált művein keresztül alakított. A Kenty által azonosított 8 persona rugalmas alkalmazása azonban szükségszerűen ellentmondásokhoz is vezethetett a karrier során. Ennek kezeléséhez kompromisszumokra, az önreprezentáció különböző változataira volt szükség, ami nem

- feltétlenül állt össze minden esetben egy egységes és koherens Cicero-képpé (Kenty 2020, 1–3).
- 7 Blom 2016, 242. Vö. Cato Cicerónak írt levelével, miszerint nem szokása hosszan írni: Cic. *Ad fam.* XV. 5.
 - 8 Zadorojnyi 2007, 225; Platón *Phaedr.* 276c.
 - 9 Sall. *Cat.* 51–52. Ikonikus, régóta elemzett szövegrészletről van szó, a téma szakirodalmához lásd a következő jegyzeteket.
 - 10 Sklenář 1998, 206. A hitelesség kérdéséhez lásd Tannenbaum 2005.
 - 11 Lásd Sklenář 1998; Tannenbaum 2005, 209.
 - 12 Syme 2002, 116; Levene 2000, 182–183.
 - 13 Cato kedvezőbb megítélését feltételezik: Becker 1973, 736; Earl 1961, 101; Katz 1981, 75–76; Goodyear 1982, 274–275.
 - 14 További tájékozódáshoz lásd: Wussow 2004, 179–207; Batstone 1988, 1, 1. jegyzet; Earl 1961, 99; Becker 1973, 733.
 - 15 McGushin 1977, 309–310; Drummond 1995, 77.
 - 16 McGushin 1977, 239–240; Ramsey 2007, 9; Goldsworthy 2006, 136, 140; Conte 1994, 237–238; Earl 1961, 96; Syme 2002, 73, 104–105; Nelson 1950, 67; Fehrlé 1983, 305; Tannenbaum 2005, 219; Watts 2019, 180, 34. jegyzet. Az ellenkező véleményhez lásd: Drummond 1995, 38–47, 72–77; Drogula 2019, 72. Sallustius személyes benyomásokkal is rendelkezhetett, hiszen fiatalkorában megélte az összeesküvés időszakát, és az események résztvevői közül is éltek néhányan a mű keletkezésének időpontjában. Earl 1961, 82; McGushin 1977, 7; Katz 1981, 80.
 - 17 Mouritsen 2013, 81, 87. jegyzet. Cicero előre megszervezte a beszéd lejegyzését, várható volt, hogy Cato is a halálbüntetés érdekében fog felszólalni. Goldsworthy 2006, 136, 140; Ramsey 2007, 9; Drogula 2019, 71.; Havas 1973, 95.
 - 18 McGushin 1977, 8; Havas 1973, 82, 95. 59. jegyzet; lásd továbbá Morstein-Marx véleményét, miszerint a IV. Catilina elleni beszéd lehetett Sallustius elsődleges forrása (Morstein-Marx 2021, 90.).
 - 19 Cicero számtalan erőfeszítést tett, hogy 63-as consulsága emlékezetes maradjon, lásd Havas 1973, 82–95.
 - 20 Kenty 2020, 1–2. Ez 63 kapcsán sem volt másképp, a IV. beszédben például egybeolvasztotta a senatusban elhangzó véleményeket (Havas 1973, 87).
 - 21 Cicero *Ad Att.* XII. 23.
 - 22 Wussow 2004, 202. Syme véleménye szerint Cicero szerepe nem központi és megkerülhetetlen a műben, ez azonban nem jelenti azt, hogy szándékosan negatív ábrázolást kell feltételeznünk (Syme 2002, 105–106, 110–111). Emellett Pompeius hiánya is jelzésértékű (Shaw 2022, 345; Hammer 2014, 161. 37. jegyzet). Schwartz markánsabban fogalmaz: „Sallust’s history [...] is carefully premeditated [...] to annihilate the person and the narrative of Cicero” (Schwartz 2020, 134).
 - 23 Geiger 1979, 60; Earl 1961, 96.
 - 24 App. *BC* II. 99; Gellius XIII. 20, 11;
 - 25 Ferenczi 2015, 20.
 - 26 Cicero *Ad Att.* XII. 21; XIII. 46.
 - 27 Ferenczi 2015, 20; Martin 2009, 86. Fabius Gallus művéről: Cicero *Ad fam.* VII. 25; Munatius művéről: Plut. *Cat. Min.* 36–37; Geiger 1979.
 - 28 Suetonius (*Aug.* 85) leírása alapján nem dönthető el egyértelműen a keletkezés ideje. A vitás kérdés áttekintéséhez lásd: Geiger 1979, 48; Ferenczi 2015, 20.
 - 29 Earl 1961, 96; A *Bellum Catilinae* 42-es keletkezését feltételezve Sallustius az említett művek nagy részét felhasználhatta forrásként. Cicero művét nagy valószínűséggel ismerte, a *Cato* legfontosabb töredéke például hasonlít Sallustius Cato-jellemzéséhez. (Jones 1970, 190.)
 - 30 Wussow 2004, 179; Továbbá Sallustius Cicero mára elvesztett pamfletjére (*De consiliis suis*) is reagálhatott, ami Caesart kritizálta (Schwartz 2020, 138; Syme 2002, 128).
 - 31 Geiger 1979, 48, 1. jegyzet; Conte 1994, 238; Schwartz 2020, 131; Earl 1961, 96: „These outlines Sallust took over, but removed the debate from the field of political invective.” Visszavonulását követően (Sall. *Cat.* 4.) Sallustius politikai hatalom és érdekek nélkül már könnyebben választhatott egy távolabbi perspektívát: „history becomes better and more valuable as its ability to participate in events diminishes” (Feldherr 2012, 112). Lehetséges, hogy Asinius Pollio is hasonló, kiegyensúlyozottabb álláspontot vett fel Catóval kapcsolatban (Rauh. 2018, 85).
 - 32 Shaw 2022, 360–361. A „megoldás” vagy „győztes” keresése helyett egyre gyakrabban nyitott kérdésként, szándékosan értelmezésre készítő szövegrészletként tekintenek *synkrisis*re (Shaw 2022, 353; Levene 2000, 182; Batstone 1988, 6–7; Marincola 2010, 286; Wussow 2004, 185; Balmaceda 2017: „forcing him to take sides does not appear expedient [...] one is left with a question mark”). Egyesek Cato kedvezőbb megítélését feltételezik, míg mások Caesar iránt mutatott elfogultságot érzékelnek. A vélemények áttekintéséhez lásd: Wussow 2004, 179–207; Shaw 2022, 345, 235. jegyzet; Earl 1961, 83.
 - 33 Shaw 2022, 353.
 - 34 Shaw a *De officiis* párhuzamos elemzésével rávilágít, hogy Caesar tulajdonságai esetében nem egyértelműen pozitív fogalmakról van szó, azok csupán bizonyos körülmények között lehetnek előnyösek. A *mansuetudo* és *misericordia* például Cato *severitas*ával párban már a túlzott engedékenységre jelezhet (De off. I. 88), a bőkezűség, nagyvonalúság, segítőkészség Cato engesztelhetetlenségével és állhatatosságával szemben pedig a személyes ambíció jele lehet (Shaw 2022, 355–357).
 - 35 Ez a megjegyzés talán a catói imázsépítés egyedi elemét is tükrözheti, miszerint műveinek tudatos publikálása helyett tetteivel, fellépésével tűnt ki (lásd fentebb). Cicero túlzott öndicsőítése például kontraproduktív lehetett, Cato talán ezt is el kívánta kerülni (Syme 2002, 110).
 - 36 Arról pedig csupán sejtéseink lehetnek, hogy Sallustius valóban így tekintett-e Cato politikázására, vagy csupán saját történetírói koncepciójába illeszkedhetett Cato ilyenfajta ábrázolása, akár Caesar alakjával kontrasztban.
 - 37 Syme 2002, 121.
 - 38 Ferenczi 2011, 29. Az idealizáló hagyomány egységére példa lehet Cato szerepének kiemelése Cicero rovására, lásd: Balbo 2013, 321. Az egyik szerző, Munatius Rufus például Cato közeli barátja és híve volt, Brutus pedig rokona (Plut. *Cat. Min.* 25, 37).
 - 39 Cicero szónoki taktikájától függetlenül tanúsítja Cato hírnevének, tekintélyének meglétét. Lásd még Cicero *Mur.* 67, 60: „Hiszen maga a természet ruházott fel becsülettel, szigorral, önfegyelmével, lelki nagysággal, igazságossággal, vagyis minden erénnyel, s tett nagy és kiváló emberré. Ehhez járult egy nem mérsékelt és nem engedékeny, hanem egy, számomra egy kissé szigorúbbnak és keményebbnek tűnő tanítás, mint amit akár a valóság, akár a természet eltűr.” Ugyanakkor Blom (2012, 41, 10. jegyzet) szerint ironikusan is értelmezhető Cicero kijelentése.
 - 40 McGushin 1977, 310–311.
 - 41 Caesar itt a római polgárok önkényes kivégzését korlátozó *lex Semproniára*, illetve *lex Porciára* gondolhatott. Nótári 2021a, 87; Ramsey 2007, 199–200; Fantham 2003, 99–100; McGushin 1977, 249–250.
 - 42 Sallustius esetében Kurcz Ágnes fordítását használtam, saját módosításaimmal. A *virtus* egy összetett, nehezen fordítható fogalom, Sallustius kapcsán is láthatjuk a jelentésmező gazdagságát. Donald Earl például kiemeli az *ingenium* kulcsszerepét Sallustiusnál: az ember veleszületett tehetségének, természetének kibontakoztatása lesz a *virtus* szerinti cselekvés alapja, ellentétben az arisztokratikus fogalom kizárólagosságával, ami az állam érdekéhez és a *nobilitas*hoz kapcsolta ezt. Earl 1961, 30–33.

- 43 Lásd Manlius Torquatus dilemmáját Liviusnál: *Ab urbe condita* VIII. 7, 16–17. Cato ezt az *exemplumot* joggal választhatta, hiszen az általa is vallott elv megnyilvánulásának egyik legjobb példája, miszerint az állam érdeke minden más fölé helyezendő. A *Manliana imperia* kérdéséhez lásd: Jármí 2019, 70–71. Sallustius valószínűleg tévedésből a gallok elleni háborúhoz kapcsolta az esetet, lásd: Ramsey 2007, 211.
- 44 Hegyi 2018, 24; Hegyi 2017, 22–24. Cicero szerint az állam normális működése esetén a *mos* érvényesülne és Catilina sem élne, a törvényes lehetőségektől függetlenül. Eszerint Scipio Nasica is a *boni mores* szerint cselekedett Gracchus meggyilkolásakor. Cicero: *Cat.* I. 1–2.
- 45 Példák a törvényesség szerepére, fontosságára: Plut. *Cat. Min.* 8, 16, 17, 31, 40, 47, 57, 60, 65; Appianos: *BC* II. 87; Cicero: *Sest.* 61–63.
- 46 Blom 2016, 213.
- 47 Syme 2002, 115; Wussow 2004, 189, 193.
- 48 Albrecht 2003, 339; Gruen 2009, 27.
- 49 Albrecht 2003, 339; Syme 2002, 112–113; Feldherr 2012, 100; Wussow 2004, 186–188.
- 50 Syme 2002, 112.
- 51 Hiába került sor előbb Caesar beszédére, reagálhatott ilyen módon, számítva előre Cato érveire, hiszen a halálbüntetés melletti álláspontja nem lehetett kérdés. Lásd: Wussow 2004, 186–187.
- 52 Levene 2000, 185–187.
- 53 Deneire 2010; Havas 1998, 71–72; 2010, 91; Az idősebb Cato beszédéről: Gellius: *Noctes Atticae* VI. 3; Livius XLV. 25.
- 54 Syme 2002, 112; Ha pedig elfogadjuk az elméletet, miszerint Cato Maiorhoz köthető a *lex Porcia* elfogadása, akkor még inkább igaz lehet az állítás (Fantham 2003, 99–100; Levene 2000, 185).
- 55 Első nyilvános fellépését például ősehez kapcsolják, hiszen a Cato Maior által állított Basilica Porcia oszlopának lebontását akadályozta meg felszólalásával (Plut. *Cat. Min.* 5). Murena elleni vádbeszédében is hivatkozott dédapjára követendő példaként (Cicero: *Mur.* 66). Lásd még: Levene 2000, 191; Conte 1994, 237.
- 56 Cicero: *De Officiis* I. 116; Rawson 1973, 165.
- 57 A példákhoz lásd: 50. jegyzet.
- 58 Sklenář (1998, 211) érveléséből pedig akár a törvényesség védelme is következhet, hiszen kivételes intézkedés híján már az állam is elveszne, ahol a törvényesség érvényesülhet. Caesar pragmatizmusról: Feldherr 2012, 103–105.
- 59 Pina Polo 2006, 100.
- 60 75. jegyzet; Fantham 2009, 147; Gruen 2009, 26–27: „The purpose was demonstration, not justice. Only the principle mattered: a warning about abuse of power by the senate and an indirect challenge to the *scu* itself.” Rabirius ügyének egyfajta megelőző, figyelmeztető szerepe is lehetett, a 63-as év feszültségei mellett számítani lehetett a SCU *senatusi* alkalmazására (Duplá-Ansuategui 1990, 117). Morstein-Marx kompromisszumos javaslatként értékeli Caesar beszédét, mely a betű szerinti törvényességet követő, valamint a gyors, határozott, precedens nélküli lehetőségek között lavírozott (Morstein-Marx 2021, 98–99).
- 61 Hegyi 2017, 24–25.
- 62 Az *auctoritas* Agambennél „hatalmat jelent a jog felfüggesztésére és hatályba helyezésére, de formálisan maga nem bír a jog erejével, sokkal inkább a tekintélyben gyökeredzik” (Antal 2017, 8).
- 63 Pina Polo megjegyzi, hogy a zsarnokságra törés vádja mellett a popularis politikusok kivégzése gyakorlatilag az optimata oldal illegális megoldása volt, a hagyományos arisztokratikus berendezkedés védelmében. Caesar gyilkosságát követően pedig a legális polgárháború (Antal 2017, 5) fogalmához hasonló jelenséggel találkozhatunk: Cicero Antonius *hostis* kategóriába sorolásával kívánta legitimálni az ellene folytatandó háborút (Pina Polo 2006, 72–76).
- 64 Az áldozatok (Gracchusok, Saturninus, Catilina, Clodius) *tyrannosszá* bélyegzésével Cicero a mindenkori politikai gyilkosságok szükségessége mellett érvelt, a zsarnokságra törő (valójában a szenatori rend hatalmát veszélyeztető) egyén megölése indokolt lehetett (Pina Polo 2006, 76–77: „preventive tyrannicide used as a response to any situation which endangered the Roman state”).
- 65 Vö. Antal 2017; Pina Polo 2006, 92–98. A konszenzus hiányát a folyamatos öngazolási kísérletek is jelzik, például Cicero vagy Scipio Nasica részéről. A gyilkosságok felelőseinek (Opimius, Rabirius, Milo és Cicero) pedig akár a száműzetéssel is szembe kellett nézni.
- 66 Havas 1973, 147–148; Hegyi 2018, 24.
- 67 Valerius Maximus *exemplum*-gyűjteménye is a szülői szigorúság mintájaként tárgyalja az esetet (Val. Max. II. 7, 6; V. 8, 3), lásd: 48. jegyzet. A történet már-már a kegyetlenségbe hajló túlzott szigorúság kerülendő példája lett (Levene 2000, 185; Langlands 2020, 114.; Marincola 2010, 284.), a legaljasabb bünt elkövető összeesküvőkkel szemben viszont ideális választás lehetett. Cicero *De finibus*-án keresztül látható, hogy Cato egy ellentmondásos, legalábbis mindenképpen vitatható *exemplumot* választott, lásd Langlands 2020, 258–290.
- 68 A büntetés mértéke mindkét szereplő szempontjából kulcsfontosságú lehet, hasonló helyzetekben nyilvánulhat meg igazán a politikus választott szerepében (McGushin 1977, 242; Watts 2019, 183). A Caesarra egyébként jellemző gondolkodásmód – miszerint az erkölcsi meggyőződés helyett a tettek várható megítélése és hatása előbbre való – pedig ebben a beszédben is megjelenik. A beszéd egészen végigvonul a példaértékűség, a megítélés és az emlékezet fontossága (*Cat.* 51, 6–7), szinte elsődleges szemponttá válik a megfelelő büntetés kiválasztásánál. Lásd: Albrecht 2003, 419–420.
- 69 A tét részben hasonló volt Catilina és Rabirius ügyében, ugyanis mindkét esetben a *senatus consultum ultimum* nevében elkövetett gyilkosság jogosságáról zajlott vita. Rabirius Saturninus meggyilkolásával (100) vádolták meg több évtized elteltével, alig néhány hónappal a Catilina-összeesküvést megelőzően. Hegyi 2017, 22–25; Duplá-Ansuategui 1990, 117; Fantham 2009, 147; Gruen 2009, 26–27; Griffin 2009, 26–27; Stimson 2017, 15.
- 70 Cicero: *Cat.* 1–2. Cicero emellett Rabirius és Milo esetében is hasonló álláspontot képviselt, miszerint az állam ellenségeivel szemben a törvényesség átlépése is elfogadható.
- 71 Mindenképp érdemes utalni az élénk tudományos diskurzusra, ami a *senatus consultum ultimum* természetével kapcsolatos. Ennek legalitása-illegalitása, „alkotmányossága”, jellege, hatálya régóta a viták középpontjában áll, ennek összefoglalásához lásd: Duplá-Ansuategui 1990, 162–194.; Golden 2013, 104–149.; Arena 2012, 200–219. A kérdés megoldása helyett a SCU vitatott voltát emelném ki (mind az ókor, mind a mai kutatás szintjén): bármi is lehet a „megoldás” az említett kérdésekben, Catónak a törvényesség felülírása miatt mindenképpen heves kritikákra kellett számítani a popularis oldalról, illetve minderre megfelelően reagálni, hiszen a politikai ellenfelei (különösen Caesar) elutasították a SCU nevében történő kivételes szenatusi hatalomgyakorlást. Drummond 1995, 73.
- 72 Morstein-Marx 2021, 95–96. Manlius példájával pedig anélkül tárogathatta a cicerói álláspontot, hogy a közelmúlt vitatott eseteire (Gracchusok, Saturninus) utalt volna.
- 73 Fehrle 1983, 307; Wussow 2004, 193.
- 74 Cato Maior beszédének zárásában egyértelműen a *clementia* gyakorlására szólítja fel a *senatorokat*, Caesarhoz hasonlóan. Deneire 2010, 348; lásd még: 57. jegyzet. Sallustius ugyanakkor tudatosan kerül a *clementia* szót politikai töltete miatt (Syme 2002, 123).
- 75 Wussow 2004, 200. A rendkívüli állapot modern meghatározásai a 63-as eset, valamint a SCU által teremtett állapot értelmezéséhez is relevánsak lehetnek. A fogalom megalapozása Carl Schmitt nevéhez köthető: a kivételes állapotban a jogrend érvényesülésének és érvényesítésének normál állapota megszűnik, állam és jog

- viszonya utóbbi javára minden kétséget kizáróan kidomborodik, ugyanakkor „a jogrend megőrzésre kerül, még ha a jogot magát fel is függesztik.” Cato érvelése is hasonló: a törvények felülírására az államot fenyegető végveszély miatt lehet szükség, rendkívüli intézkedés nélkül állam sem maradna, ahol a jogrendet helyre lehet állítani. Giorgio Agamben viszont elutasítja a kivételes állapot és a jog direkt összekapcsolását, definíciója szerint a rendkívüli állapot a jog és a jognélküliség határán elhelyezkedő szürke zóna, „nem valamilyen jogi állapot, [...] hanem magának a jogi rendszernek a felfüggesztése”, amely az ellenfelek fizikai megsemmisítését is lehetővé teszi (Antal 2017).
- 76 Szekeres 2023, 31.
- 77 Ezek a tekintéllyel, veszéllyel szembemenő vakmerő, kompromisszumot nem ismerő támadások a római politikában egyfajta belépőt jelenthettek a fiatal, feltörekvő politikusoknak. Ez alól Caesar sem volt kivétel, pályája kezdetén nála is megfigyelhetünk hasonló a módszert. Valószínűleg ő is figyelmet akart magára irányítani a *triumphus* is elnyerő Dolabella megvádolásával. Catohoz hasonlóan egy proconsuli méltóságot viselő személy ellen lépett fel, sértett makedóniaiak képviseletében akarta bíróság elé állítani Dolabellát zsarolási ügyletei ürügyén (Suet. *Iul.* 4.). Cicero hírnevét is egy kockázatosnak tűnő ügy alapozta meg: Sulla szabadosával szemben, Roscius védelmében mondott beszédet.
- 78 Lásd Murena megvádolásának esetét, az összeesküvés vitáját megelőzően, ahol Cato hagyományos szerepében tűnik fel a törvényesség nevében. Ezen a ponton Sulla példája is említhető, aki törvényekkel próbálta – sikertelenül – megvédeni, visszaállítani a köztársasági államrendet. Hegyi 2017, 24–25.
- 79 Blom 2016, 246–247: „Cato was a shrewd political operator who could play on his publicly promoted principles to produce a consistent, credible and appealing public profile on which to build his claim to political power and influence.”
- 80 Vö. az összkép és a részlemek megkülönböztetéséről: 7. jegyzet. A tudatosság pedig ezen a szinten fedezhető fel: Cato a senatorok előtt elmondott beszédében a veszély nagyságának hangsúlyozása mellett olyan magasabb rendű értékek képviseletében lépett fel, amelyek a törvényesség felülírását is legitimálhatták.
- 81 Az erre adott válasz pedig korántsem lehetett egyértelmű, ezt Caesar ellenvéleménye mellett jól mutatja a kérdés későbbi története is, hiszen Clodius ezt a halálbüntetésről szóló döntést elevenítette fel 58-ban Cicero elleni támadásainál.
- 82 Vö: *maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quaesissentque quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit*
- ‘*optimum*’ („az ősök szokásai gyakran változtak, s megkérdezték, hogy a különböző változatok közül elsősorban melyiket kövessék, akkor az volt a válasz: »a legjobbat«), Cicero: *De leg.* II, 40). A büntetés kérdésében a száműzetés szokása kifejezetten ősinek tűnhetett (lásd Tarquinius Superbus elűzését), míg a *ius provocationis* felülírására csupán 133-ban volt először példa. Így Cato rugalmasságának, a *mos maiorum* értelmezése kapcsán döntő szerep juthatott.
- 83 Langlands 2020; Marincola 2010, 268; Drogula 2019, 15–16; Hegyi 2018, 24–25; Hegyi 2017, 20–22; Hammer 2014, 146–147.
- 84 Hammer 2014, 162–163; 74. jegyzet.
- 85 Batstone 2010, 47–48.
- 86 Cato szerint a *mos maiorum* része volt a fogalmakat illető konszenzus is, amikor az igazi jelentés és az arról kialakult konszenzus még egybeesett. Sklenář 1998, 216–217; Marincola, 2010, 285; Szekeres 2023, 34, 128. jegyzet.
- 87 Sklenář 1998, 216–217.
- 88 Sklenář 1998, 216–217; Hegyi 2017; Szekeres 2023, 34. 128. jegyzet; A *mos maiorum*hoz történő visszatérés mellett Cicero a filozófiának is nagy szerepet szánt (Szekeres 2023, 32). Cato karakterében mindez talán megvalósulhatott, *mos* és sztoicizmus sajátos egységét alkotva.
- 89 Ezzel az idősebb Cato taktikáját emelhetette magasabb szintre, hiszen már dédapja is a legautentikusabb római szerepét felöltve politizált, ezáltal a véleménye is nagyobb súllyal eshetett latba (Drogula 2019, 30).
- 90 Az ősi szokások radikális képviselete rendre visszatérő elem Catónál. Ennek ikonikus példája, amikor saru és *tunica* nélkül jelent meg, korának luxusával szemben (Plut. *Cat. Min.* 6).
- 91 Szekeres 2023, 31, 34.
- 92 Ugyanakkor egyes vélemények szerint ironikusan is értelmezhető Cicero kijelentése, lásd: Blom 2012, 41, 10. jegyzet.
- 93 Sklenář 1998, 206. Továbbá a már-már mitikus, aktuálpolitikai vonatkozását veszített manliusi példa még kedvezőbb terepet biztosíthatott Cato befolyásának érvényesülésére, hiszen ezek az esetek könnyebben válhattak az utólagos (át)értelmezés alanyaivá, a későbbi politikai szándékoknak megfelelően.
- 94 Cicero nem véletlenül gondoskodhatott Cato véleményének megőrzéséről, hiszen az saját érvelését is támogathatta a kivégzések szükségességét illetően.
- 95 Wussow 2004, 194.
- 96 Rauh 2018, 86.

Bibliográfia

- Adamik T. 2009. *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony.
- Albrecht, M. 2003. *A római irodalom története* I. Ford. Tar I. Budapest.
- Antal, A. 2017. *A kivételes állapot mint a politika „normál” állapota*. https://www.academia.edu/32487058/A_kiveteles_allapot_mint_a_politika_normal_allapota
- Arena, V. 2012. *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*. New York.
- Balbo, A. 2013. „Marcus Junius Brutus the Orator”: C. Heel – H. van der Blom (szerk.): *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*. Oxford.
- Batstone, W. W. 1988. „The Antithesis of Virtue: Sallust’s »Synkrisis« and the Crisis of the Late Republic”: *Classical Antiquity* 7/1, 1–29.
- Batstone, W. W. 2010. „Word at War: The Prequel”: B. Breed – C. Damon – A. Rossi (szerk.): *Citizens of Discord: Rome and its Civil Wars*. New York, 45–72.
- Becker, C. 1973. „Sallust”: H. Temporini – W. Haase (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I. 3. Sprache und Literatur. Berlin – New York, 720–754.
- Blom, H. 2012. „Cato and the People”: *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 55/2, 39–56.
- Conte, G. B. 1994. *Latin Literature: A History*. Ford. J. B. Solodow. Baltimore–London.
- Deneire, T. 2010. „Honour, Justice and Clemency: Some Observations on Rhetorical Strategy in Cato’s *Pro Rhodiensibus*”: *Les Études Classiques* 78, 331–349.
- Drogula, F. K. 2019. *Cato the Younger, Life and Death at the End of the Roman Republic*. New York.
- Drummond, A. 1995. *Law, Politics and Power: Sallust and the Execution of the Catilinarian Conspirators*. Stuttgart.
- Duplá-Ansuategui, A. 1990. *Videant consules: las medidas de excepción en la crisis de la República romana*. Zaragoza.
- Earl, D. C. 1961. *The Political Thought of Sallust*. Cambridge.

- Fantham, E. 2003. „Three Wise Men and the End of the Roman Republic”: F. Cairns – E. Fantham (szerk.): *Caesar against Liberty? Perspectives on His Autocracy*. Cambridge, 96–117.
- Fantham, E. 2009. „Caesar as an Intellectual”: M. Griffin (szerk.): *A Companion to Julius Caesar*. Oxford, 141–156.
- Feldherr, A. 2012. „Magna mihi copia est memoranda: Modes of Historiography in the Speeches of Caesar and Cato”: J. Grethlein – C. Krebs (szerk.): *Time and Narrative in Ancient Historiography: The »Plupast« from Herodotus to Appian*. Cambridge–New York, 95–112.
- Ferenczi A. 2011. „Ki mihez ragaszkodik? Horatius, Ódák III. 3”: *Ókor* 10/1, 27–33.
- Ferenczi A. 2015. „»Cato nemes halála«. Egy republikánus idol az augustusi Rómában”: *Ókor* 14/1, 18–22.
- Gelzer, M. 1968. *Caesar: Politician and Statesman*. Ford. P. Needham. Oxford.
- Golden, G. K. 2013. *Crisis Management During the Roman Republic. The Role of Political Institutions in Emergencies*. New York.
- Goldsworthy, A. 2006. *Caesar: Life of a Colossus*. London.
- Gruen, E. S. 2009. „Caesar as a Politician”: M. Griffin (szerk.): *A Companion to Julius Caesar*. Oxford, 23–36.
- Havas L. 1973. *A római köztársaság válsága és a Catilina-mozgalom*. Debrecen.
- Havas L. et al. (szerk.) 1998. *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi I*. Debrecen.
- Havas L. 2010. „Jellemrajz és propaganda Cicero Catilina elleni beszédeiben, különös tekintettel a *Catilinaria primára*”: Czerovszki M. – Nagyllés J. (szerk.): *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged, 89–95.
- Hegyí W. Gy. 2017. „A *res publica* tartalma és képzete”: *Ókor* 16/1, 19–26.
- Hegyí W. Gy. 2018. *Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*. Budapest.
- Jármí V. 2019. *A római nemzetségek emlékezete*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Katz, B. R. 1981. „Dolor, Invidia and Misericordia in Sallust”: *Acta Classica* 24, 71–85.
- Langlands, R. 2020. *Exemplary Ethics in Ancient Rome*. Cambridge–New York.
- Levene, D. S. 2000. „Sallust’s Catiline and Cato the Censor”: *Classical Quarterly* 50/1, 170–191.
- Marincola, J. 2010. „The Rhetoric of History: Allusion, Intertextuality, and Exemplarity in Historiographical Speeches”: Pausch, D. (szerk.): *Stimmen der Geschichte: Funktionen von Reden in der antiken Historiographie*. Berlin – New York, 259–290.
- McGushin, P. 1977. *C. Sallustius Crispus: Bellum Catilinae. A Commentary*. Leiden.
- Mommsen, T. 1877. *A rómaiak története VII*. Ford. Toldy I. Budapest.
- Morrell, K. 2017. *Pompey, Cato, and the Governance of the Roman Empire*. New York.
- Morrell, K. 2019. *Fred K. Drogula, Cato the Younger: Life and Death at the End of the Roman Republic (Book Review)*. Oxford – New York. <https://bmcr.brynmawr.edu/2021/2021.02.05/>
- Morstein-Marx, R. 2021. *Julius Caesar and the Roman People*. Cambridge.
- Mouritsen, H. 2013. „From Meeting to Text: The *Contio* in the Late Republic”: C. Heel – H. van der Blom (szerk.): *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*. Oxford.
- Nelson, H. 1950. „Cato the Younger as a Stoic Orator”: *Classical Weekly* 44, 65–69.
- Nótári T. 2021a. *Marcus Tullius Cicero összes levelei*. Szeged.
- Nótári T. 2021b. *Marcus Tullius Cicero összes beszédei*. Szeged.
- Osgood, J. 2022. *Uncommon Wrath: How Caesar’s and Cato’s Deadly Rivalry Destroyed the Roman Republic*. New York.
- Pina Polo, F. 2006. „The Tyrant Must Die: Preventive Tyrannicide in Roman Political Thought”: Francisco Marco Simón – Francisco Pina Polo – José Remesal Rodríguez (szerk.): *Repúblicas y ciudadanos: modelos de participación cívica en el mundo antiguo*. Barcelona, 71–101.
- Ramsey, J. T. 2007. *Sallust’s Bellum Catilinae*. New York.
- Rauh, S. H. 2018. „Cato at Utica: The Emergence of a Roman Suicide Tradition”: *American Journal of Philology* 139/1, 59–91.
- Rawson, E. 1973. „Scipio, Laelius, Furius and the Ancestral Religion”: *The Journal of Roman Studies* 63, 161–174.
- Shaw, E. H. 2022. *Sallust and the Fall of the Republic: Historiography and Intellectual Life at Rome*. Leiden–Boston.
- Sklenář, R. 1998. „La République Des Signes: Caesar, Cato, and the Language of Sallustian Morality”: *Transactions of the American Philological Association* 128, 205–220.
- Stimson, J. J. 2017. *Killing Romans: Legitimizing Violence in Cicero and Caesar*. Doktori disszertáció. Michigan.
- Syme, R. 2002. *Sallust*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Szekeres, Cs. 2023. „Válság és politikai nyelvhasználat a Kr. e. 1 századi Rómában”: *Ókor* 22/2, 29–42.
- Tannenbaum, R. F. 2005. „What Caesar Said: Rhetoric and History in Sallust’s *Coniuratio Catilinae* 51”: K. Welch – T. W. Hillard (szerk.): *Roman Crossings: Theory and Practice in the Roman Republic*. Swansea, 209–223.
- Taylor, L. R. 1949. *Party Politics in the Age of Caesar*. Berkeley – Los Angeles.
- Tóth, O. 2016. *Macrobius Ambrosius Theodosius: Saturnalia. Latinul és magyarul*. Debrecen 2016. Kézirat.
- Watts, E. J. 2019. *República mortal: Cómo cayó Roma en la tiranía*. Ford. M. L. Rodríguez Tapia. Barcelona.
- Wussow, S. 2004. *Die Persönlichkeit des Cato Uticensis – Zwischen stoischer Moralphilosophie und republikanischem Politikverständnis*. Doktori disszertáció. Düsseldorf.

Illés Imre Áron ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a Római Birodalom városi közigazgatása és a görög historiográfia, azon belül Diodóros.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: Diodóros és a harmadik szent háború II. (2023/1).

Az épületek lebontásának korlátozása a Római Birodalom városaiban

Illés Imre Áron

A különböző korszakokból származó városi törvényekben¹ több olyan törvénycikket találunk, amelyek szinte szó szerint megegyeznek, ezeket a szakirodalom *capita tra(ns)laticiának* (átvett, áthozott törvénycikkek) nevezi.² Az egyik ilyen törvénycikkcsoport a városi épületek lebontását szabályozza, pontosabban korlátozza: a *lex Tarentina* 4.,³ a *lex Ursonensis* 75.⁴ és a *lex Flavia municipalis* 62. *caputja*.⁵ A szövegek önmagukban keveset árulnak el például a rendelkezések pontos céljáról, de külső források bevonásával jóval árnyaltabb képet kaphatunk. Bár az eredmények gyakran bizonytalanok, és számos vitás pont van, jelen tanulmányban megpróbálom bemutatni a legfontosabb kérdéseket, kerülve a szélsőséges hipotézisek elfogadását.

A városi törvényekben foglalt szabályozás lényege, hogy senki se bontson le részben vagy egészben olyan épületet, amelyet nem szándékozik újjáépíteni, kivéve: 1) ha legalább olyan minőségben (*non deterius*) újjáépíti,⁶ vagy ha a városi tanácstól kapott erre engedélyt⁷ (*de senatus sententia*)⁸ (*Tar.* 4); 2) ha a *duumvir* felügyelete alatt kezeseket állít,⁹ hogy újjá fogja építeni, vagy legalább ötven *decurio* így határozott (*decreverint*) (*Urs.* 75);¹⁰ 3) ha a *decurio*k többsége jóváhagyta (*de decurionum conscriptorumve sententia*), vagy egy éven belül újjáépíti¹¹ (*LFM* 62).

Ha valaki nem tartja be a fenti szabályokat, akkor büntetéssel kell sújtani, amelyért bárki (*qui volet*) perelhet. A *Tar.* 4-ben ez a büntetés az épület értéke (*quanti id aedificium fuerit*), a büntetést behajtó *magistratus*nak pedig ennek felét a város kasszájába (*in publicum*) kell befizetnie, a másik felét pedig a hivatali ideje alatt általa szervezett játékokra (*ludi*) vagy saját nyilvános (*in publico*) emlékművére (*ad monumentum suum*) kell költenie. Az *Urs.* 75 és *LFM* 62 szerint annyi pénzt kell fizetni büntetésekként, amekkora értékű az ügy (*quanti ea res erit*).¹² Fontos különbség még a törvények között, hogy a két korábbi törvényben csak a település *oppidum*ának a területére vonatkozik a tiltás, míg az *LFM*-ben az *oppidum* területére és a hozzá tartozó beépített területre (*continentia*) is.¹³

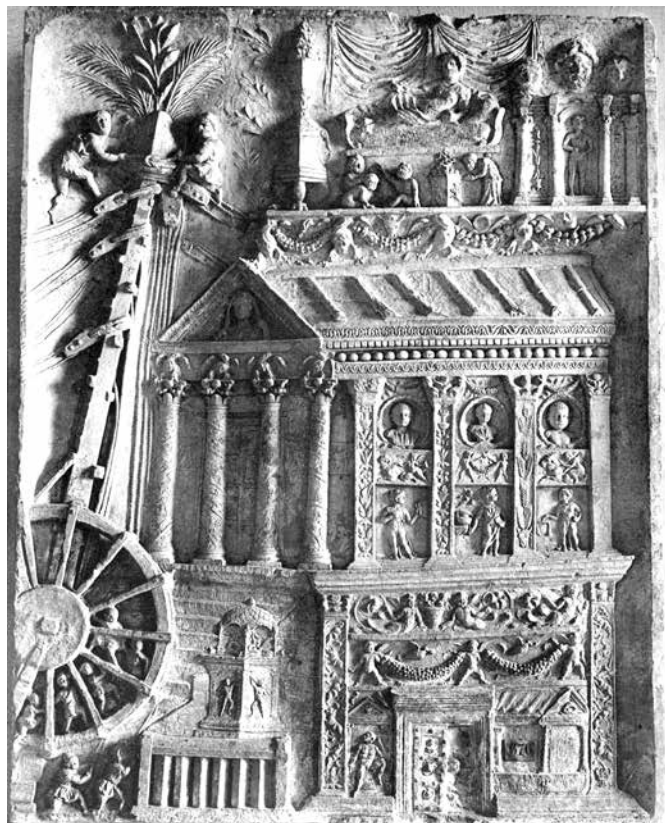
Mindhárom törvénysszövegben nagyjából témabavágó kontextusban helyezkednek el ezek a törvénycikkek, a *lex Tarentina*-ban az előző törvénycikkekben a *decurio*k kötelező ingatlanbirtoklásáról van szó, a következőben pedig a közutak, árkok stb. kezeléséről. A *lex Ursonensis*-ben a megelőző *caput* halottégető létesítésének tiltásáról, míg a 76. a városban lévő fazekasműhelyek maximális méretéről szól. Míg a *lex Irnitana* esetében a 61. *caput* a megelőző tematikus egység (választások) lezárása (*patronusok* választása), a 63. viszont már a *municipium* ingatlanainak bérbeadásáról szól. Fontos azonban leszögeznünk, hogy a kontextusban semmi olyasmit nem találunk, amely segítené a szóban forgó *caputok* értelmezését, így ezt önmagukban, illetve külső források bevonásával kell megkísérelnünk.

Elsőként érdemes megvizsgálni, hogy a rendelkezések köz- vagy magánépületekről szólnak-e, mivel bár a legtöbb kutató magától értetődőnek tekinti, hogy ezek magánépületek,¹⁴ néhány szerző úgy tűnik, középületnek tekinti ezeket. Mancini például a középületekkel kapcsolatban az *Urs.* 75-re és a *Mal.* 62-re utal mint magánpénzből megvalósuló középítkezések előzetes *decurio*i engedélyeztetésének példájá-

ra;¹⁵ a *lex Irnitana* francia fordítása is középületnek tekinti a szóban forgó épületeket;¹⁶ míg Simon Barker és Yuri Marano arra az eredményre jut, hogy a törvénycikkek célja megőrizni a városok egyik legfőbb bevételi forrását, a középületek és infrastruktúra bérbeadását,¹⁷ ennek pedig csak akkor van értelme, ha a lebontással fenyegetett épületeket középületnek tekinti. Alvaro d’Ors¹⁸ ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy Ulpianus (*Dig.* I. 8. 9, 4) a városfalakkal kapcsolatos építkezéseket (felújítás, hozzáépítés – *reficere, coniungere, superponere*) uralkodói vagy helytartói engedélyhez köti. Ezen felül utalhatunk Plinius számos levelére a városi építkezésekkel kapcsolatban, amelyekhez uralkodói engedélyt kér, illetve amelyekbe helytartóként beavatkozik.¹⁹ Sokkal fontosabb és döntő jelentőségű azonban, hogy az *Irn.* 83 a középítkezésekkel kapcsolatos döntéseknél kivételesen magas részvételi arányt²⁰ ír elő: háromnegyedes jelenlét kétharmados többséget, míg az *Irn.* 62 csak egyszerű többségről beszél. Ha itt is középületekről lenne szó, hasonlóan magas arányt várhatnánk el, esetleg helytartói beavatkozást. A fentieknek megfelelően a törvényszövegek egyértelműen magántulajdonban lévő épületekre vonatkoznak.

A következőkben vizsgáljuk meg a törvényszövegek néhány kifejezésének értelmezési lehetőségeit. Az első kérdés, hogy pontosan mit nem lehet csinálni ezekkel az épületekkel. Előjáróban le kell szögeznünk, hogy többen is megpróbálták részletesen vizsgálni az egyes szavak pontos jelentését, azonban egyikük sem végzett alaposabb kutatást (például egy *TLL* vizsgálat az egyes szavak jelentésére vonatkozóan, vagy legalább utalás egy nagyobb szótár szócikkére), ezt a vizsgálatot én magam sem végeztem el, mert úgy vélem, hogy a vizsgálat eredménye – ha egyáltalán lenne biztos eredmény – nem érné meg a befektetett energiát, ugyanakkor néhány megjegyzést mégis fűznék az eddigi eredményekhez.

A *lex Tarentina*ban és a *lex Ursonensis*ben a *ne [...] detegito, demolito, disturbato* igék szerepelnek,²¹ míg a *lex Irnitana*ban a *ne detegito, destruito demoliumdumve curato*.²² Theodor Mommsen véleménye az,²³ hogy a törvény csak a tető eltávolítását és a teljes bontást érinti, az egyes részek eltávolítását nem,²⁴ ez majd csak a 122-es *senatus consultum Acilianum*ban jelenik meg.²⁵ Ezzel szemben Peter Garnsey szerint a *detegere*, a *distraction*nak felel meg, azaz a kifejezetten az építőanyagért való bontást jelenti.²⁶ D’Ors szerint a *detegere* – tető(cserепet) eltávolít; *destruere* – épületet lebont, elbontva az anyagot; *demoliri* – lerombol, lebontva a falat; *disturbare* – lerombol bármilyen módon lebontva, sőt szerinte a *lex Irnitana destruire* szava, amely nem szerepel a két korábbi törvényben, a Kr. u. 56-os *senatus consultum Volusianum* szóhasználatából jöhet.²⁷ A *demoliundumve curato* pedig azt hangsúlyozza, hogy közvetítő révén sem lehet bontani, ebben véleményem szerint igaza van. Ezzel szemben Lewis szerint a különbség fokozati, a korábbi szövegekben a *detegere, demolire, disturbare* sorrend lakhatási szempontból az egyre kevésbé jelentős beavatkozás irányába halad (ez azonban teljesen értelmetlen, mivel az következne belőle, hogy az épület lebontása nem lehetséges).²⁸ Míg a *lex Irnitana*ban fordított a sorrend, a *demoliundumve curato* a teljes elpusztítást jelenti, míg a *destruere* kiterjedtebb, mint a *disturbare*, így a kisebb beavatkozás felől halad a nagyobb felé. Bár Lewis utal ugyan a *gerundivum* szerkezetek specializáltabb jelentésére, még így sem látom, hogy

1. kép. Római kőművesek munka közben a Hateriusok síremlékén (Kr. u. 100 körül). Museo Gregoriano Profano, Róma (forrás: Wikimedia)

ha a *demoliundumve curato* a teljes lerombolást jelenti, akkor a korábbi szövegekben szereplő *demolito* miért ne jelentené ugyanezt. Azt az óvatos véleményét azonban megfontolandónak tartom, amellyel a *detegere* igét összeköti a tizenkéttáblás törvénnyel²⁹ és két *Digesta*-hellyel.³⁰ Ezt továbbgondolva, akár az is elképzelhető, hogy a *detegere* sem csak a tetőre vonatkozik, hanem egyéb részekre is, ahogy arra fent kifejezett példát is láttunk. Ugyanakkor a tetőcserepek eltávolításánál az is szempont lehetett, hogy az újonnan készített cserepekről nem lehet tudni, hogy kiállják-e az időjárást, a használtak viszont már bizonyítottak.³¹

A fentiekből világosan látszik, hogy ahány szerző, annyiféleképpen értelmezik az érintett szavakat, így megalapozottan nagyjából csak annyit mondhatunk, amennyit Rainer:³² a *detegere, disturbare, destruere* és *demoliri* valószínűleg a lebontás összes lehetséges módját érintik (teljes és részleges, tető és falak, díszek stb.).³³ A *lex Irnitana demoliumdumve curato* változata pedig d’Ors véleményének megfelelően egy esetleges közbenjáró személy hangsúlyos kizárását jelenti. Ennél többet – különösen kontextus hiányában – nem mondhatunk.

Jelentős különbség a három törvény között, hogy a két korábbi csak az *oppidum* területén lévő épületekre vonatkozik, míg a *lex Irnitana* az *oppidum* területén és *ei oppido continetia aedificiára* is vonatkozik.³⁴ A szakirodalomban egyetértés mutatkozik abban, hogy az *oppidum* a városfalakon/*pomerium*on belüli területet jelöli,³⁵ ezzel szemben az vitatott, hogy a *continentiát* hogyan kell értelmezni: vagy teljesen szó szerint, azaz fizikailag közvetlenül az *oppidum*hoz kapcsolódó épüle-

A *municipium* városában senki épületet tetejétől meg ne fosszon, le ne romboljon, el ne pusztítson, kivéve ha legalább olyan minőségben helyre fogja állítani, vagy ha senatusi határozat alapján jár el. Aki ezzel ellentétesen cselekszik, az annyi pénzt legyen köteles a *municipium*nak fizetni, amekkora értékű volt az az épület, és ezt a pénzt az követelje megfizetni, aki akarja. Az a *magistratus*, aki a pénzt behajtotta, a felét fizesse be az állampénztárba, a másik felét fordítsa azokra a játékokra, amelyeket hivatali ideje alatt közköltségen fog rendezni, vagy saját emlékművére, amelyet közterületen akar majd építeni, az legyen számára lehetséges, és legyen szabad azt neki a törvény kijátszása nélkül megtenni.

Lex municipi Tarentini 32–38

(Adamik Béla fordítása, módosításokkal)

Senki se tegyen fedetlenné, pusztítson el, vagy romboljon le *Colonia Iulia* városában egy épületet se, kivéve, ha a *duumvirek* jóváhagyásával kezest állít, hogy újjá fogja építeni vagy ha a *decuriók* határozzák ezt el, mikor legalább 50-en tanácskoznak erről. Aki ezzel ellenkezően cselekszik, fizessen *Colonia Genetiva Iulia* lakosainak annyi bírságot, amennyit az épület ért, és ezzel a pénzzel kapcsolatban bárkinek, aki akarja, ezen törvény értelmében követeléshez és keresethez való joga legyen.

Lex Ursonensis 75

(Szabó Ádám Ágoston fordítása)

tekként,³⁶ vagy tágabb értelemben a városhoz tartozó, „külvárosi” épületekként.³⁷ Mommsen még szembeállítja ezzel a *senatus consultum Hosidianum* és *Volusianum* szövegét is, ahol a *domus* mellett a leginkább vidéki majorságot jelentő *villa* szóval is találkozunk.³⁸ A kérdés eldöntéséhez érdemes megnéznünk, hol találkozunk még a *contineo/continens* szavakkal hasonló kontextusban.³⁹ A *Digesta* jogtudósai alapján ugyan világos, hogy kérdések merültek fel azzal kapcsolatban, hogy – többnyire kifejezetten Róma városáról beszélve – a *continentia*-területek vagy épületek Rómának számítanak-e, a jogtudósok válasza azonban egységes, ezeket a területeket is Róma városának kell tekinteni.⁴⁰ Azaz önmagában a falakon belüli területekkel egyenértékűek a *continentia*-területek is. Ugyanakkor az idézett *Digesta*-helyeken semmi arra vonatkozó információ nincs, ami alapján a *continentiát* le kellene szűkítenünk a kifejezetten a falakhoz épített területekre. A *tabula Heracleensis* 20. sorában szereplő *continente habitabitur* kifejezés miatt a *continens* Róma egymérföldes körzetében lehet, ez kizárja a szűkebb, falakhoz épített jelentést. Így inkább a folyamatosság számít, amit egyébként Thomas Spitzl is elismer.⁴¹ Ennek megfelelően a *lex Irnitana* kérdéses helye azokra az épületekre vonatkozik, amelyek a városfalakon belül vannak, és azokra is, amelyek ugyan a városfalakon kívül vannak, de egybefüggően építve (nem feltétlenül közvetlenül a városfalhoz, hanem a városfalhoz közvetlenül vagy közvetett módon csatlakozó egyéb épületekhez). Adott esetben ez lehet *suburb/Vorstadt* is, de csak akkor, ha ez közvetlenül csatlakozik a városhoz. Azaz egy a várossal közvetlen összeköttetésben nem lévő, a város határától távolabb lévő „előváros” nem tartozik bele.

A következő kérdés kifejezetten a *lex Tarentinát* érinti, ugyanis csak ebben a törvényben fordul elő az, hogy a büntetési pénz felét az adott tisztségviselőnek vagy a hivatali ideje alatt szervezendő játékokra (*ludi*) vagy a közterületen épített saját emlékművére (*ad monumentum suum in publico*) kell fordítania.⁴² Bár d’Ors ezt a *monumentumot* kifejezetten síremlékként (*funerario*) értelmezi,⁴³ Michael Crawford teljes joggal hívja fel a figyelmet egy Festus-helyre,⁴⁴ valamint arra, hogy a lent tárgyalt ILS 5706 feliraton is gőzfürdő (*laconicum*), ledörzsölő helyiség (*destrictarium*), oszlopcsarnok (*porticus*) és küzdőtér (*palaestra*) szerepel. Azaz a *monumentum* mindenféle egyéb középítmény is lehetett, nem feltétlenül síremlék, sőt ez utóbbi kevésbé valószínű, mivel a lent tárgyalandó feliratok is mindenfelé egyéb épületet említene.

Hartmut Wolff felhívja a figyelmet arra, hogy a későbbi törvények (elsősorban a *Malacitanát* említi, de igaz ez a *lex Ursonensis*re is) lemondanak arról, hogy a büntetést beszédőnek személyes haszna legyen ebből.⁴⁵ Az is fontos tényező, hogy a *lex Ursonensis* 75. és a *lex Irnitana* 62. nem érinti azt a kérdést, hogy mire fordítsák az épületek lebontása miatt kiszabott büntetéspénzeket. Ugyanakkor más helyeken kitérnek a *ludira*, illetve szertartásokra fordított összegekre:

- *Urs.* 70: minden *duumvir*nek hivatali ideje alatt legalább négynapos gladiátorviadalt (*munus*) vagy színielőadásokat (*ludi*) kellett rendeznie Iuppiter, Iuno és Minerva tiszteletére a *decuriók* jóváhagyásával, saját pénzéből legalább 2000, közpénzből pedig 2000 *sestertiust* költve erre;
- *Urs.* 71: minden *duumvir*nek hivatali ideje alatt legalább háromnapos gladiátorviadalt (*munus*) vagy színielőadásokat (*ludi*) kellett rendeznie Iuppiter, Iuno és Minerva tiszteletére, egynaposat pedig Venus tiszteletére, saját pénzéből legalább 2000, közpénzből pedig 1000 *sestertiust* költve erre a *duumvir* vagy *praefectus* felügyelete alatt;
- *Urs.* 65: a többek között bírságként befolyó összegeket a *colonia* lakosainak nevében bemutatott áldozatokra kell fordítani;
- *Irn.* 77: a *decuriók* döntsének a szertartásokra (*sacra*), játékokra (*ludus*) és lakomák (*cena*) rendezésére fordított pénzösszegekről.

E szövegeket ilyen szempontból legutóbb igen részletesen Loredana Cappelletti vizsgálta,⁴⁶ néhány következtetése azonban hibás, mintha figyelmen kívül hagyta, hogy e törvényszövegek jelentős része nem maradt ránk, és a vizsgált *caputok* (*Tar.* 4, *Urs.* 75, *LFM* 62) elsősorban az épületekről szólnak, és csak melléleg a *ludiról*, illetve a büntetéspénz felhasználásáról, azaz ami itt nem szerepel a *ludi*-ről, az máshol még szerepelhetett a törvény mára már elveszett részében. Nem

valószínű ugyanis, hogy a *ludi* finanszírozása és szervezése csak a *lex Tarentina* fennmaradt részében szerepelt, mert ez azt jelentené, hogy ha a *magistratus* úgy látta jónak, akkor építkezett, és így az adott évben nem lett volna pénz *ludira*, azaz nem lett volna *ludi*, ez viszont vallási szempontból valószínűtlen. Cappelletti szerint különbség, hogy a *Tar. 4* alapján Tarentumban mindig az épület árának megfelelően változott a *ludi* összege, míg Ursóban fix összegeket találunk, ez igaz, de ahogy fent is rámutattam, a *lex Tarentina* elveszett részei tárgyalhatták a *ludira* fordítandó egyéb összegeket, azaz a *Tar. 4* nem feltétlenül – sőt, szinte biztosan nem – fedi le a teljes, *ludira* fordítható összeget, ráadásul a *lex Ursonensis* is inkább minimum összegekről beszél. Cappelletti – *Irn. 77* és *79* alapján – úgy véli, csak állami pénzekről van szó, mivel nincs utalás a *magistratus* saját vagyontára.⁴⁷ Ez szintén igaz, de ettől a törvény más részein is előfordulhatott a téma, illetve egy ambiciózus *magistratus* – és családja – önként is bőven költhetett ilyesmire, mivel azt sem írja elő a törvény, hogy máshonnan nem lehet erre pénzt fordítani. Ráadásul a *79. caput* kifejezetten a közpénzről szól (*pecunia communis*), miért is kellene itt mindenképpen kitérni a magánpénzekre is. A végkövetkeztetése ettől függetlenül helytálló, a *lex Ursonensis*ben és *Irnitana*ban nincs utalás a befolyt büntetéspénzek felhasználására,⁴⁸ bár azt érdemes kiemelni, hogy az *Urs. 65* többek között büntetési pénzek *sacrára* fordításáról ír. Ugyanakkor nem világos, hogy mire gondol, amikor a három törvényről azt írja, hogy a közel kortárs szabályozások („die zeitgleich entstanden sind”) között is komoly eltérések vannak, a három közül melyiket tekinti közel kortársnak?

Abban viszont valószínűleg igaza van – még a fenti megjegyzések ellenére is –, hogy e szabályozások esetében nem beszélhetünk egy római modell szolgái, homogén átvételéről, mivel a forrásaink alapján Rómában sokkal nagyobb hangsúly esett a tisztviselők saját költségre történő játékszervezésére vagy építkezéseire,⁴⁹ de inkább utóbbi lehetett gyakoribb a ritkábban adatolt büntetéspénzek felhasználásakor is, a vallási alapítványok mellett.⁵⁰ Sokkal jelentősebb azonban a tanulmányának második fele, amelyben Crawford munkáját követve a *pro ludis* feliratokat vizsgálja.⁵¹

Egy Sulla-korabeli pompeii feliratról indul ki,⁵² amelynek lényege, hogy a *duumvirek* abból az összegből (*ex ea pecunia*), amelyet a törvény szerint (*e lege*) *ludira* vagy *monumentumra* kellett költeni, gőzfürdőt (*laconicum*) és ledörzsölő helyiséget (*destrictarium*) építtettek és felújítottak egy oszlopcsarnokot (*porticus*) és küzdőteret (*palaestra*) a *decuriók* határozatának megfelelően (*ex decreto decurionum*). Mivel ez a fogalmazás tökéletesen megfelel a *Tar. 4*-nek, igen valószínű, hogy Pompeiiben is hasonló szabályozás volt érvényben, mint a törvénytövegeinkben. Mert bár a feliraton nem szerepel konkrétan sem büntetéspénz, sem közpénz, utóbbi igen valószínű, ha ugyanis saját zsebből fizettek volna, ezt bizonyosan kihangsúlyozzák a feliraton *pecunia sua* formában. A közpénzben pedig lehetett büntetéspénz is. Mivel itt szerepel a *decreto decurionum*, feltételezhető, hogy Tarentumban is így volt. Ezzel szemben fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez a törvényben nem szerepel, azaz ha mindenképpen szükséges a *decuriók* jóváhagyása, akkor miért hiányzik a *lex Tarentinából*? Véleményem szerint legfeljebb a Cappelletti által említett közvetett módon érvelhetünk a *decuriók* hozzájárulásának szükségessége mellett Tarentumban, ti. mivel *in publico* épít, ehhez kell a *decuriók* jóváhagyása.⁵³ Abban azonban minden bizonnyal téved, hogy a *decuriók* határozatára azért is van közvetlenül szükség, mert az eredeti céljától („prioritär definierten Zweck”) eltérően használják fel a pénzt. A *lex Tarentina* szövegéből nem derül ki ugyanis, hogy melyik az elsődleges felhasználási forma, párhuzamos kapcsolásról van szó, semmi sem utal fokozati különbségre. Az azonban tény, hogy a tarentumi és a pompeii szabályozások rendkívül hasonlóak lehettek.

Cappelletti, azt gondolom, helyesen, ide kapcsol még számos olyan feliratot, amelyek nem olyan explicitek ugyan, mint a fenti pompeii, de szerepel rajtuk a *pro ludis* (játékok helyett/játékokért), valamilyen építkezés (ülöhelyek, utak, tornyok stb.) és a *decreto decurionum* kifejezés is, ezek mind dél-itáliaiak, és a Kr. e. I. és Kr. u. I századra keltezhetőek, sőt, van még egy knóssosi felirat is (ILS 7210), amelyen az *e lege coloniae pro ludis dare debuit* kifejezés szerepel.⁵⁴ Így igen valószínű, hogy ezekben a városokban is a tarentumhoz és a pompeiihez hasonló

Senki se bontson le olyan épületeket, amelyeket nem szándékozik helyreállítani. Senki se fosszon meg a tetejétől, romboljon le vagy bontson le *municipium Flavium Irnitana* városában (*oppidum*) épületet, se pedig olyan épületeket, amelyek ahhoz a városhoz tartoznak, ha nem szándékozik azt a következő egy év alatt helyreállítani, – hacsaknem az összeírt *decuriók* döntésének értelmében, (amely döntés akkor született), amikor azok nagyobb része jelen volt. Aki ezzel ellentétesen cselekszik, az, amekkora értéket képvisel az az ügy, annyi pénzt köteles büntetesképpen fizetni *municipium Flavium Irnitana* polgárainak, és arról a pénzről és azzal a pénzzel kapcsolatban *municipium Flavium Irnitana* azon polgárának, aki akarja, és akinek e törvény alapján lehet, annak perhez, keresethez és követeléshez (való joga) legyen.

Lex Irnitana 62. rubrica

(Illés Imre Áron fordítása)

szabályozások voltak érvényben, azaz bizonyos közpénzeket vagy játékokra vagy épületekre kellett fordítani. Crawford szerint ez a szabályozás a szövetséges háborút követő, az új római polgárok városait érintő általános törvényben szerepelt.⁵⁵ Cappelletti szerint azonban egy Kr. e. 94-re, azaz a szövetséges háború kitörése elé keltezhető Capua környéki feliraton is hasonló elvekkel találkozunk, ahol a *pagus* törvénye alapján (*ex lege pagana*) oszlopcsarnokot újjáépítettek fel, és ennek következtében az érintett személyeknek úgy legyen (dísz)helyük a színházban, mintha *ludit* rendeztek volna.⁵⁶ Bár a kapcsolat nem biztos, a hasonlóságok miatt mégis elgondolkodtató, és talán igaza van Cappellettinek abban, hogy ez esetben nem annyira egy Róma városi szabály terjed el, hanem inkább a római törvények vesznek át egy dél-itáliai városokban meglévő helyi szokást/szabályozást.

Fent láttuk, hogy magánépületekről van szó, ebből következik a kérdés, hogy mennyire számított általánosnak, hogy az állam így beavatkozik a magántulajdonba. A szakirodalom ebben a kérdésben nem egységes, alapvető kommentárjában González a *tabula Heracleensis* 32–45. sorait,⁵⁷ valamint Paulust (*Dig.* XXXIX. 2. 46) hozza példának,⁵⁸ mindkettőt „perhaps surprisingly interventionist”-nek nevezi, és utal a gyakran idézett stratonikeiai feliratra is.⁵⁹ De a teljesség igénye nélkül idézhetünk itt több hasonló értelmű forrást is, amelyek hasonló kontextusban a magántulajdont vagy magánemberek vagyontát érintik, például Papinianus (*Dig.* XLIII. 10. 1),⁶⁰ Ulpianus (*Dig.* XLIII. 8. 2⁶¹ és *Dig.* XLIII. 8. 2, 17),⁶² Valentinianus (*Cod.* VIII. 10. 8 [377]).⁶³ Fontos azonban, hogy ezek többnyire későbbiek és általában közvetlen kapcsolatban vannak középületekkel, közutakkal is,⁶⁴ és beleillenek a Spitzl által is hangsúlyozott tendenciába, hogy az idő előrehaladtával a magánépítkezések (bővebben akár a magántulajdon feletti szabad rendelkezés) szabadsága csökken, míg az ingatlantulajdonnal kapcsolatos kötelezettségek nőnek.⁶⁵ Kérdés, hogy ez mennyire volt így, vagy egyáltalán elindult-e ez a folyamat például a *lex Tarentina* életkezése idején? Azaz a magánkézben lévő épületek lebontásába való beavatkozás valóban „surprisingly interventionist”-e?

Ugyanakkor persze vannak világos szabályozások kifejezetten a magánépületekre vonatkozóan is, például különösen a köztársaság végétől kezdve egyre több adatunk van a (magán) épületek magasságának, egymástól való távolságának, az építőanyagának a szabályozására, a füsttel és trágyával kapcsolatos szomszédok közötti vitára, a napfényhez való jogra, és tűzvédelmi, városrendezési követelményeknek való megfelelésre,⁶⁶ de ide vonható a *cautio damni infecti* vagy az *operis novi nuntiatio* is, kifejezetten magánemberek között.⁶⁷

A fő probléma azonban, hogy a törvényekből semmit sem tudunk meg a tiltások okairól, azaz nem derül ki, hogy például azért nem lehet bontani, mert ez magánembernek okozna kárt, vagy esetleg a középületek városképi szempontjai érvényesülnek. Mindenesetre Lewis azt hangsúlyozza, hogy akár már a tizenkéttáblás törvénytől kezdve kimutatható a beavatkozás a magánemberek építkezéseibe a közösség érdekében, és nincs okunk a korlátlan magántulajdon elvét feltételezni.⁶⁸ Ezekre a kérdésekre a továbbiakban még kitérünk, mielőtt azonban megvizsgálánánk, hogy mi lehet a törvényszövegek célja, vizsgáljuk meg, hogy volt-e hasonló törvény Rómában, mivel több kutató abból az *a priori* feltételezésből kiindulva vizsgál-

ja a városi törvényekben foglalt szabályozás célját, hogy ezek egy az egyben megfelelték a Róma városi szabályozásoknak. Ahogy fent láttuk, Cappelletti tanulmánya alapján igen valószínű, hogy a büntetéspénzek *ludira*, illetve *monumentára* való fordítása akár külső eredetű is lehet.⁶⁹ Ez azonban a jelen részben nem releváns, mert egyrészt ez a szabály a *lex Ursonensis*-ben és a *LFM*-ben nem fordul elő, másrészt a kutatókat a római minták vizsgálata során elsősorban a házak lebontásának tilalma érdekli. A kutatók döntő többsége egyetért abban, hogy valami hasonló szabályozásnak kellett lennie a köztársaságkori Rómában is.⁷⁰ Lewis és Robinson egyenesen a tizenkéttáblás törvény⁷¹ korától feltételez hasonló tiltásokat, bár mindketten kiemelik – és ez rendkívül fontos és gyakran figyelmen kívül hagyott tényező –, hogy az ilyen korlátozások célja és oka időben változó lehetett, Lewis szerint ugyanis az eredetileg a lopott anyag bontásának tilalmára vonatkozó törvény válik fokozatosan általános szabállyá, Robinson szerint pedig ezeket a tiltásokat alkalmi és politikai tényezők motiválhatták.⁷² De rajtuk kívül például Garnsey, Cappelletti vagy Phillips is amellett érvelnek, hogy a köztársaságkor végére már kellett lennie valami hasonló, a magánépületek bontását tiltó Róma városára vonatkozó törvénynek is.⁷³ Ugyanakkor különösen Phillips tanulmányával kapcsolatban ki kell emelni, hogy még ha voltak is ilyen törvények a *principatus* előtt, ezek pontos tartalmát nem ismerjük.⁷⁴

Ezt követően térjünk rá a kutatást leginkább foglalkoztató kérdésre, ti. hogy mi volt ezeknek a törvényeknek a célja. Mivel maguk a törvényszövegek erről semmit nem árulnak el, a vizsgálatba mindenképpen külső forrásokat kell bevonnunk. Fontos előjáróban leszögeznünk, hogy többen elvetik a későbbi – főleg *Digestá*ban szereplő – források felhasználhatóságát a városi törvények vonatkozó helyeinek értelmezésekor, mivel időben későbbiek és a bennük foglalt rendelkezéseknek más a célja, mint a városi törvényekéinek. Bár nem állítom, hogy a későbbi források egy az egyben magyarázzák/kiegészítik a városi törvényeket, de arra fel kell hívnom a figyelmet, hogy valószínűleg maguk a törvényszövegek semmit nem árulnak el arról, hogy e rendelkezéseket mi motiválta, mit akartak elérni velük, és ez még az explicitebb egyéb források esetében is vita tárgyát képezi. Így nehéz megállapítani, hogy tényleg más volt-e a szövegek célja. Ennél is fontosabb, hogy a kutatók hajlamosak egy koherens egységként kezelni a városi törvénytörödelméket, és külön, de többé-kevésbé szintén koherens egységként a többi későbbi jogforrást. A helyzet azonban véleményem szerint sokkal árnyaltabb, igaz, hogy a három városi törvény egyértelműen kapcsolatban van egymással – akár lineáris evolúciót feltételezünk,⁷⁵ akár kevésbé szabályos, egyéni átvételeket –, a *lex Flavia municipalis* (Kr. u. 83) azonban időben nagyjából 150 évre van a *lex Tarentinától* (Kr. e. 90–62), de körülbelül ugyanilyen a távolság közte és Ulpianus, Paulus vagy a 222-es *Codex*-hely között is, így az időbeli távolság önmagában nem dönti el a kérdést.⁷⁶ Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a *lex Tarentina* és a *lex Ursonensis*, illetve *lex Flavia municipalis* között több fontos szempontból is jelentős különbség van. Ennek megfelelően például az, hogy a *lex Tarentina* alapján a büntetési összeget bizonyára nem az épület újjáépítésére szánták,⁷⁷ önmagában nem bizonyítja, hogy ez volt a helyzet Ursóban és a flaviusi *municipium*okban is. Az, hogy Tarentumban a büntetés összege a szóban forgó épület értéke volt, semmit

nem árul el arra vonatkozóan, hogy hogyan is kell értelmeznünk a *quanti ea res erit*-et a másik két törvényben, sőt, inkább a hasonló értelmezés ellen szól, mert különben miért nem fogalmaznak olyan világosan, mint a *lex Tarentinā*-ban. Ennek megfelelően a továbbiakban természetesen nem feltételezem a *priori*, hogy minden forrás háttere ugyanaz, és hogy például Ulpianusszal minden további nélkül meg lehet magyarázni a *lex Ursonensist*, de azt sem, hogy a városi törvényeknek mindenképpen egységes a háttere. Elképzelhető, hogy egy Ulpianus helytel jobban magyarázható a *lex Irnitana* egy rendelkezése, mint a *lex Tarentinā*-val.⁷⁸ Ugyanakkor az is igaz, hogy mivel kevés a szöveg, a kutatók ezeket gyakran túlinterepretálják, és idővel szem elől veszítik, hogy ténylegesen mit is mond a szöveg.⁷⁹

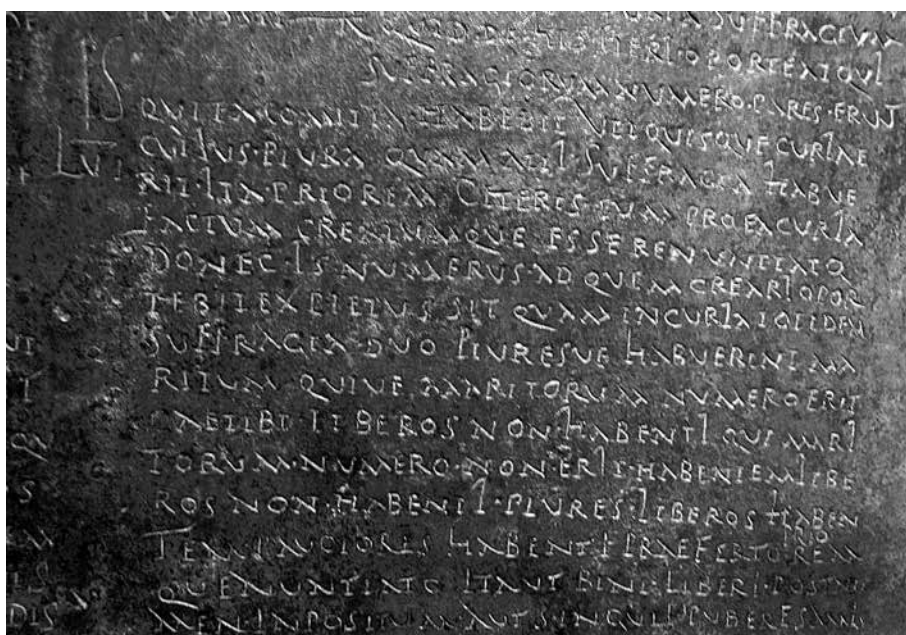
A vonatkozó *Digesta*- és *Codex*-helyeket, valamint a felhasználható irodalmi forrásokat, feliratokat majd a lábjegyzetekben jelzem, van azonban egy felirat, amelynek vizsgálata különösen tanulságos lesz a témánk szempontjából. Ez pedig az 1600 körül Herculanum romjai között talált bronztábla, amely két senatusi határozatot tartalmazott, ezek a következők (FIRA I nr. 45: *SCC. de aedificiis non diruendis* néven):

Senatus consultum Hosidianum: „Cnaeus Hosidius Geta és Lucius Vagellius consulsága idején.⁸⁰ Jóságos uralkodónk (ti. Claudius császár) városunkat és egész Itáliát az örökkévalóság számára szolgáló építményekkel díszítette, és nemcsak legfelségesebb szándékával, hanem példájával is gondolja azokat, azok megóvása érdekében e boldog században közfáradozáson felül a magánosoknak is igyekezettel kell lenniök. Tartózkodnia kell mindenkinek azon kegyetlen ügyletektől és a békés fejlődés ellenére levő tevékenységtől, amely a házak (*domus*) és a majorságok (*villa*) lerombolására törekszik. Ha valaki olyan céllal vásárol építményt, hogy lebontásával a vételárhoz képest többletnyereségre tegyen szert, az annak kétszeresét tartozik a kincstárba befizetni, amennyiért azt vásárolta,⁸¹ és erről a *senatus*nak is be kell számolnia. Minthogy pedig ugyanolyan rossz példát szolgáltat az ilyen célból történő eladás, mint a vétel, tehát az eladókat, akik tudatosan, rosszhiszeműen a *senatus* kifejtett akarata ellenére adnak el, azzal kell büntetni, hogy az ilyen eladások érvénytelenek legyenek. Tanúsítja azonban a *senatus*, hogy nem azokkal a tulajdonosokkal szemben határozott, akik építményeik birtokában azok egyes részeit átépítik, és ezt nem üzérkedés céljából⁸² teszik.

Számlálás szerint a határozatkor jelen volt 383 *senator*.⁸³

Senatus consultum Volusianum (Kr. u. 56): „[Quintus] Volusius és Publius Cornelius consulsága idején⁸⁴ március 2-án hozott senatusi határozat.

Quintus Volusius és Publius Cornelius beszámoltak Alliatoria Celsilla rokonainak kérelméről, és hogy mit kellene tenni ebben az ügyben, erről a *senatus* így határozott:

2. kép. A *lex Malacitana* 65. caputja (forrás: Wikimedia)

Mivel a *senatusi* határozat, amelyet Isteni Claudius császár indítványára Hosidius Geta és Lucius Vagellius *senatori* rangú férfiak consulsága idején szeptember 21-én hoztak, elrendelte, hogy senki se rombolja le házát (*domus*) vagy majorságát (*villa*)⁸⁵ abból a célból, hogy többletnyereségre tegyen szert, és ilyesmit ne is vásároljon vagy adjon el üzérkedés céljából, és meg lett határozva a *senatusi* határozatot megszegő vevő büntetése is, ti. hogy a vevő a vételár kétszeresét köteles befizetni az államkincstárba, az eladó számára pedig érvénytelen lesz az eladás.⁸⁶ De semmi új rendelkezést nem hozott a *senatusi* határozat azokkal kapcsolatban, akik saját ingatlanai birtokosai-ként a jövőben valamit ezeken megváltoztattak,⁸⁷ feltéve, hogy nem üzérkedés céljából tették mindezt.

Allatoria Celsillának, a legkésebb férfi, Atilius Lupercus feleségének a rokonai előadták ennek a rendnek [ti. a *senatus*nak – a szerző], hogy az apja, Allatorius Celsus birtokokat vásárolt épületekkel együtt a mutinai körzetben, amelyet campi Macrinek neveznek. Ezeken a helyeken korábban vásárokat szokott tartani, de ezzel már évekkel ezelőtt felhagyott, és az épületek is a régiségük miatt elpusztultak, és semmi haszna nem lenne az újjáépítésüknek, mivel senki sem lakik bennük, és senki nem is akar az elhagyott és romos⁸⁸ (házakba) költözni.⁸⁹ Ezért ne legyen Celsilla kárára és bírságot és büntetést se kelljen fizetnie, ha azokat az épületeket, amelyekről ebben a rendben tárgyaltak, lebontja, vagy ha azokat azzal a feltétellel adja el, akár önmagukban, akár a földekkel együtt, hogy a vevő azokat a saját kára nélkül lerombolhassa és elpusztíthassa. A jövőre vonatkozóan azonban intünk mindenkit, hogy tartsák magukat távol az üzérkedés ilyen rút fajtájától, különösen ebben a korban/században, amelyhez sokkal inkább illik új épületek létrehozása és minden épület felékesítése, hogy ezekkel ragyogjon a földkerekség szerencséje, mint Italia bármely részének az épületek romjaival történő elcsúfítása. ...”

A haszonszerzés, illetve bontás céljából történő eladás tiltása a későbbiekben is adatolt.⁹⁰ A fenti *senatus consultum*ok értelmezésekor fontos kérdés, hogy hogyan tesznek szert több-

letnyereségre bontással. Itt érdemes különválasztani a városi (*domus*) és a vidéki (*villa*) szempontokat. A vidéki szempontokkal kapcsolatban Phillips idézi és el is veti Pachtère véleményét,⁹¹ aki szerint egyrészt nem éri meg pusztán az építő/bontási anyag miatt vásárolni,⁹² másrészt, hogy ennek a rendelkezésnek az a célja, hogy a nagybirtokosok ne vásárolják fel a kisbirtokokat és alakítsák ezeket mezőgazdasági területté. A *senatus consultum* szövegében azonban szó sem esik mezőgazdaságról, a romokról viszont igen, ha pedig mezőgazdasági területté alakítanák át, akkor bizonyára a romoktól is megszabadulnának stb. Azaz nem a mezőgazdasági tevékenység miatt éri meg bontani. Ugyanakkor többen is felhívják arra a figyelmet, hogy a bontott anyagból komoly haszonra lehetett szert tenni:⁹³ értékes lehet a márvány és az oszlopok (Marci. *Dig.* XXXIX. 2. 48), a különböző díszítőelemek, a használt tetőcserép mint minőségét már bizonyított építőanyag, a kő- és faanyag, különösen olyan területeken, ahol ezekből kevés van.

A városi épületek (*domus*) esetében is érvényesek a fenti szempontok, ti. adott esetben megéri az építőanyagért vásárolni majd bontani, ugyanakkor sűrűn lakott városokban, különösen pedig Rómában egyéb szempontok is érvényesülnek, leginkább a telek lehet értékes (például megvesz valaki valami olcsó, rossz házat, eladja, épít rajta stb.).⁹⁴

A bontás céljából történő eladás tehát gondot okozhat, mert a romok elcsúfítják a várost, és ez rossz fényt vet rájuk, különösen Rómára, azaz nem elsősorban az a gond, ha romos egy épület és lebontják, hanem ha romos marad. Ide tartozik még Pachtère fent idézett véleménye a kisbirtokok védelméről,⁹⁵ de az esetleges ingatlan- vagy építőanyag-spekulációk is szóba jöhetnek.

A két *senatus consultum* kapcsán láthattuk, hogy még sokkal explicitebb szövegeknél is vitatott, hogy pontosan mi is a céljuk, kíséreljük meg azonban feltérképezni, hogy milyen lehetőségek jöhetnek szóba a városi törvényeinkkel kapcsolatban, folyamatosan szem előtt tartva, amit például Garnsey és Phillips is hangsúlyoz: a törvények hatása, oka nehezen vizsgálható, mert a törvényben nem szerepel indoklás (sem a törvényhozóé, sem a bontóé), így minden csak feltételezés.⁹⁶ Bizonyosan hibás Barker és Marano véleménye, hogy a jogalkotót nem esztétikai, hanem gazdasági szempontok vezették, ti. hogy meg akarta őrizni a városok legfőbb bevételi forrását, amelyeket a középületek és infrastruktúra bérbeadása jelentett, mivel – ahogy azt a dolgozat elején láttuk –, a törvény nem köz-, hanem magánépületekre vonatkozik.⁹⁷ Ettől eltekintve alapvetően a következő szempontok merülnek fel:

1) a városkép megőrzése.⁹⁸ Ennek lehetnek pusztán esztétikai szempontjai,⁹⁹ összekapcsolódva az egyes uralkodók presztízsével,¹⁰⁰ de lehetnek kézzelfogható, gazdasági-politikai aspektusai is, ti. a városiasodás előmozdítása és/vagy fenntartása, a *principatus* elején inkább előbbi, a végétől inkább az utóbbi a hangsúlyosabb.¹⁰¹ Például Valentinianus (*Cod.* VIII. 10. 8 [377]) kifejezetten leírja, hogy azért kell rendben tartani az épületeket, hogy ne csökkenjen a lakosság. De lehettek akár tűzvédelmi stb. szempontok is.¹⁰²

2) a lakásállomány fenntartása, azaz társadalmi cél, elsősorban a szegényebb rétegek érdekeinek védelmében.¹⁰³ A köztársaság végére Róma jelentősen túlnépesedett, ez különösen a szegényebb rétegek számára okozott lakhatási gondot, ezen segített, ha az olcsóbb, régi épületek helyére nem

építenek új, drágább lakásokat, vagy nem is lakáscélú ingatlanokat. Azaz kifejezetten a legszegényebb rétegek rosszabb minőségű lakóhelyeinek a fenntartása lenne a cél. Phillips maga veti fel azt a problémát, hogy bár ez a helyzet Rómára igaz lehetett,¹⁰⁴ Ursót például valószínűleg nem érintette. Hogy mégis miért jelenik meg a szabályozás a városi törvényekben, arra két magyarázata van, a teljesség igényével szinte automatikusan veszik át a római szabályozást, vagy a római törvényes viszonyokat akarják kiterjeszteni a többi városra is.¹⁰⁵ Rainer szerint ez (ti. a lakásállomány fenntartása) nem lehet szempont, mivel a gazdagok megoldják, a szegényekre pedig nem fordítanak gondot.¹⁰⁶

3) a spekuláció tiltása. Ezzel kapcsolatban egyetértek Garnsey véleményével,¹⁰⁷ hogy a spekuláció *l'art pour l'art* tiltásának semmi értelme, az igazi kérdés, hogy miért gond a spekuláció, illetve mivel spekulálnak, kinek okoznak vele kárt? Lehetőségek: rossz minőségű bérházak építése:¹⁰⁸ a tulajdonosok a lehető legkisebb anyagi ráfordítással építkeznek, ez házomláshoz, tűzvészhez vezethet. Telekspekuláció: bontással csökkentve az elérhető házak számát, ezáltal felfelve a meglévők árát, bérleti díját, Lewis joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy ez túl specifikus, ahhoz, hogy városi törvényben szerepeljen,¹⁰⁹ ráadásul kérdéses, hogy Rómán kívüli városokban is van-e ilyen lakhatási probléma. De vonatkozhat a fent tárgyalt bontott anyaggal való spekulációra is. Azaz ez a pont lényegében az 1. és 2. pont közvetett érvényesülése lenne.

4) Az új épületek közvetett kontrollja.¹¹⁰ Ha a helyi tanács hozzájárulása kell a bontáshoz, akkor azzal közvetve az új magánépületek emelésébe is beleszólhatnak.

Phillips mint minden további nélkül elvetendő lehetőségként veti fel az antikvárius konzervativizmust,¹¹¹ esetleg a luxus és a spekulációs profit iránti ellenszenvet; egyfajta építési engedély szükségességét, mivel ez az üres telkeket is érintené. Rainer kizárja az esetleges károktól való félelmet, mivel ez magánjogi hatáskör (*cautio damni infecti* és *operis novi nuntiatio*).¹¹² Ez utóbbi kérdés azonban véleményem szerint nem ilyen egyszerű, hiszen közterületet is fenyegethet egy romos épület, amit bizonyít Papinianus (*Dig.* XLIII. 10. 1).¹¹³

A fentiekből is kiderül, hogy nem feltétlenül lehet és kell egyetlen célt keresni, például a *principatus* elején szempont lehet az uralkodó presztízsének fenntartása, a 3. századtól viszont már inkább gyakorlati cél a városok hanyatlásának megállítás. Ugyanakkor a fenti véleményekkel kapcsolatban ki kell emelni, hogy nem mindig csak a városi törvények szövegét veszik alapul,¹¹⁴ ennél is fontosabb, hogy jelentős részük – különösen a lakhatási kérdés – túl Róma-specifikus. Az is kérdés, hogy a jogalkotó mennyire ismerte/vette figyelembe a helyi viszonyokat,¹¹⁵ különösen egy több városra is érvényes törvény esetében (például *LFM*). Így még ugyanazon szövegnél is elképzelhető több szempont szimultán érvényesülése: egy nagyobb város esetében (például Malaca) az első században szempont lehet a lakásállomány fenntartása, egy kisebb, szegényebb településnél (Irni) pedig a városkép fenntartása. Összegezve tehát úgy gondolom, hogy helytől és időtől függően, több szempont is megjelenhet, ezek közül a legfontosabbak a lakásállomány és a városkép megőrzése, utóbbi praktikus és elvont, akár propagandacélokat is szolgálhat.

A *lex Tarentina* esetében világos, hogy az épület értéke szabja meg a büntetés mértékét, de a többenél nem egyértelmű

a helyzet, mivel a *quanti ea res erit* kifejezés nem csak kézzelfogható konkrét tárgyra vonatkozhat – itt az épületre –, hanem tágabb értelemben az egyéb költségekre is. Ezt bizonyítják a következő szöveghelyek: az *Irn.* 47/I: általában a követség nem megfelelő ellátása miatt szab ki ilyen büntetést; *Irn.* 48/J: az állami/városi javak bérbevételével kapcsolatos visszaélések esetén (itt ráadásul csak közvetve ér[het]i kár a várost, a büntetés mértéke valószínűleg nem a kár értéke); *Irn.* 67: közpénzről való elszámolás akadályozása (itt sincs feltétlenül konkrét kár); *Irn.* 72: rabszolgafelszabadítással kapcsolatos jogtalanságok (itt sincs feltétlenül konkrét kár). A *lex Ursonensis*ben csak egyszer fordul elő, a fenti helyen.¹¹⁶

A *quanti ea res erit* értelemezésével kapcsolatban főleg két irányzat szerepel a szakirodalomban. Ez az összeg a lebontott és újjá nem épített épület értéke; vagy az újjáépítés költségei, ehhez kapcsolódik az a fontos probléma, hogy maga a törvényszöveg nem teszi kötelezővé az újjáépítést. Több szerző mégis amellet érvel, hogy külső források alapján az újjáépítési kötelezettség valószínűsíthető a törvényeink esetében is. A témához alapvető Mommsen összefoglalója:¹¹⁷ Valentinianus (*Cod.* VIII. 10. 8 [377]) szerint a *curialis*okat és egyéb háztulajdonosokat kötelezni kell házaik karbantartására; Ulpianus (*Dig.* I. 18. 7) szerint a *praeses* kötelezze a tulajdonosokat a házaik karbantartására. Paulus (*Dig.* XXXIX. 2. 46) sokkal konkrétabb: a *curator rei publicae* építtesse újjá a lebontott házakat, ha ezt közköltségen teszik, és a tulajdonos nem fizeti be kamatostul a költségeket, akkor a város elidegenítheti a házat. Az összeomlott, rossz állapotú házak elidegenítése megjelenik a Diocletianusnál (*Cod.* XI. 30. 4) is: a *lex civitatis* értelmében az összeomlott épületek telkét a város jogosan adja el, a tulajdonos ez ellen nem tehet semmit. Alexander Severus (*Cod.* X. 8. 3 [224]) pedig – a helyi *magistratus*ok és a szomszédok szólhatnak bele, hogy egy romos házból ház helyett lehet-e például kert – alapvetően arra mutat rá, hogy nem egyszerűen építeni kellett az ingatlan helyére valamit, hanem az is szempont volt, hogy mit. A fő probléma, hogy ezek a források kivétel nélkül 3-4. századiak, így nem tudhatjuk, mennyire lehetnek érvényesek a Kr. e. 1. és Kr. u. 1 században. Fontos azonban, hogy a fentiekhez hasonló elvekkel (karbantartási kötelezettség; ha ez nem teljesül, akkor a város/*magistratus* végezteti el a munkát, majd ennek költségeit a tulajdonosra terhelik; ha a tulajdonos nem fizet, elidegenítik az ingatlant/telket) korábban is találkozunk, igaz, általában egyszerre csak egy-két elemével. A Kr. e. 1. sz. közepéről származó *tabula Heracleensis* 20 skk. soraiban megjelenik az az elv, hogy a tulajdonos helyett a város (itt az *aedilis*) végzi a karbantartást, majd ennek összegét a tulajdonosra terhelik. Suetonius (*Vesp.* VIII. 5) szerint, ha a tulajdonosok nem állították helyre a romos épületeket, akkor

ezeket a telkeket bárki elfoglalhatta és építkezhetett rajtuk.¹¹⁸ De utalhatunk itt a fentebb már idézett Kr. u. 127-es stratonikeiai felíratra is, ti. ha valaki nem tartja karban a házat, át kell adnia egy polgártársának. Több-kevesebb változtatással, illetve részletességgel, de alapvetően Mommsen véleményét követi a kutatók többsége, azaz, hogy a városi törvények esetében is feltételeznünk kell az újjáépítési kötelezettséget, és ennek megfelelően a *quanti ea res erit* értéke a város által a helyreállításra fizetett összegnek felel meg, és ennek megfelelően erre kell költeni a bírságot.¹¹⁹ Rainer és Spitzl áll ki a leghatározottabban a fenti érveléssel szemben, ti. hasonlóságok vannak, de lényegi különbségek is, például a városi törvényekben bírságot szabnak ki, míg a fent idézett szövegekben a helyreállítást kell megtéríteni stb.¹²⁰ Azaz nem megalapozott a városi törvények és a *Digesta*-, illetve *Codex*-helyek összekapcsolása. Alapvetően igaza van a kritikus hangoknak abban, hogy ezek kései források, és nem kapcsolhatjuk össze őket minden további nélkül a korábbi városi törvényekkel, fontos kiemelni azonban, hogy az egyes elemek már korábban is megjelennek, így magának az elvnek a meglétét (újjáépítési kötelezettség, ha ezt a tulajdonos nem végzi el, akkor a város a tulajdonosra kirótt büntetésből fedezi) a törvényszövegeink idején indokoltnak látom. Ennek ellenére kétlem, hogy ez volt a jogalkotó szándéka, mivel ez egyáltalán nem szerepel a vonatkozó törvénycikkeinkben. A *lex Tarentina* esetén még csak-csak lehetne érvelni azzal, hogy nagyon töredékes a szöveg, és a vonatkozó rendelkezés elveszett, de a *lex Ursonensis* és az *LFM* jelentős része ránk maradt, így az mindenképpen jelzésértékű, hogy ezekben sincs semmi nyoma a fentieknek.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vizsgált törvényszövegek kétségkívül magánépületekre, és nem középületekre vonatkoznak. Az egyes, bontást jelentő szavak pontos tartalmának a megállapítása nem feltétlenül lehetséges, de valószínűleg a teljes és részleges bontást, valamint egyes építészeti elemek (például oszlopok) eltávolítását tiltják. A *continentia* jelentése nem egyszerűen „előváros”, hanem olyan épületek összessége, amelyek közvetlen vagy közvetett kapcsolatban vannak az *oppidum* területével. A *pro ludis* feliratok alapján a *lex Tarentina* ezen része külső hatást mutathat. A köztársaságkor végén Rómában is lehetett hasonló értelmű törvény, de léte nem bizonyítható egyértelműen. A rendelkezések célja nem határozható meg pontosan, minden bizonnyal változó volt időben és térben, de elsősorban a lakásállomány megtartását és a római típusú városkép megőrzését célozhatták. Végül, pedig igen valószínű, hogy a három városi törvény keletkezése idején az újjáépítési kötelezettsége bevett gyakorlat volt, mivel azonban egyik törvény sem utal semmi hasonlóra, ez valószínűleg nem érvényesült az érintett településeken törvényi előírásként.

Jegyzetek

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 Összefoglalóan lásd Illés 2011, 8–13.
- 2 A témához bővebben lásd Frederiksen 1965; Caballos Rufino – Colubi Falcó 2006; Wolf 2006–2007.
- 3 Tarentum municipium törvénye, Kr. e. 89–62 között keletkezett, lásd Crawford 1996, 301–312; magyarul Borhy 1998, 294–295 (a vonatkozó részben több, értelemzavaró hibával); pontosabb, de nem teljes fordítás: Sály 2021, 144. Laffi (2004, 637) a *terminus ante quem*et Kr. e. 40-ig tolja ki.
- 4 Hivatalos nevén *lex coloniae Genetivae Iuliae*, lásd Crawford 1996, 393–460; az új töredékekhez Caballos Rufino 2006; magyarul Janzsó–Szabó 2009, 21–50. A fennmaradt formájában pl. Crawford (1996, 395–399) és Galsterer (2006, 44–45) szerint Flavius-kori; Stylow (1997, 42–44) Kr. u. 1. sz. közepe után, míg Caballos (2006, 402–411) Kr. e. 20/17 – Kr. u. 24 közé keltezi.
- 5 Kr. u. 83, lásd Illés 2013; magyarul Illés 2007.
- 6 Itt nem szerepelnek kezesek, d’Ors 1986, 142.
- 7 Lewis (1989, 43) szerint itt utasításról van szó („ordered to demolish”), a kontextus miatt (a kezesállítás stb. miatt a kezdeményező a tulajdonos) inkább a tanács engedélyéről/hozzájárulásáról van szó, ahogy a szakirodalom többsége is érti.
- 8 A többi törvénnyel ellentétben itt nem szerepel, hogy milyen többség kell ehhez az engedélyhez, d’Ors 1986, 142.
- 9 Kezesekhez lásd pl. *LFM* 63 és 64.
- 10 Crawford 1996, 399: különböző *quorum*ok összefoglalása, Ursóban ez alapján 100 fős a tanács, azaz az 50 fő és az *LFM maior pars*-a nagyjából ugyanazt jelenti, ráadásul ez azt is mutatja, hogy az ügy kevésbé volt jelentős (ennél csak nagyobb *quorum*ok voltak).
- 11 Nincs kezesesség, d’Ors 1986, 142.
- 12 Ezt bővebben lásd lent.
- 13 Ezt bővebben lásd lent.
- 14 Sőt e *caput*okkal kapcsolatban kifejezetten vizsgálják is, hogy milyen mértékben szólhat bele az állam a magántulajdon kezelésébe. Például Spitzl 1984, 79: idővel a magánépítkezés szabadsága csökken, a földtulajdon társadalmi kötelezettségei pedig nőnek.
- 15 Mancini 1910, 1542–1543.
- 16 Chastagnol – Leglay – Le Roux 1986, Nr. 333, p. 124: „que personne [...] ne dévouille, de détruisse ou ne prenne soin a’abattre un bâtiment (public)...”.
- 17 Barker–Marano 2017, 841; a városi ingatlanok bérbeadását lásd *Irén*. 63.
- 18 D’Ors 1986, 145.
- 19 Plin. *Ep.* X. 23–24: Prusa város új fürdőjének felépítéséhez kér uralkodói engedélyt; X. 37–38, 70: Nikomédia vízvezetéke; X. 39–40: nikaiai középületek problémái; X. 61–62: nikomédiai csatorna; X. 90–91: sinopéi vízvezeték; X. 98–99: amastrisi csatorna. Érdeemes megjegyeznünk azonban, hogy Plinius speciális feladatot látott el, és az említett építkezések igen nagy volumenűek.
- 20 A különböző részvételi/döntési arányokhoz lásd González Fernández 1986, 209; valamint Crawford 1996, 399 a *lex Ursonensis*hez.
- 21 „Senki épületet tetejétől meg ne fozszon, le ne romboljon, el ne pusztítson” (ford. Adamik B.); „Senki se tegyen fedetlenné, pusztítson el, vagy romboljon le” (ford. Szabó Á. Á.).
- 22 „Senki se fozszon meg a tetejétől, romboljon le vagy bontasson le.” A másként nem jelölt szövegeket a saját fordításomban közlöm.
- 23 Mommsen 1905, 373.
- 24 Ehhez példákat lásd *SC Hosidianum: detrahare, subducere, marmora et columnas, domum partemve domus vendere*, vö. Ulp. *Dig.* XXX. 41. 9; 39. 2.
- 25 Ulp. *Dig.* XXX. 41.1: „Az épületekhez kapcsolódó dolgokat azonban nem lehet (külön) örökül hagyni, mivel az Aviola és Pansa idején hozott *senatusi* határozat elrendeli, hogy ezeket ne lehessen örökül hagyni.”
- 26 Garnsey 2004, 72.
- 27 D’Ors 1986, 141.
- 28 Lewis 1989, 45–46. A falak elbontása jelentősebb beavatkozás, mint a tetőé, ugyanakkor a tanulmánya alapján Lewis is elfogadja a teljes bontást.
- 29 Lewis 1989, 51–54. VI. 8. *Tignum iunctum* [...]: „Az épületbe épített, vagy a szőlőhöz tartozó gerendát nem szabad kiemelni” (ford. Zlinszky J.).
- 30 Ulp. *Dig.* XLVII. 3. 1pr: „A XII táblás törvény sem elválasztani nem engedi a lopott gerendát az épülettől vagy a szőlőtől, sem vindikálni [a törvény előrelátóan gondoskodik arról, hogy ne hogy ezzel az ürüggyel az épületeket lebontsák, vagy a szőlők művelését megzavarják], hanem az ellen, akire ezt rábizonyították, hogy beépítette, a kétszeresre adott keresetet” (ford. Zlinszky J.). A zárójeles rész hiányzik Zlinszky fordításából.
- Ulp. *Dig.* XLVII. 3. 1. 1: „A *tignum* (gerenda) elnevezés magában foglalt minden anyagot, amelyből az épületek állnak, vagy amely szükséges a szőlőskerthez. Ezért azt mondhatjuk, hogy a *tignum* elnevezés magában foglalja a tetőfedőcserepet (*tegula*), a követ, a téglát és minden egyebet, amelyeket az épületekhez használnak (a *tignum* elnevezés ugyanis a *tego* ’befed’ szóból származik), ennél is bővebb értelemben a meszet és a homokot is.”
- 31 Crawford 1996, 311, ehhez Vitruvius II. 8. 19.
- 32 Rainer 1991, 325.
- 33 *OLD* s. v. „*detegere*”: „to remove the roof from, uncover; to uncover, lay bare, expose; to disclose, reveal, uncover”. *OLD* s. v. „*disturbare*”: „to upset the settled physical condition of, disturb, demolish; to upset, break up”. *OLD* s. v. „*destruere*”: „to demolish, pull down; to destroy, ruin”. *OLD* s. v. „*demoliri*”: „to throw off, remove; to pull down, demolish, to abolish, do away”.
- 34 D’Orsnak (1986, 141) minden bizonnyal igaza van abban, hogy az *anakoluthon* miatt (*aedificia erunt*, de *aedificium*) ez a kiegészítés a korábbi szövegek kevésbé sikeres – flaviusi? – *interpolatio*ja.
- 35 Vö. Pomp. *Dig.* L. 16. 239, 6 és különösen 7.
- 36 Spitzl 1984, 80: „an die Stadtmauern angebaute Gebäude”, a 294. jegyzetben határozottan kizárja a *Vorstadt* (*suburbia*) lehetőségét.
- 37 Mommsen 1905, 372: *Stadt und Vorstadt*; Hardy 1912, 108, 30. jegyzet: „within the town or suburb”; Lewis 1989, 45: „urban and suburban context” (kiemelve, hogy jogilag – illetve a gyakorlatban [a szerző] – kérdéses lehet, hogy hol van a város pontos határa).
- 38 Mommsen 1905, 372.
- 39 Ehhez lásd Crawford 1996, 380.
- 40 Tryph. *Dig.* XXVII. 1. 45, 3: a „Rómában” és a „*continentiában*” jelentése azonos; Paul. *Dig.* XXXIII. 9. 4, 4–5: a „Rómában van” kifejezés csak a falakon belül jelenti, vagy a *continentián* belüli is befelér? válasz: a legtöbb város a falaknál végződik, de Róma a *continentiánál*; Paul. *Dig.* L. 16. 2pr: *urbs* csak a falakon belül, de Róma a *continentia aedificia* is; Marc. *Dig.* L. 16. 87: az *urbs Roma* a falakon belüli terület, de Róma az is, amely *continentia aedificia*; Ulp. *Dig.* L. 15. 139pr: az is Róma épületének számít, amely Róma *continentiájában* van; Ter. *Dig.* L. 16. 147: aki a város *continentiájában* született, az olyan, mintha Rómába született volna; Macer. *Dig.* L. 16. 154: az egy római mérföldes távolságot nem a Város nulladik mérföldkövétől, hanem a *continentia aedificiától* kell számítani; Ulp. *Dig.* L. 16. 199 és Ulp. *Dig.* L. 16. 173: *absens* az, aki *extra continentia urbis* van.

- 41 Spitzl 1984, 80: az egybefüggően beépített területeknél különösen fontos, hogy ne legyenek foghíjak az épületek között.
- 42 Ez a gyakorlat, ti. büntetéspénzek játékokra és középületre költése, Rómában is bevett volt, vö. Mommsen 1899, 1025.
- 43 D'Ors 1986, 143.
- 44 Festus Pauli Exc. 123 (Lindsay): *Monimentum est, quod et mortui causa aedificatum est et quicquid ob memoriam alicuius factum est, ut fana, porticus, scripta et carmina. Sed monumentum quamvis mortui causa sit factum, non tamen significat ibi sepulchrum.* – „*Monimentum* az, amelyet egy elhunyt miatt építettek, és amely valakinek az emlékezete miatt készült, ahogy a szentélyek, oszlopcsarnokok, írásművek és versek. De ha a *monimentum*ot egy halott miatt is készítik, az még nem jelenti, hogy ott is van eltemetve.”
- 45 Wolff 1987, 729.
- 46 Cappelletti 2014, különösen 170–179.
- 47 Cappelletti 2014, 178–179.
- 48 Cappelletti 2014, 179.
- 49 Cappelletti 2014, 179–181, különösen 29. jegyzet.
- 50 Cappelletti 2014, 181–182, különösen 31. jegyzet.
- 51 Crawford 1998, különösen 38–39.
- 52 CIL I² 1635= X 829 = ILS 5706 = ILLRP 648. A továbbiakhoz lásd Cappelletti 2014, 182 skk.
- 53 A párhuzamokat a közterületen való építkezésekhez lásd fent.
- 54 Cappelletti 2014, 185, 39. jegyzet.
- 55 Crawford 1998, 39–40.
- 56 Cappelletti 2014, 187, ILS 6302.
- 57 González Fernández 1986, 218. Amennyiben a tulajdonos a háza előtti közutat nem tartja karban, a munkát az *aedilis* végezteti el, de a költségeket a tulajdonossal fizettetik ki.
- 58 „*A curator rei publicae* hivatala figyeljen arra, hogy a tulajdonosok a lebontott (*dirutae*) házakat felépítsék. (1) A közkölségen felépített ház a város joggal idegeníti el, amennyiben a tulajdonos nem akarja időre megfizetni kamatostul az erre költött pénzt.”
- 59 Hadrianus 127. május 14-i levele a stratonikeiaiaknak (FIRA I nr. 80, rossz keltezéssel), amelynek lényege, hogy Tiberius Claudius Socrates a *polis*ban lévő házat vagy helyreállítja (*episkeuadōs*) vagy átadja (esetleg: eladja, *apodidōmi*, a szakirodalom nem egységes ennek értelmezésében, pl. Boatwright 2000, 187: „sell”; Boatwright 1987, 23: „surrender it”) egy helyi polgárnak, nehogy az idő múlása és a nemtörődömség elpusztítsa.
- 60 „Az *astynomikosok* gondoskodjanak a városban lévő utakról, hogy egyenletesek legyenek, és hogy a vízfolyások se tegyenek kárt a házakban, és a hidak is olyanok, legyenek, ahogy kell. (1) Gondoskodjanak arról is, hogy a magán és egyéb épületek falai vagy a házak körüli falak, amelyek az út mellett vannak, ne legyenek rossz állapotban, és hogy a házak tulajdonosai azokat kijavítsák és karbantartsák. Ha pedig nem javítják ki és tartják karban, akkor pénzbüntetéssel sújtásuk őket, hogy azokat megerősítsék. (2) Gondoskodjanak róla, hogy senki se ásson (gödört/árkot/csatornát?) az utakon, ne is halmozzon rá földet, és ne is építsen rá semmit. Ha pedig valaki ezeket nem tartja be, ha rabszolga, korbácsolja meg az, aki rajtakapta; ha szabad, akkor tegyenek róla jelentést az *astynomosoknak*, az *astynomosok* pedig sújtásuk a törvényben meghatározott pénzbüntetéssel és rombolják le az építményt. (3) (Gondoskodjanak róla, hogy) mindenki a saját háza előtti közutakat tartsa karban, és takarítsa ki és tartsa karban a fedetlen csatornákat, mindezt úgy, hogy ne akadályozza a szekerek közlekedését. Akik pedig bérlőként laknak ott, amennyiben a tulajdonos nem végzi el a munkát, azok maguk végezzék el, de a költségeiket vonják le a bérlelt díjból. (4) Gondoskodjanak róla, hogy semmi se heverjen a műhelyek előtt, kivéve ha a kallós a ruhákat szárítja, vagy a bognár a kocsi-kerekeket kihelyezi, de ők is úgy helyezték el a dolgokat, hogy egy szekér elférjen. (5) És ne engedjék, hogy az utakon küzdjenek, sem hogy ürülékot dobjanak az útra, vagy holtestet vagy bőröket.”
- 61 „Semmi olyat nem tehetsz közterületen, és nem vezethetsz [semmi olyat] ilyen területre, ami kárt okozhat benne, kivéve azt, amit törvény, *senatusi* határozat, *edictum* vagy császári *decretum* megengedett számodra.” (Sáry P. fordítása)
- 62 „Ha valaki közterületre épített úgy, hogy ebben senki nem gátolta, nem kényszeríthető a bontásra, nehogy a romok elcsúfítsák a fővárost, mivel [ez] az *interdictum* tiltó, s nem helyreállító [jellegű]. Ha azonban ez az épület akadályozza a közhasználatot, annak, aki a közmunkákat felügyeli, mindenképpen le kell azt bontatnia, vagy ha nem akadályozza, bérleti díjat kell rá kivetnie [...]” (ford. Sáry P.)
- 63 „Az egyes városok *curialisait* akár akaruk ellenére is arra kényszerítik, hogy az egykor a birtokukban lévő és a városban található házaikat helyreállítsák, vagy újra felépítsék, hogy ezáltal szolgáltatára álljanak a közfeladatoknak és növeljék saját városaik lakosságát. (1) Azok a tulajdonosok pedig, akik nem *curialisok*, azokban a városokban, ahol házat birtokolnak, az összeomlott és elhanyagolt házakat ugyanígy állítsák helyre, és ennek az utasításnak a betartására jogi eszközökkel kell kényszeríteni őket.”
- 64 A középítmények szabályozásának témáját röviden érinti Sáry (2021, kül. 138 skk.), de a városi törvények közül csak a *lex Tarentinát* tárgyalja, ugyanakkor kitér röviden az „épített környezet” (azaz utak, közterületek stb.) védelmére stb.
- 65 Spitzl 1984, 79.
- 66 Lásd kifejezetten Róma városára vonatkozóan Robinson 1994, 28–39; Spitzl 1984, 79–80.
- 67 Ezekhez röviden lásd Földi–Hamza 1999, 355.
- 68 Lewis 1989, 48 skk.
- 69 Cappelletti 2014.
- 70 Kritikus egy általános érvényű törvény létével szemben pl. Rainer 1987, 294.
- 71 A szövegeket lásd fent.
- 72 Lewis 1989, 51–54; Robinson 1994, 37–38.
- 73 Garnsey, 2004, 72: „It is hard not to believe that some such regulation was published at Rome in the late Republic.” Cappelletti 2014, 168: római minta, de vannak helyi eltérések/módosítások (fontos, hogy ez magára a bontást érintő részre vonatkozik, a fent is idézett véleménye, ti. hogy nem-római elemek is bekerülhetnek, kifejezetten a büntetéspénz elköltését érinti). Phillips 1973, 86–87; a tanulmányban azonban vannak jelentős problémák (ehhez lásd Garnsey 2004), pl. a *non deterius restitutus erit* és *se reraedificaturum* szerinte azt jelenti, hogy csak javítani lehet, újraépíteni nem stb.
- 74 Az egész tanulmány gondolatmenete mögött az az implicit feltételezés áll, hogy a Róma városát érintő törvények teljesen megfeleltek a ránk maradt városi törvények szabályozásainak, ez már csak azért is problémás, mert a városi törvények szabályozása sem egységes.
- 75 Lamberti 1993, 86. Phillips 1973, 86: *lex Tarentinához* képest a *lex Ursonensis*, illetve *LFM* szigorúbb, mert menet közben rájöttek, hogy megerősítés szükséges (pl. kezesek).
- 76 Ulpianus 223-ban halt meg. Paulus 219-től *praefectus praetorio*. Cod. VIII. 10. 3; VIII. 10. 2 (222).
- 77 A fele a játékokra vagy az emlékműre megy.
- 78 Ellenpélda Phillips, aki mindent mindennel összevegyít.
- 79 Erre hívja fel a figyelmet Garnsey (2004) is.
- 80 Nem tudjuk, mikor voltak *consulok*, feltehetően valamikor 44–47 között, ennél pontosabb keltezésre nincs lehetőség, vö. FIRA I 288.
- 81 Itt Sáry Pál fordítását fogadtam el Zlinszky Jánoséval szemben.

- 82 *Negotiationis causa*, bár a *SC Volusianum* és a vonatkozó jogforrások fordításában átvettem az „üzérkedés” fordítást, fontos megjegyezni, hogy itt és a többi jogforrás esetében is kérdéses, hogy mennyire negatív önmagában a *negotatio* felhangja. Garnsey (2004, 73) szerint itt inkább szabályos kereskedelemről van szó.
- 83 Ford. Zlinszky J. (Diódsi 1973, 45), Sály (2021, 144–145) módosításával.
- 84 Quintus Volusius Saturninus és Publius Cornelius Scipio 56-ban voltak *consul ordinariusok*.
- 85 A bevett értelmezés szerint a *domus* inkább városi házat, a *villa* pedig vidéki, elsősorban mezőgazdasági célú épületet jelölhet.
- 86 Robinson (1994, 18) is hangsúlyozza, hogy itt az eladót és a vevőt is büntetik.
- 87 *A mutaverint* értelmezése kérdéses: Phillips (1973, 91) szerint átépítés: „make alterations to their property”, Lewis-Rheinhold (idézi Phillips) szerint „transfer parts from one to another of the said properties”, míg Garnsey (2004, 72, 31. jegyzet) szerint *sell*, nem pedig *change*.
- 88 Vö. Cic. *ad Att.* XIV. 9. 1, ahol olyan rossz állapotban voltak az épületek, hogy nemcsak a bérlők, de az egerek is kiköltöztek.
- 89 Lewis (1989, 45) szerint bizonyítani kell, hogy az épületek lakatlanok, illetve lakhatatlanok, de erről semmi közelebbit nem tudunk.
- 90 Lewis (1989, 43–44): Marci. *Dig.* XXXIX. 2. 48: „Ha valakire rábizonyul, hogy üzérkedés céljából bontásra adta el házát vagy házának egy részét, akkor mind az eladó, mind a vevő meghatározott büntetése az elidegenített ház vételára legyen fejenként. Ha valaki középítménybe épít be márványt, vagy oszlopokat, azt joggal tehesse.” Paul. *Dig.* XVIII. 1. 52: „A *senatus* úgy határozott, hogy senki se bontson le házat (*domus*) vagy villát, hogy azáltal nagyobb haszonra tegyen szert, és senki se adjon el vagy vásároljon ezek közül valamit kereskedés céljából. Annak a büntetését, aki ez ellen a *senatus consultum* ellen tesz, a következőképpen állapították meg: a vevőnek az eladási ár kétszeresét kell befizetnie a kincstárba, az eladó számára pedig érvénytelen lesz a vásárlás. Mindenesetre, ha kifizetted nekem az árat, akkor azt visszakérheted, amikor a kincstárba be kell fizetned a duplumot, mivel részemről érvénytelenné vált az adásvétel. Ez a *senatus consultum* nem csak arra az esetre érvényes, ha valaki saját házát vagy villáját adja el, hanem akkor is, ha másét.” (Ez alapvetően azt is jelenti, hogy végeredményben senki sem fizet duplumot: a vevő ugyan a vételár kétszeresét fizeti be a kincstárba, de a vételárat visszakérheti az eladótól, mivel érvénytelen a vásárlás. Azaz valójában csak a vételár egyszeresét bukja az üzleten.)
- 91 Phillips 1973, 92–93. Ugyanígy Garnsey (2004, 74) is elveti ezt a nézetet.
- 92 Hogy ez nem igaz, azt a továbbiakban részletesen látni fogjuk.
- 93 A kérdést újabban részletesen tárgyalta Barker–Marano (2017), kiemelve, hogy mind az írott, mind a régészeti források alapján úgy tűnik, hogy az épületekből bontott anyagoknak törvényileg szabályozott, legális, kiterjedt és mindenképpen jövedelmező kereskedelme volt. Utal például a HA *Hadr.* 18. 2-re „Többek között elrendelte (ti. Hadrianus), hogy egyetlen városban sem szabad házat lebontani azért, hogy az olcsó anyagot másik városba szállítsák.” (Kiss S. fordítása). Boatwright (1987, 22–23, 16. jegyzet) is kiemeli, hogy általában vitatják, hogy a szállítási költségek miatt ez megéri-e, de a szállítás árát túlbecsülhetik, míg a kidolgozott márvány és épületfa értékes lehet, Boatwright (2000, 14–15, 122 skk. és 187) pedig az esztétikai szempontokra utal, valamint arra, hogy Hadrianus eleve nagy figyelmet fordított a városi építkezésekre. Lásd még Phillips 1973, 93.
- 94 Phillips 1973, 92–94; Garnsey 2004, 72.
- 95 Garnsey 2004, 74–75.
- 96 Garnsey 2004, 72; Phillips 1973, 88.
- 97 Barker–Marano 2017, 841.
- 98 Garnsey (2004, 72) ezt tekinti elsődleges szempontnak, másodlagosnak pedig a lakásállomány fenntartását; lásd még Crawford 1996, 310.
- 99 Ulp. *Dig.* I. 18. 7 is *deformitas*ról beszél a helyre nem állított épületekkel kapcsolatban.
- 100 Robinson (1994, 37) szerint az eredeti cél, a lakóhelyek védelme mellett később Róma dicsősége is szempont.
- 101 Rainer (1991, 329) szerint a fő cél a *municipiumok* és *coloniák* városi jellegének fenntartása; a római kultúra városi kultúra, így alapvető jelentőségű a települések városias jellegének megőrzése és előmozdítása, a vidékre költözés megakadályozása. A birodalom hanyatlása a városok hanyatlása, ennek tüneti kezelése az épületbontások tiltása. (Fontos megjegyeznünk azonban, hogy a törvényeink keletkezésének idején ilyesmiről még szó sincs.)
- 102 Spitzl 1984, 79–80.
- 103 Lewis 1989, 48; Crawford 1996, 310; Robinson 1994, 37.
- 104 A szegények helyzetéhez lásd pl. Yavetz 1958.
- 105 Phillips 1973, 88–91.
- 106 Rainer (1991, 328) hasonló véleményen Garnsey (2004, 75). Mindenesetre ez önmagában túl sommás megállapítás, a szegénygondozáshoz röviden lásd pl. Székely 2015.
- 107 Garnsey 2004, 73.
- 108 Crawford 1996, 310.
- 109 Lewis 1989, 46–48.
- 110 Robinson 1994, 33.
- 111 Phillips 1973, 88. Rainer (1991, 328) is úgy gondolja, hogy modern műemlékvédelmi szempontok nem érvényesülnek, mivel bontani lehet.
- 112 Rainer 1991, 328.
- 113 Az utak melletti falak karbantartásának előírása.
- 114 Lásd lent a büntetési tétel vizsgálatánál idézett helyeket, pl. a karbantartásról stb.
- 115 Vö. Illés 2016.
- 116 Lásd Caballos Rufino 1997, 375.
- 117 Mommsen 1905, 372–374.
- 118 Bár világos, hogy Suetoniusnál ez nem általános, hanem az adott helyzetnek megfelelően hozott rendelkezés (a polgárháborúk és tűzvészek miatti nagymértékű pusztítás mérséklése), mégis ugyanezt az elvet képviseli Ulp. *Dig.* XVII. 2. 52, 10 (késlekedő tulajdonostárs tulajdonrésze), Const. *Cod.* VIII. 10. 4, 5 (330).
- 119 D’Ors 1953, 200 (bár a 199. oldalon *Urs.* 75-tel kapcsolatban a lerombolt épület értékét adja meg); d’Ors 1986, 143–144; González 1986, 218; Wolff 1987, 728; d’Ors – d’Ors 1988, 42, 43. jegyzet; Lewis 1989, 42–44.
- 120 Spitzl (1984, 80) és Rainer (1991, 326) a bírság összegét az épület értékével azonosítja, Phillips (1973, 94) is.

Bibliográfia

- Barker, S. J. – Marano, Y. A. 2017. „Demolition Laws in an Archaeological Context. Legislation and Architectural Re-Use in the Roman Building Industry”: P. Pensabene – M. Milella – F. Caprioli (szerk.): *Decor. Decorazione e architettura nel mondo romano*. Róma, 833–850.
- Boatwright, M. T. 1987. *Hadrian and the City of Rome*. Princeton.
- Boatwright, M. T. 2000. *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*. Princeton–Oxford.
- Borhy L. (szerk.) 1998. *Római történelem. Szöveggyűjtemény*. Budapest.
- Caballos Rufino, A. 1997. „Lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis. Índice de palabras en su contexto”: *Studia historica, historia antigua* 15, 303–401.
- Caballos Rufino, A. (szerk.) 2006. *El nuevo bronce de Osuna y la política colonizadora romana*. Sevilla.
- Caballos Rufino, A. – Colubi Falcó, J. M. 2006. „Referentes genéticos de los estatutos municipales hispanorromanos: la lex municipii Tarentini y la Tabula Heracleensis”: J. F. Rodríguez Neila – E. Melchor Gil (szerk.): *Poder central y autonomía municipal: la proyección pública de las élites romanas de Occidente*. Córdoba, 17–54.
- Cappelletti, L. 2014. „Die Finanzierung von Spielen in Italien und Hispanien gemäß den lokalen Stadtgesetzen (1. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.)”: K. Harter-Uibopuu – Th. Kruse (szerk.): *Sport und Recht in der Antike*. Bécs, 167–194.
- Chastagnol, A. – Leglay, M. – Le Roux, P. 1986. „La lex Irnitana”: *L'Année Épigraphique* nr. 333, 87–143.
- Crawford, M. H. (szerk.) 1996. *Roman Statutes I-II*. London.
- Crawford, M. H. 1998. „How to Create a Municipium: Rome and Italy after the Social War”: *Modus operandi. Essays in Honour of Geoffrey Rickman*. London, 31–46.
- Diódi Gy. (szerk.) 1973. *A római jog világa*. Budapest.
- d'Ors, A. 1953. *Epigrafía jurídica de España romana*. Madrid.
- d'Ors, A. 1986. *La ley flavia municipal (texto y comentario)*. Róma.
- d'Ors, A. – d'Ors, J. 1988. *Lex Irnitana (Texto bilingüe)*. Santiago de Compostela.
- Földi A. – Hamza G. 1999. *A római jog története és intézményei*. Budapest.
- Frederiksen, M. W. 1965. „The Republican Municipal Laws: Errors and Drafts”: *The Journal of Roman Studies* 55, 183–198.
- Galsterer, H. 2006. „Die römischen Stadtgesetze”: L. Capogrossi Colognesi – E. Gabba (szerk.): *Gli statuti municipali*. Pavia, 31–56.
- Garnsey, P. 2004 (ered. megj. 1976). „Urban Investment in Roman Society”: P. Garnsey (W. Scheidel, szerk.): *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History*. Cambridge, 63–76.
- González Fernández, J. 1986. „The Lex Irnitana: a New Copy of the Flavian Municipal Law”: *The Journal of Roman Studies* 76, 147–243.
- Hardy, E. G. 1912. *Three Spanish Charters and Other Documents*. Oxford.
- Illés I. Á. (ford., bev., jegyz.) 2007. *A lex Irnitana (egy Flavius-kori municipium törvénye)*. Szeged.
- Illés I. Á. 2011. „A Flavius-kori Hispania városi törvényeinek közös modellje”: *Belvedere Meridionale* 23, 6–25.
- Illés I. Á. 2013. *A lex Flavia municipalis keletkezése és keletkezése* (Doktori értekezés). Szeged.
- Illés, I. Á. 2016. „Municipal Scaevolae and Ulpian? – The Presupposed Legal Knowledge in the Roman Municipal Charters”: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 52, 53–61.
- Janzsó M. – Szabó Á. Á. (ford., bev., jegyz.) 2009. *Városi törvények a római köztársaság utolsó századából*. Szeged.
- Laffi, U. 2004. „Osservazioni sulla lex municipii Tarentini”: *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti della Classe di Scienze Morali, Storiche e filologiche* 9/15, 611–640.
- Lewis, A. D. E. 1989. „Ne quis in oppido aedificium detegito”: J. González (szerk.): *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*. Sevilla, 41–56.
- Mancini, G. 1910. s. v. „decuriones”: E. de Ruggiero (szerk.): *Dizionario epigrafico di antichità romane* II. 2. Spoleto, 1515–1552.
- Mommsen, Th. 1899. *Römisches Strafrecht*. Lipce.
- Mommsen, Th. 1905. „Die Stadtrechte der Lateinischen Gemeinden Salpensa und Malaca in der Provinz Baetica”: Th. Mommsen: *Gesammelte Schriften I*. Berlin, 263–382.
- Phillips, E. J. 1973. „The Roman Law on the Demolition of Buildings”: *Latomus* 32, 86–95.
- Rainer, J. M. 1987. *Bau- und Nachbarrechtliche Bestimmungen im klassischen römischen Recht*. Graz.
- Rainer, J. M. 1991. „Zu den Abbruchbestimmung in den Stadtrechten”: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 108, 325–329.
- Robinson, O. F. 1994. *Ancient Rome. City Planning and Administration*. London.
- Sáry P. 2021. „A környezet jogi védelme az ókori Rómában”: *Iustum Aequum Salutare* 17/1, 125–147.
- Spitzl, Th. 1984. *Lex municipii Malacitani*. München.
- Stylov, A. U. 1997. „Apuntes sobre la arqueología de la lex Ursonensis”: *Studia historica, historia antigua* 15, 35–45.
- Székely M. 2015. „Szegénység és szegénygazdálkodás Rómában”: Dobos A. et al. (szerk.): *Studia in honorem Stephani Bajusz*. Marosvásárhely–Budapest–Kolozsvár, 85–90.
- Wolf, J. G. 2006–2007. „Imitatio exempli in der römischen Stadtrechten Spaniens”: *Iura* 56, 1–54.
- Wolff, H. 1987. „Rc. Spitzl: Lex Municipii Malacitani”: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 104, 723–729.
- Zlinszky J. 2001. *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest.
- Yavetz, Z. 1958. „The Living Conditions of the Urban Plebs in Republican Rome”: *Latomus* 17/3, 500–517.

Bali János egyetemi tanár, Liszt-díjas karnagy és furulyaművész, zeneszerző; a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia címzetes tagja. Fő kutatási területei a zenetudományban: reneszánsz zene, organológia (furulya), matematikai akusztika, kortárs zene.

Fontosabb publikációi: „Spiele? Über die Serien Spiele sowie Zeichen, Spiele und Botschaften von György Kurtág”: *Musik-Konzepte* 2020/9, 91–116; *Introduction to the avant-garde*. Budapest, 2013; „Looking at the Sphinx: Obrecht’s *Missa Maria zart*”: *Journal of the Alamire Foundation* 2010/2, 208–230; *A furulya*. Budapest, 2007; Jacob Obrecht és Alexander Agricola miséi, hat CD, Hungaroton Classics, 1999–2005: HCD 31772, HCD 31946, HCD 32011, HCD 32192, HCD 32267, HCD 32319.

Barokk Orpheus a humanista alvilágban

Jacopo Peri *Euridice* című pásztorjátékáról

Bali János

A Pázmány Egyetemi Kórus, együttműködve a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyházzene és a Pécsi Tudományegyetem lant szakával, 2023. május 23-án, illetve 24-én, a jelen sorok írójának művészeti vezetésével előadta Jacopo Peri *Euridice*¹ című pásztorjátékát Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán, illetve Esztergomban, a Jöhanneumban, a XV. Magyar Ókortudományi Konferencia keretében.² Bár nem hivatásos művészek, hanem zene-művészeti és bölcsészettudományi egyetemi hallgatók énekeltek, mégis, tudományos igényű, a források kritikai tanulmányozásán alapuló, korszerű, historikus előadás jött létre, korabeli olasz hangszerek kíséretével. A művet az előadásokra és próbákra rendelkezésre álló szűk időkeret miatt eredeti hosszának bő kétharmadára kellett rövidíteni; a szöveg Domokos György által készített fordítását kivetítettük; a rendezés modern, a körülményekhez igazodó expresszív-minimalista volt.

Az alábbi szöveget az előadások előtt lett volna szerencsés a hallgatóság kezébe adni, de az előkészületek annyi munkát adtak, hogy sajnos csak utólag jutott idő és energia a megírására.

Orpheus feltámadása

1600. október 6-án, a firenzei Pitti-palota emeleti nagytermében felállított alkalmi színpadon, Ludovico Cigoli (1559–1613) kulisszái között és az általa tervezett jelmezekben, kis közönség előtt előadták Ottavio Rinuccini (1562–1621) drámáját, mely Orpheus és Eurydiké történetét dolgozta fel; az esemény Medici Mária és IV. Henrik francia király esküvői ünnepségsorozatának egyik mozzanata volt.³ Akkoriban a színházi produkciók megszokott elemei voltak a zenei közjátékok, e darab azonban a zene tekintetében egy radikálisan új világ első hírnökeinek egyike volt.

Giovanni de’ Bardi (1534–1612) firenzei nemes nagyjából 1573 és 1587 között működő Camerataja az antik zeneelmélet és dráma vizsgálatának nagy jelentőségű fórumává vált, Vincenzo Galilei (1520–1591), Girolamo Mei (1519–1594) és más, a zene iránt érdeklődő humanisták alapvető kutatásainak adott ösztönzést.⁴ A Camerata szellemi hatása annak feloszlása után is intenzíven jelen volt a város zenei életében: a 16 század utolsó éveiben a Medici-udvar reprezentatív szórakozásaira zenét író, egymással versengő három vezető komponista, Emilio de’ Cavalieri (c.1550–1602), illetve a Jacopo Corsi (1561–1602) köreihez tartozó Giulio Caccini (1551–1618) és Jacopo Peri (1561–1633) korabeli modernitása belőle táplálkozott. Az új, monódikus drámai stílus a zenetörténet fordulópontja lett: az ekkor születő, az utóbbi száz évben fokozatosan elterjedt terminológiával „barokk” néven emlegetett zene maig hatóan határozta meg a zene mibenlétéről alkotott alapvető elképzelésünket:⁵ hogy a zene az érzelmek nyelve, táncos ritmikája van, dallamból és akkordikus „kíséretből” áll, melynek tengelye a gazdag „basszus”. Szerencsére az arisztokrácia reprezentációs igénye az akkoriban zenitjén lévő északolasz kottanyomtatás⁶ révén terjesztett el és tett maradandóvá sokat már a legelső, kísérleti darabokból is. Kottaelőszavak és fenn-

1. kép. Peri: *Euridice*. Az első kiadás címlapja (Firenze, 1600)

maradt levelek alapján ez a fontos zenetörténeti fordulat meg-
lepően jól dokumentált.⁷

Öt, 1590 és 1600 között komponált, azóta elveszett firenzei pásztortájról tudunk,⁸ a fentebb említett *Euridice* a hatodik. Zeneszerzője főként Jacopo Peri volt, s az ő teljes kompozíciója a bemutató után négy hónappal meg is jelent Marescotti firenzei nyomdájában.⁹ Előszavából kiderül, hogy a bemutaton nem teljesen ez a kotta szólalt meg, mert az énekesek egy része a rivális Caccini tanítványa volt, aki ragaszkodott hozzá, hogy az ő énekesei (Euridice és néhány pásztor szerepében) az ő dal-lamaival lépjenek színpadra.¹⁰ Caccini amúgy ezen áriákon túl az egész Rinuccini-librettót megzenésítette, és még Peri előtt sikerült kiadnia, ráadásul ugyanabban a nyomdában.¹¹ Kompozícióját a korabeliek és a mai olvasók is gyengébbnek tartják Periénél; viszont a vokális ornamentáció fontos forrását jelentő díszítései nagyon érdekesek. Extravaganciájuk feltűnő – ám az is, hogy kilógnak a darab fennmaradó részének Periéhez hasonlóan egyszerű szövetéből. Akad mai kutató, aki lehetségesnek tartja, hogy Caccini műve született előbb¹² – bár ennek dacára is inkább a Peri által leírt narratíva tűnik igaznak.

Az isteni atyától és földi nimfától született, a holtak birodalmából a logosz erejével visszatérni képes Orpheus alakja a kereszténység első századaitól kezdve Krisztus-szimbólum volt;¹³ az itáliai humanizmusban viszont antik formájában újjá-

születve Marsilio Ficinóval (1433–1499) bukkant fel: a zene és a lélek kapcsolatát egészen az okkultizmusig követő filozófust annyira lenyűgözték az orfikus himnuszok, hogy valamiféle „lyrát” vett magának, és azzal kísérte saját énekét.¹⁴ A hermetikus irodalomhoz szintén vonzódó Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) is követte Ficino Orpheus iránti elragadtatását.

Angelo Poliziano (1454–1494), költő és humanista tudós írt egy *Orfeo* című pásztortájtékot¹⁵ Vergilius és Ovidius nyomán, melyet Mantovában mutattak be farsangi mulatságként 1480-ban; benne a magát szintén egy lyrán kísérő énekes költő, Baccio Ugolini (†1494) alakította a címszereplőt – ő is betoldotta amúgy egy saját, latin nyelvű költeményét. Poliziano műve nagyon népszerű lett, egy későbbi előadásához Leonardo da Vinci készített színpadterveket.¹⁶ A dionysosi kultusz számos elemét is felvonultató „pásztori” költészet, mint a madrigálok világához kötődő petrarkizmus legszélesebb folyama is háttér-t adott Orpheus a már ókeresztény világban is gyakran pásztorként ábrázolt alakjának.¹⁷

Ha Orpheus Krisztus-kép, akkor kígyómarta jegyese, Eurydiké az Egyház szimbóluma. Így már kétszeresen is érthető, hogy a francia királynéként a „legkeresztényibb” címet viselő olasz hercegnő vidám esküvőjén az eredetileg Eurydiké végleges elvesztével záruló mitológiai történet boldog véget ér, Orpheus a szerelemre hivatkozva a költészet erejével hatja meg az alvilág urát, aki az örök törvény megszegésével engedi el birodalmából a jegyespárt.

Nagyforma és ritmika

Peri kottája mindössze két színváltozást jelöl: a darab közepén az alvilágra történő váltást, illetve kicsivel később a visszatérést a pásztori tájba (amit a rendezői utasításokon túl az is hangsúlyossá tesz a kottaolvasó számára, hogy ezek a részek a prológushoz és az első jelenethez hasonlóan a korabeli kiadásokban iniciáléval kezdődnek); e két cezúrát leszámítva a zene folytonosan áramlik. Ugyanakkor öt tematikus egység rajzolódik ki a történetből: 1) Euridice ünnepi készüllete, 2) Orfeo ünnepi készüllete, amit a gyászír roppant szét, 3) Orfeo távozta után az ittmaradott pásztrok feldolgozzák az eseményeket, 4) Orfeo a Hádésban, 5) A jegyespár visszatérésének híre, sőt személyes megjelenése. Ezt a szakaszolást az is alátámasztja, hogy mindegyik szakasz végén monódia és kardal váltakozásából felépülő, nagy méretű ódát hallunk. Az ötödik szakasz nagy hossza felveti annak lehetőségét, hogy valójában az is két dramatikai egységből áll, Orfeo és Euridice visszatérése már valójában egy 6. jelenet.¹⁸ Ha így vesszük, akkor a megrövidített ötödik jelenet ugyan óda nélkül zárul, de egyrészt a kar darab végi ünneplése olyan méretű, hogy előtte egy hosszabb, kórus nélküli szakasz arányosabban vezet fel rá; másrészt a mű egyetlen zárt formájú „áriája”, az épp nagy karriert kezdő *corrente* táncritmusára énekelt dal, amivel Orfeo visszatér, kevésbé lenne hatásos – egy közvetlenül ez előtti kardal elvonná a súlyát a pillanatnak.

Érdeemes szemügyre venni a kórusok ritmikáját. A negyedik jelenet végén az „alvilági istenségek” kórusai és Radamanto közéjük ékelt monódiája Pavane-rimuszú:¹⁹ ez a méltóságteljes tánc a 16. század végén már letűntnek, sőt kifejezetten ósdi-

2. kép. Krisztus-Orpheus. Falfestmény a római Szent Marcellinusz és Péter katakombában (4. század).
Forrás: Wikipedia

nak számított. Az elmúlás e szimbóluma annál feltűnőbb, hogy a napvilágon játszódó 2., 3., 6. jelenetek zárókórusai egyértelműen modernnek, divatosak. A színpadon először Aischylos *Perzsák* című tragédiájában²⁰ felbukkanó 8 szótagos anakreóni sor (uu – u – u – –) a reneszánsz világi költészetben már a 15. század végi karneváldalok és frottolák világában megjelenik, gyakran világosan bacchosi felhanggal.²¹ Népszerűségét az is fokozta, hogy később divatba jövő érzéki spanyol táncok ritmikája is gyakran hasonló metrikai panelekből építkezett. Az anakreóni sor 1600 körül az énekelt *ballók* világában is egyre jobban elterjed, és a benne lévő szinkópálás a 17. század legdivatosabb táncai, a *correnték* szüntelen metrumváltásaiban él tovább. Érdekes, hogy az anakreóni sor eredetének dialektikus kettőssége (jambikus, u – u – u – u illetve ionikus, uu – – uu – –) milyen messzire sugárzik a 3/4 és 3/2 metrumok szembeállításában, s a 4–5. szótagok ionicusból való cseréjének („anaklaszisz”) emléke miként marad meg még a barokk táncokban is a sorközép ritmikai variabilitásában (például uu –. uuu – –).

Az 1. jelenet zárókórusa a szövege első szavainak, „Al canto, al ballo” szembeállító madrigalista szófestése: emelkedett, művészi éneklésre utaló imitativ polifóniával indul, s a tétel a közepén a *canario* tüzes táncritmusába csap át. Az utolsó, hatalmas ódában az ötszólamú kórusrészekre a kotta rendezői utasítása szerint az egész karnak táncolnia kell; a közéjük ékelte háromszólamú szakaszok viszont tánc nélkül adandók elő; szerepel még bevágva egy gyors hangszeres *gagliarda* is, két szóló-táncos előadásával. Vajon mit táncolhatott az egész kar? Azért is érdekes a kérdés, mert a menyegzőn az operaelőadást

közös tánc folytatta: a záró *ballo* világosan beköti a színpad világát az udvari élet valóságába. Az anakreóni sorokra rímelő spanyol táncok, *cascarda*-félék gyorsabbak annál, hogy a táncdal nem rövid refrénekből és szótagjátékokból álló, hanem összetett, szimbólumokban gazdag szövegét el lehetne ilyen tempóban érthetően énekelni; s az sem valószínű, hogy az előadás utáni bálon a magas rangú, idősödő arisztokraták és klerikusok *cascardát* roptak volna: inkább elképzelhető, hogy a diplomáciai élethez a 15. században hozzákapcsolódott francia *basse dance* leegyszerűsödött, késői formája lehetett a koreográfia; kontrasztban a zene és szövege modernitásával.

A harmadik rész anakreóni záróódája után még elhangzik egy pár ütemes kórus, amivel a gyászoló pásztorok a templomba vonulnak: „Alziam le voci e’l cor cantando al Cielo” („Emeljük fel hangunkat és szívünket, énekeljünk az Éghez”). Ennek basszusszólama az ereszkedő diatonikus tetrachord (*la-sol-fa-mi*), ami később „lamento-basszusként” lett állandó kelléke a szomorú operai jeleneteknek;²² itt ennek a kapcsolatlak a kezdetét látjuk. További előremutató kompozíciós elem, hogy amint az érett barokk operában nagy felvonásvégi jelenetek gyakran valamilyen ismételt basszuspattern fölé íródtak, úgy itt a 2. rész ódájának anakreóni monódiái, illetve a visszatérő Orfeo diadaláriája is ilyenek – bár, szemben az óriási pályát befutó lamento-basszussal, az ezekben fellelhető basszus-sémákat eddig nem sikerült más művekben azonosítanom. Az is a később népszerű körkörös forma irányába mutat, hogy az evilágon játszódó részek záró ódáiban a kar négyszer, hétszer, illetve hatszor ismételt refréneket énekel (előadásunkban sajnos ezeket is néhol rövidítenünk kellett).

Dallamok és hangközök

Az új stílus nagy újtása, az expresszív monódia tudatosan töri át a hagyományos reneszánsz disszonanciakezelés szabályait a nagyobb kifejezés érdekében; mint Peri írja az előszóban, tudja, hogy mértékkel kell használnia ezt az erős eszközt, hogy hatásossága megmaradjon. Érdekesség, hogy épp 1600-ban jelenik meg a neves reneszánsz zenetudós, Giovanni Maria Artusi könyve,²³ melynek jelentős részét Monteverdi expresszív disszonanciahasználatának erős bírálata teszi ki. Monteverdinak a testvérével közösen pár évvel később erre adott válasza Platonra hivatkozik, és amiket leír,²⁴ azok az amúgy ezért nem támadott Peri eljárására éppúgy érvényesek, mint a saját zeneszerzésére; sőt, mintha még jobban védené a Peri által elterjesztett, és az ő *Orfeo*jának is alapul szolgáló firenzei modernitást, mint az Artusi által bírált polifon madrigálokat.

Az *Euridice* előszavában Peri a dallaméneklés és a rohano tempójú beszéd közti emelkedett éneklésmódról ír, amit sok mai előadó a későbbi *recitativo secco*hoz hasonló szabaddossággként értelmez.²⁵ Ezzel szemben úgy gondolom, hogy az olasz szindarabok hagyományos 11 és 7 szótagos soraiból egyszerű rímképletekkel összeállított alakzatok ritmikai összerímeltetése, valamiféle laza értelemben vett skandálása a nyelvyszerűségnek egy sokkal archaikusabb, a humanista idők gondolkodásához és színpadi gyakorlatához sokkal jobban illeszkedő megoldás. Ráadásul – amint már az ebben a szelvényben tartott első próbáink során kiderült – ily módon egyrészt értelmet nyernek Peri partitúrájának első látásra meglepő megoldásai egyes záratok és hangsúlyok szétcsúsztatásait illetően, másrészt a ritmus laza fegyelme erős felületképzőként működik, és ráirányítja a figyelmet a tonális finomszerkezetre, aminek felfedezése számunkra, képzett előadók számára a zenei nagyforma megalkotásának különösen magasrendű tényezőjeként emelkedett fel. A Peri által lejegyzett ritmushoz való laza ragaszkodás révén kirajzolódnak az ódába illesztett monódiák egységes deklamációjának és a drámai jelenetek felkavaró perceinek különbségei, sőt az egyes szereplők érzelmi állapotainak gazdag ábrázolási részletei is – ráadásul mindez összhangban van az antik tragédia szövegének metrikai formálásával is: a megfelelő skandálás erősíti a kifejezést, nem ellene dolgozik.

Peri énekszólamai kis hangterjedelműek, motívumaik és előadásmódjuk két forrásból táplálkozik: a könnyed madrigálból és az improvizáló költők művészetéből. A madrigál magas művészi igényű, virtuóz repertoárja mellett végig megmaradt, sőt a műfaj legnagyobb tömegét adta a világos kontúrú és tagolású, szillabikus dallamokból építkező, könnyen énekelhető és memorizálható lantkíséretes vagy 3–6 szövegszóban énekelhető madrigál, mely a 16. század második felének népszerű műfaja volt. Amatőrök is el tudták énekelni, ezért pörgette a zeneműnyomdatást, s mivel szövegeik Petrarcatól a rusztikusan erotikus, de szellemes nép-

3. kép. Színváltás: Árkádiából az Alvilágba (első kiadás, 28.)

4. kép. Az anakreóni óda kezdete a harmadik rész végéről (első kiadás, 26.)

5. kép. Orpheus elbűvöli az állatokat lyra-játékával.
Marcantonio Raimondi rézmetszete (c. 1505),
Cleveland Museum of Art. Forrás: clevelandart.org

költésekig széles irodalmi skálán mozogtak, ezért arisztokrati-
kus és polgári körökben egyaránt nagy népszerűségnek örvend-
tett. A lant pedig annak idején olyan szerepet töltött be, mint
a 19. században a zongora: mindent el lehetett rajta játszani,
mindent lehetett vele kísérni; a madrigál, a lant, és a kotta-
nyomtatás elterjedése egyszerre jelentette a „zeneipar” első
megjelenését.

A madrigálok zenei nyelvében a kis dallami gesztusok
komplex szimbólumrendszere alakult ki: hogy a pár hangos
dallam emelkedik, ereszkedik, hosszabban tartózkodik egy
magasságon vagy ugrál; hogy hangközei kicsik vagy nagyok,
hogy az őket befoglaló szolmizációs egység, a hexachord me-
lyik hangján kezdődnek és zárnak.²⁶ Ez az eszköztár a Peri szá-
mára adott zenei nyelv közismert része volt, nem is tudhatott
volna nélküle komponálni.

Az olasz reneszánsz udvarok népszerű figurái voltak az
„improvvizatori”,²⁷ vándor-költők, akik a mai slam poetry-
hez és stand-up comedyhez hasonlóan improvizált verseiket
énekelték improvizált dallamokra, melyet gyakran egy vonós-
hangszerrel, a *lira da braccio*-val kísérték. Előadásuk termé-
szetesen mind a szöveg, mind a zene tekintetében kész, ám va-
riálható panelek felhasználásával jött létre – erre a befogadói
oldalról nézve is szükség volt. Néhány, írásban fennmaradt
kíséret alapján látható, hogy zenei anyagaik meglepően kö-
zel álltak az egyházi zene egy annak idején nagyon népszerű
műfajához, a *falsobordonéhoz*.²⁸ Ez a zsolnározás többszóla-
mú feldolgozása: a gregorián zsolnárdallamot több, ritmusában
vele együtt mozgó szólam harmonizálja ki. 1600 környékére a

liturgikus gyakorlatban ebből főleg az a forma volt elterjedt,
amikor a kíséreszólamok együttesét énekesek helyett orgona
játsszotta. A zsolnársorok közepe hagyományosan egyetlen han-
gon való recitáció volt, ami cifra zárlatban végződött. Az egy-
re újabb és újabb kiadványokban az énekelt dallamok egyre
inkább eltávolodtak a hagyományos gregoriántól, bár a nyolc
tónus harmonizálási lehetőségeiből adódó toposzok felismer-
hetően megmaradtak. Ugyanígy működtek az improvizálók
zenéi is: egyetlen hangon recitált szavak után típus-zárlatok.
Peri is ezen a nyomon indult el: az előszavában említett „dias-
tematica” minden bizonnyal az egyetlen hangon recitált szavak
sorozatát jelenti – amelyre sok példát találni az *Euridicében*,
ahogy a madrigálszerű, kis kerek dallamocskáira is. A szerzői
választás tudatosnak tűnik: gregoriánszerű recitáció a proló-
gusban, és a cselekmény elbeszélő, drámai szakaszaiban; mad-
rigálszerű könnyedség a pásztorok örvendezésében.

A korabeli zene csak két előjegyzést használt: egy b-t vagy
semmit: e kettőt „cantus mollis”, illetve „cantus durus” né-
ven említették, hiszen az egyikben *b* mollét (*‘b’*), a másikban
b durumot (*‘h’*) használtak. A skála e kétarcú rendszerére az
ut-re-mi-fa-sol-la szolmizációs hexachordot három lehetsé-
ges pozícióban lehetett ráhelyezni: *f*-ről, *g*-ről és *c*-ről indulva
nyerték a moll, a dúr, és a természetes hexachordot. Amikor
egy dallam átlépte egy hexachord kereteit, akkor „mutatio” ré-
vén másik hexachord szerint szolmizálták tovább. Ez nem volt
egyszerű művelet: a fülnek el kellett eresztenie addigi orientá-
ciós pontjait, és képzetben újakat kellett megragadnia.²⁹ Peri
Euridicéjében az egyszerű pásztorok dallamai szinte mindig
egyetlen hexachordon belül mozognak: ez talán finom jelzé-
se tanulatlan voltuknak. Ezzel szemben Orfeo dallama a leg-
komplexebb, néhol kifejezetten nehezen intonálható.

A templomi organistaként is működő Peri a gregorián éne-
ket jól ismerte, és ez meg is látszik az *Euridice* dallamaiban.
Szemben a reneszánsz kor szoprán szólamaival, a gregorián
énekhez hasonlóan a dallamok szinte mindig felülről érkeznek
a záróhangra; csak kérdés vagy bizonytalanság kifejezésekor
jönnek alulról. Azután az egyes jelenetekben belül nagyobb
szakaszokat tud kialakítani azzal, ha hosszabban egy modális
hangnemben tartja a dallamokat. Amikor pedig vált, akkor a
tónusok hagyományos jellegzetességeit és érzelmi karaktereit
is felhasználja a kifejezés érdekében. Az első jelenet közepén
négyeszi elhangzással kiemelt Petrarca-idézet („Non vede un
simil par d’amanti il Sole”) például a legmagasztosabb dór tó-
nusban szólal meg. Dafne a *h/b* váltásokban gazdag hypomi-
xolídiban jelenti a gyászhiót; Plutone az egyszerű, korlátozott
lehetőségű hypolídiban énekel; a zárókórus pedig ünnepélyes
hypodór.

A hangszeresekről és énekesekről

Peri előszava a bemutató néhány előadóját név szerint is meg-
említi, és a hangszeresek között fellépő nemesek hangszereiről
is ír. Innen tudhatjuk, hogy az együttesben szerepelt csemba-
ló, nagy testű lant, *chitarone* (hosszú basszushúrokkal ellátott
lantféle), hegedű és *lirone* (akkordikus játékra való, sokhúros
gambaféle).

A partitúrában mindössze egyetlen hangszermegjelölés
szerepel: „Tirsi színre lép [...] egy *triflautóval*”.³⁰ Az euró-

pai zenetörténetben csak itt találkozunk ezzel a rejtélyes hangszernévvel. Kétsővű fúvósok, aulosok léteztek az antikvitásban; hogy ezekből Perinél hogyan lett háromcsővű, azt nem tudjuk. És azt sem, hogy az előadáson az énekes-színész kezében vajon csupán egy hangtalan színpadi kellék volt-e, míg a zenekari árokban valakik játszottak, vagy tényleg az énekes maga szólaltatott meg valamit. A 17. század közepéről ismerünk ötös furulyát,³¹ amin nem lehet a szólamot eljátszani; a háromszólamú kotta hangjegyeinek elosztása viszont lehetővé teszi olyan háromcsővű fúvóshangszer konstrukcióját, amin egyetlen játékos két kézzel el tudja az összes hangot játszani. A legvalószínűbb megoldás azonban egy többcsővű nápolyi dudaféle, a később Mersenne által is leírt *sordellina*.³² Erre a lehetőségre utal az, hogy Emilio de' Cavalieri 1600 februárjában, Rómában bemutatott *Rappresentatione di Anima, et di Corpo* című oratórikus művének a végén van egy „éneklendő és játszandó” Aria,³³ amelynek a két felső szólamát a szerzői utasítás szerint vagy egy-egy furulyán kell megszólaltatni, vagy mindkettőt egyszerre egy *sordellina*-n. Cavalieri megosztotta idejét Róma és Firenze között; mint láttuk, ő írta a Medici-ünnepségek első opera-féléit³⁴ – az egzotikus nápolyi hangszer esetleg általa kerülhetett be Peri művébe. Koncertünkön mi az alternatív lehetőséggel élve, három reneszánsz típusú g-alt furulyát használtunk, három különböző játékos által fújva.

Discant fekvésben e fúvósálláson kívül csupán a prológu ritornelljének és a zárójelenet gyors betéttáncának a kottája szerepel szövegezetlenül: ezeket minden bizonnyal a hegedűs játszotta – s beszálhatott a táncjellegű kórustételekbe is, a szopránt erősítve. A korabeli gyakorlat szerint amúgy akár több hegedűs és brácsás is játszhatott volna – de a bemutató termékének szűkös volta miatt erre a lehetőségre nem gondolhatunk.

A *basso continuo*, azaz folyamatos basszus is az 1600 körüli évek találománya, lényegi eleme az új stílusnak: alapot ad a szólisták monódiájához, lehetővé téve az énekhang expresszív kibontakozását. Monteverdi *Orfeója* – mely nyilvánvalóan Peri darabjának ismeretében készült – hangszerek hatalmas kavalkádját vonultatja fel, benne a continuo-csoport is óriási: egy kettős hárfa, két basszuslant, két nagybőgő, három baszuszugamba, két csembaló, két fasípos orgona, egy regál (nyelv-sípos orgona). A hangerőviszonyok miatt biztosak lehetünk benne, hogy ez a sok hangszer nem egyszerre szólalt meg az énekes szólistákat kísérve; ám a bő választék lehetőséget adott az egyes színek hangulatváltására – és Monteverdi partitúrájában vannak is hangszerelési utasítások: például Orfeót orgona és lant, Plutonét regál kíséri; Peri esetében viszont csak spekulálhatunk. Mivel sajnos nincs hazai lirone-játékos, a két lat

6. kép. Tirsi színre lép a triflautóval (első kiadás, 11.)

és a csembaló mellett mi csellót és fasípos orgonát (*organo di legno*) használtunk.

Az énekes szólisták között női és kasztrált szoprán, kontra-tenor, tenor és basszus is volt, és volt olyan énekes, aki menet közben átöltözve több szereplőt is alakított; a kórus méretére abból következtethetünk, hogy a korabeli számlák szerint tíz nimfajelmez készült – a színpad méreteit is figyelembe véve így 17–20 fős létszám valószínű. A három szólótáncos, akik fűriákat alakítottak az alvilági jelenetben (hogy melyik zene közben táncoltak, nem tudjuk; ritmikus, táncolható anyagként egyedül a kórus által énekelt *pavane* szerepel az alvilági jelenetben) és az a kettő, akik a zárójelenet *gagliardóját* adták elő, valószínűleg nem számíthatók be ebbe. Előadásunkon táncos nem szerepelt, a kórus pedig 25 főből állt.

A hangolásokról

A többszólamú játékokra alkalmas hangszerek esetében alapkérdés, hogy az egyes húrokat vagy sípokat hová hangoljuk. Matematikai tény, hogy nem lehet minden hangköz egyszerre tiszta, ezért valamilyen „temperálásra” van szükség. A késő középkorban „pythagorasi” hangolást használtak, amiben a lehető legtöbb kvintet igyekeztek tisztára hangolni. Ekkor ugyan a nagytercek feszítően nagyok, de összességében ez a hangolás összhangban volt a korszak zenéjével és a Boethiuson át érkező pythagoreus tanokra épülő zeneelmélettel.³⁵ A humanizmus viszont előhozta az antikvitásnak a tercet érintő vitáit, és ennek nyomán rácsodálkoztak, hogy a pythagorasi *tetraktys*ön kívüli, az 5-ös számhoz tartozó nagyterc

7. kép. *Lirone*, avagy „Accordo”. Rézmetszet
(Philippo Bonanni: *Gabinetto armonico*, 1722)

8. kép. „Cetera”. Rézmetszet
(Philippo Bonanni: *Gabinetto armonico*, 1722)

milyen szépen szól. Ezt a gyakorlati oldalról megalapozta, hogy a 15. század közepén Angliából érkező nagyhatású zenei divat is több tercet használt a kontinensen korábban megszokottnál.

A billentyűsöket a 16. század elejétől egyre inkább „középhangos” hangolásba hangolták,³⁶ amiben a lehető legtöbb nagyterc tiszta, viszont a kvintek szűkek. A lant ekkoriban vált pengetővel megszólaltatott egyszólamú hangszerből többszólamúvá; s ehhez nem csupán a játéktechnikának kellett megváltoznia, hanem a hangolásnak is. A szomszédos húrokat több praktikus szempont miatt is kvintnél szűkebb intervallumokba, kvartokba és tercekbe hangolták, ám ekkor az összes húr alatt egységesen húzódó érintők miatt lehetlenné vált a középhangos hangolás. Bár voltak kísérletek az érintők részbeni megkettőzésére, de ez a játéktechnikát túlbonnyolította, így inkább az egyenletes temperatúra alkalmazása terjedt el.

A középhangos hangolásban a 12 dúr és 12 moll akkordnak a kétharmada (*Esz*, *B*, *F*, *C*, *G*, *D*, *A* és *E*-dúr; *c*, *g*, *d*, *a*, *e*, *h*, *fisz* és *cisz*-moll) lebilincselően szépen, telten, édesen szól, viszont a maradék egyharmad használhatatlanul hamis. A jóltemperált lanton minden hangnem játszható, bár a tercek nem annyira szépek. Egy lant és egy csembaló együttes játéka így

problematis: egyes skálafokokon a két hangszer közötti eltérés nagyjából akkora, mint egy félhang ötödrésze.

Különös vonóshangszer volt a *lirone*,³⁷ mely a *lira da braccio*-ból fejlődött ki: 12–20 húrja lapos húrlábon feküdt fel, hosszú és rugalmas vonója 3–5 szólamú akkordok játszását tette lehetővé. A húrok hangolása végigment a kvintláncon, felfelé lépő kvintekkel és lefelé lépő kvartokkal. Az érintők ezért lehetővé tették, hogy minden hangnemből tiszta nagytercek szóljanak, és mivel a kvintlánc két végét úgysem lehetett egy vonóra megszólaltatni, ezért nem kellett körre zárulnia, akár pythagorasi, akár egyenletes, akár középhangos hangolás működött rajta.

A hangolások kérdése a reneszánsz zenei gyakorlat feszítő problémája volt; az elmélet számára pedig azért volt érdekes, mert az antik hangköz-aritmetika mélységeibe vezetett. A kromatikus meneteket, sőt negyedhangokat tartalmazó ógörög skálák a gregorián kottairás elterjedésével a 11. században kiszorultak a nyugati egyházzene mindennapos gyakorlatából; a humanizmus elméleti érdeklődése viszont újra rájuk talált, sőt matematikai komplexitásuk és gazdag szimbolikájuk miatt elméletük a legkiválóbb elméket kötötte le, a legzajosabb, legindulatósabb viták már a levelezéseket túlnőve, nyomtatásban zajlottak.³⁸ Nicola Vicentino (1511–c.1576) olyan csembalót konstruált a 16. század közepén, melynek oktávonként nem

12, hanem 31 billentyűje volt (illetve még néhány), és egyszerre szolgált a középhangos hangolás mindkét irányban való kiterjesztéseként és volt a görög mikrotonális skálák játszására alkalmas instrumentum.³⁹

A reneszánsz zeneelmélet számára az antik örökségből a hangolásmatematika volt messze a legfontosabb, de azért a versmetrika bonyolultabb kérdései és valamelyest a drámai kifejezés is előkerült; mint láhattuk, Peri számára a fontossági sorrend megfordult: a drámai kifejezés keresése mellett a verseléssel is törődött, de az egzotikus görög hangsorok nem foglalkoztatták: az *Euridicé*-ben ugyan van néhány kromatikus fordulat, de ezek mögött mindig felismerhetők a lokális expresszív igények, s nem látszanak a görög genusokban való éneklés restaurálási szándékai.

Polizianótól Monteverdiig mindegyik Orpheus-darabban „cetra” néven említik Orfeo hangszerét. A korabeli Itáliában ez jelenthetett bármiféle pengetős hangszert, de így hívtak egy lapos hátú, fémhúros lantfélét is (*cittern*, *Zister*); képzőművészeti ábrázolások és egyes leírások alapján alapján úgy tűnik, hogy ezt tartották a görög kithara kései leszármazottjának.⁴⁰ Hangolása elég magas volt, tenorénekés kíséretére ezért nem alkalmas; így Orfeo kísérőhangszere Peri *Euridi-*

céjében a lant lehetett. És azon túl, hogy Monteverdi kottájában kifejezett utasítást találunk erre, Peri esetében van egy, a hangolásokhoz kötődő érv. Ugyanis míg majdnem az egész continuo-szólamot el lehet játszani középhangos hangolásban, mert csak a jól szóló akkordok szerepelnek benne, addig Orfeónak az alvilágiakat megszólító, háromrészes dala („Funeste piagge”) egyre vadabb harmóniai fordulatokat hoz, és az utolsó szakaszban egy *H*-dúr akkordhoz is elérkezik. Középhangos hangolású hangszere ez nem használható, így ha esetleg Orfeót billentyűs hangszer kísérte, akkor a helyzet lehetetlenségét akarta felmutatni Peri a bántóan fals akkord révén. De az a sokkal felemelőbb magyarázat még inkább adódik, hogy Orfeót lantok kísérték, amik egyenletes temperálásuk révén szabadon közlekedtek a teljes hanguniverzumban: a lant így a félisten Orpheus érzéki világ feletti szabadságának szimbóluma lehetett.

S a lant, mint a korszak divatos, általánosan elterjedt hangszere szemléletmást ugyanúgy volt fiatalos szabadság-szimbólum annak idején, mint a mai legnépszerűbb „cetra”, az elektromos gitár. És vegyük észre, hogy a rock és heavy metal énekes-gitáros hősai ugyanúgy Orpheus másai, ahogy a hip-pik az árkádiái pásztoroké.

Jegyzetek

- Köszönettel tartozom Kárpáti Andrásnak, aki nem csupán a görög szavak írásmódját illetően látott el tanácsaival, hanem írásom néhány hibáját is korrigálta. A cikk kéziratát 2024. június 10-én zártam le.
- Kóruskarnagy Ney Andrea és Bali János; Euridice – Ábrahám Dzszenifer, Orfeo – Szendrei Dávid, La Tragedia és Proserpina – Posta Bettina, Arcetrio – Jasmin Hoppe, Aminta – Horváth Benedek, Tirsi – Tóth Péter, Dafne Nuntia – Preisinger Virág, Venere – Pati-Nagy Boglárka, Plutone – Kalász Nándor, Caronte – Péterfay Ferenc, Radamanto – Máté Gábor; nimfák: Babicz Kamilla, Benkő Bernadett, Félegyházi Borbála, Gazdag Orsolya, Oláh Krisztina, Pati-Nagy Boglárka, Tóth Antónia; pásztorok: Hordós Bence, Máté Gábor, Szántó Imre. Lantok: Harmath Viktória, Mándli Zolt; cselló: Domokos Dalma; orgona és csembaló: Pétery Dóra; hegedű: Karácsonyi Anna; furulyák: Erdész Ágnes, Gazdag Orsolya, Bali János.
- A közelmúlt kutatásai számos, korábban nem ismert részletet tártak fel az előadásról; lásd Carter–Fantappiè 2021. A több napig tartó menyegző több, mint 200 vendégének legfeljebb tizedrésze nézhetett a két órányi előadást – még viszonylag magas rangú vendégek is csak az ajtóból hallgathatták (Carter–Fantappiè 2021, 59–60).
- Palisca 2001.
- Különös módon ennek ők maguk is tudatában voltak. Giulio Caccini írja saját mozgalmukról a *Le nuove musiche* (Caccini 1602) előszavában Dantétól idézve az antik közmondást: „Poca favilla gran fiamma seconda” – kis szikrából nagy tűz lesz.
- Bernstein 2001.
- Nyolc alapvető dokumentum (P. de’ Bardi levele Doninak; Rinuccini, Peri, Caccini előszavai; Artusi Monteverdi-kritikájának részlete; Monteverdi előszavak) angol fordítását lásd Strunk 1950, 363–416.
- Cavalieri / L. Guidiccioni: *Il Satiro* (1590); *La disperazione di Fileno* (1590); *Giuoco della cieca* (1595); Peri / Corsi / Rinuccini: *Dafne* (1597); Cavalieri / Guarini: *La contesa fra Giunone e Minerva* (1600).
- Az első kiadás fotokópiáját lásd: [https://imslp.org/wiki/Euridice_\(Peri,_Jacopo\)](https://imslp.org/wiki/Euridice_(Peri,_Jacopo)).
- Az előadás nem volt teljesen sikeres: a díszletek nem készültek el, és Peri karrierjének nem kedvezett, hogy Caccini vele szemben érvényesíteni tudta saját érdekeit. Carter 1978.
- Fotokópiája: <https://opac.sbn.it/en/risultati-ricerca-avanzata/-/opac-adv/detail/CFI0904787>.
- Lásd Carter–Fantappiè 2021, 37–63.
- Lásd pl. Broquet 2008. Jelen cikk egészét érintő több esszé gyűjteménye Warden 1982.
- Ez a „lyra” talán a már a 16. század második harmadától dokumentált *lira da braccio* – de a korai időpont miatt nem lehetünk biztosak benne. Haar 2001, Falco 2007, Walker 2000.
- Teljes szövege olaszul: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://docenti.unimc.it/claudio.micaelli/teaching/2019/20591/files/Poliziano%2520Orfeo%2520t63.pdf&ved=2ahUKewiForv_qMWGAxUoiP0HHYFYAa04ChAWegQIEhAB&usq=AOvVaw3D10KzC-U2rWW2-TefbCH_Z; magyar fordítása Poliziano 2003.
- <https://www.leonardocinquecento.it/en/event/leonardo-da-vinci-scenic-apparatus-festivals-and-costumes/>.
- A trák Orpheus pásztori környezetbe való helyezésének problémájára Surányi László hívja fel a figyelmet: Surányi 2008, 185.
- Bujié 1991.
- A továbbiakban is előkerülő különféle reneszánsz táncokat illetően lásd Kovács 1997 és Bali–Kovács 2008.
- Dale 1968, 121.
- Lásd Ottaviano Petrucci frottolaköteteit: https://imslp.org/wiki/Category:Petrucci,_Ottaviano.
- Rossand 2001.
- Artusi 1600; lásd <https://www.loc.gov/item/12020661/>; részletének angol fordítását illetően lásd a 2. lábjegyzetet.
- Angol fordítását illetően lásd a 2. lábjegyzetet. Magyarul Monteverdi 1998.

- 25 Peri zenéjének a szöveghez való viszonyát az enyémtől némileg eltérő módon, az előszó egyes mondatait némileg másképp értelmezve elemzi Palisca 1985, 427–433. Palisca amúgy az 1600 körüli firenzei új zene filológiai előzményeit részletesen tárgyalja a vaskos könyv előző lapjain.
- 26 McKinney 2010.
- 27 Haar 1986.
- 28 Bettley 1976.
- 29 A reneszánsz szolmizációs gyakorlat jó összefoglalója Perkins 1999, 987–991.
- 30 Az első kiadásban a 11. oldalon.
- 31 Manfredo Settala „flauto armonicója”, c. 1650, lásd Bali 2007, 76, illetve <https://www.museibologna.it/musica/strumentimusicali/scheda/&id=118&path=/cmbm/images/ripro/strumenti/vdm022/>.
- 32 <https://www.goffredodegliesposti.it/sordellina-3/>. Marin Mersenne: *Harmonie universelle*, Seconde partie, (Paaris, 1637) livre V, 293–294.
- 33 [https://imslp.org/wiki/Rappresentazione_di_Anima_e_di_Corpo_\(Cavalieri,_Emilio_de'\)](https://imslp.org/wiki/Rappresentazione_di_Anima_e_di_Corpo_(Cavalieri,_Emilio_de')).
- 34 Lásd a 8. jegyzetet.
- 35 Boethius műve Kárpáti András fordításában, a szöveget az antik zeneelméletben elhelyező gazdag előszóval ellátva olvasható: Boethius 2023.
- 36 A hangolások elméletéről lásd Bali 2007, függelék, 242–253.
- 37 Headley 2001.
- 38 Az idős és nagy nevű milánói professzor és pap, Franchinus Gaffurius például ezzel a könyvével váltott nagyobb sebességre a bolognai kardkereskedővel, Giovanni Spataróval folytatott görög zenematematikai vitájára: *Epistula prima in solutiones obiectionum Io. Vaginarium Bononien.* (Gaffurius 1521).
- 39 Vicentino 1555. [https://imslp.org/wiki/L%27antica_musica_ridotta_alla_moderna_prattica_\(Vicentino%2C_Nicola\)](https://imslp.org/wiki/L%27antica_musica_ridotta_alla_moderna_prattica_(Vicentino%2C_Nicola)) A hangszer itt meghallgatható: <https://www.youtube.com/watch?v=bhGwjgZ8-zIY>
- A Pure Data szoftver installálása után az itt található demonstrációs programmal kipróbálható: <https://janosbali.com/wp/cikkek/historic-microtonal-keyboards/> (utolsó elérések: 2024. június 7.).
- 40 Tyler 2001, Bonanni 1722, 93–96.

Bibliográfia

- Artusi, G. M. 1600. *L'Artusi, ouero Delle imperfettioni della moderna musica ragionamenti dui. Ne'quali si ragiona di molte cose vtili, & necessaire alli moderni compositori.* Venetia.
- Bali J. – Kovács G. 2008. *Francia reneszánsz táncok.* Budapest.
- Bali J. 2007. *A furulya.* Budapest.
- Bernstein, J. A. 2001. *Print Culture and Music in Sixteenth-Century Venice.* Oxford.
- Bettley, J. 1976. „North Italian »Falsobordone« and Its Relevance to the Early »Stile Recitativo«”: *Proceedings of the Royal Musical Association* 103, 1–18.
- Boethius, A. M. S. 2023. Fordította Kárpáti András. *Tanítás a zenéről.* Budapest.
- Bonanni, Ph. 1722. *Gabinetto armonico.* Roma.
- Broquet, A. J. 2008. „Orpheus Remembered: the Rediscovery of Orpheus During the Renaissance”: *Rosicrucian Digest* 1, 28–36.
- Bujić, B. 1991. „Figura Poetica Molto Vaga: Structure and Meaning in Rinuccini's *Euridice*”: *Early Music History* 10, 29–64.
- Caccini, G. 1602. *Le nuove musiche.* Firenze.
- Carter, T. – Fantappiè, F. 2021. *Staging Euridice.* Cambridge.
- Carter, T. 1978. „Jacopo Peri (1561–1633): Aspects of His Life and Works”: *Proceedings of the Royal Musical Association* 105, 50–62.
- Dale, A. M. 1968. *Lyric Metres of Greek Drama.* Cambridge.
- Falco, R. 2007. „Marsilio Ficino and Vatic Myth”: *MLN* 122/1 (Italian Issue), 101–122.
- Gaffurius, F. 1521. *Epistula prima in solutiones obiectionum Io. Vaginarium Bononien.* Milano.
- Haar, J. 1986. „Improvvisatori and Their Relationship to Sixteenth-Century Music”: *Essays on Italian Poetry and Music, 1350–1600.* Berkeley, 76–99.
- Haar, J. 2001. „Ficino, Marsilio”: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians, second edition.* New York.
- Headley, E. 2001. „Lirone”: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians, second edition.* New York.
- Kovács G. 1997. *Reneszánsz táncok.* Budapest.
- McKinney, T. R. 2010. *Adrian Willaert and the Theory of Interval Affect. The Musica Nova Madrigals and the Novel Theories of Zarlino and Vicentino.* Farnham.
- Mersenne, M. 1637. *Harmonie universelle, Seconde partie.* Paris.
- Monteverdi, C. 1998. Fordította Lax Éva. *Levelek, elméleti írások.* Budapest.
- Palisca, C. V. 1985. *Humanism in Italian Renaissance Musical Thought.* New Haven.
- Palisca, C. V. 2001. „Camerata”: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians, second edition.* New York.
- Perkins, L. L. 1999. *Music in the Age of the Renaissance.* New York – London.
- Poliziano, A. 2003. *Stanzák – Orfeusz története.* Fordította Simon Gyula. Budapest.
- Rossand, E. 2001. „Lamento”: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians, second edition.* New York.
- Strunk, O. 1950. *Source Readings in Music History.* New York.
- Surányi L. 2008. *Megszólít vagy elvarázsol? A zene szelleméről.* Budapest.
- Tyler, J. 2001. „Cittern”: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians, second edition.* New York.
- Vicentino, N. 1555. *L'antica musica ridotta alla moderna prattica.* Roma.
- Walker, D. P. 2000. *Spiritual and Demonic Magic: From Ficino to Campanella.* Philadelphia.
- Warden, J. (szerk.) 1982. *Orpheus. The Metamorphoses of a Myth.* Toronto.

Orosz Adrienn egyiptológus, assziológus, angol–olasz fordító és tolmács, könyvtörténetre szakosodott könyvtáros, szemiotikus. Érdeklődési köre a motívumok átvétele és fejlődése.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Bész útja a globalizáció felé: két Bész ábrázoló jelenetek Kalhuból* (2020/3).

A jelen tanulmány *open access* formában szabadon hozzáférhető.

„Vágd le a fejét az ellenségnek...!”

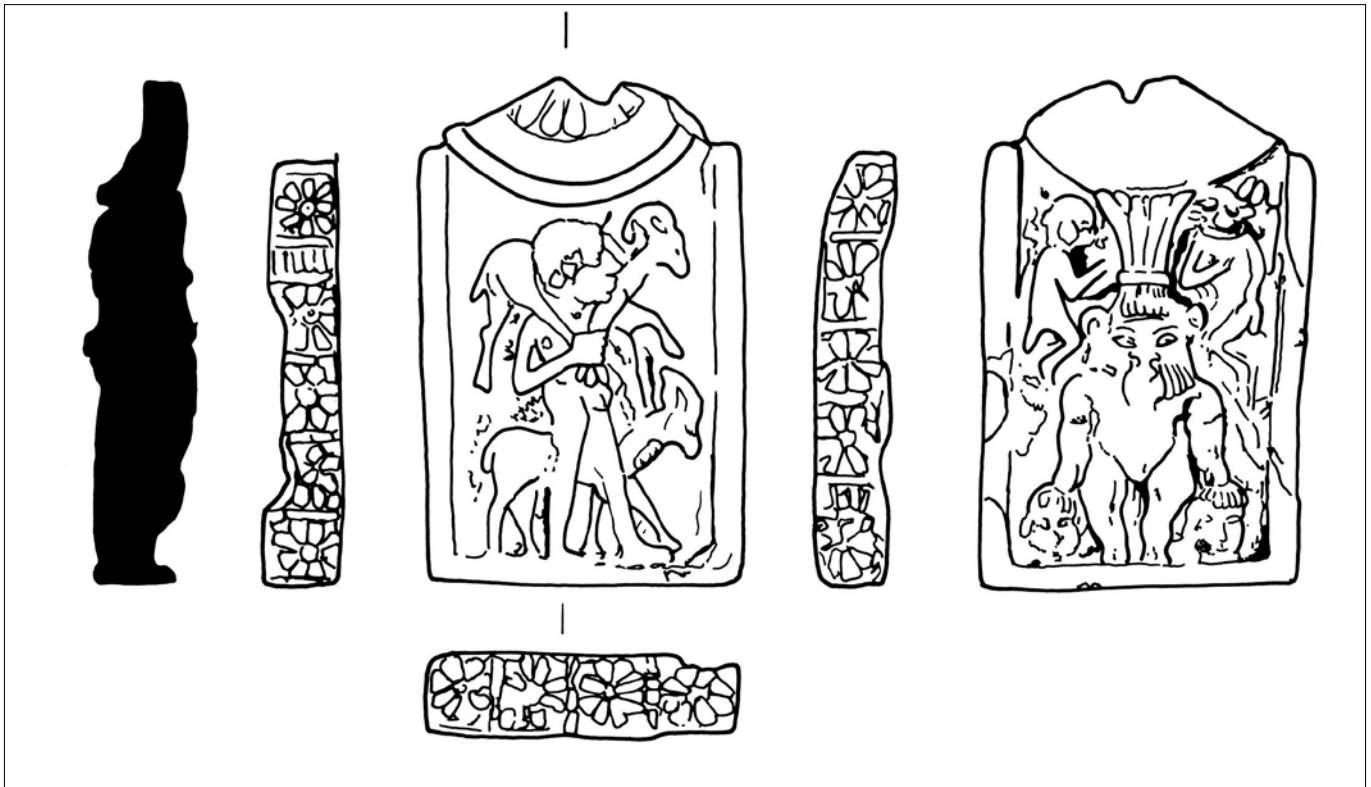
Bészt ábrázoló kozmetikai kanalak a British Museum és a Los Angeles County Museum of Art gyűjteményében

Orosz Adrienn

A következő oldalakat egy különleges tárgycsoportnak, a kozmetikai kanalaknak¹ szentelem – olyan tárgyaknak, amelyek gazdag díszítésükkel, aprólékos és gyakran művészi színvonalú kidolgozottságukkal elkápráztatnak mindenkit, aki egyszer is rájuk pillantott. Kozmetikai kanalak az ókori Egyiptom, Levante és Mezopotámia területéről maradtak ránk, ám a leghíresebb és legkifinomultabban megmunkált darabok révén ma leginkább az ókori Egyiptomhoz kapcsoljuk őket,² ahol a Koradinasztikus kor óta készültek.³ Anyaguk leggyakrabban fa, csont, kő és ásvány. Díszítő motívumaik a mindennapi élet széles spektrumából merítettek. Mivel gyakran sírokból kerültek elő, leginkább a halotti kultusszal szokták őket összefüggésbe hozni, de az ábrázolások alapján feltételezhetjük, hogy a templomi áldozatok bemutatása és a szépségápolás során is használták őket,⁴ díszítésük alapján pedig a termékenységgel és az általános bajelhárítással kapcsolatos, védelmező szerepük merült fel. Különbő, a mindennapi életből vett motívumok, a Nílushoz és a termékenységhez kapcsolódó jelenetek, valamint állatalakok ékesítik őket. Az istenségek közül a tehénalakban vagy emberalakban, tehénfülekkel megjelenő Hathor, valamint Bész tartozott a különösen kedvelt ábrázolások közé.⁵ Bész az Újbirodalom korában jelenik meg a kanalakon,⁶ funkcióját tekintve pedig könnyedén illeszkedik a tárgyak előbb felsorolt szerepeinek bármelyikéhez.

Bész és a kozmetikai kanalak

A kanalak típusait Ingrid Wallert dolgozta ki 1967-es monográfiájában, s ez a munka a mai napig elsődleges fontosságú a tárgycsoportot feldolgozó szakirodalomban. Az általa meghatározott típusokból Bész négyen: az *ankh*-, a *cartouche*-, a tükör-típusú kanalakon, illetve a nyél nélküli darabokon (*coupe*) figyelhető meg.⁷ Kutatásom során tizenkét darabot gyűjtöttem össze, amelyek díszítésén Bész szerepel (*1. táblázat*). Bész megjelenésére a kanalakon a következő magyarázatokat adhatjuk: (1) Bész mint a szépség, szerelem, öröm patrónusa – Hathorral való asszociáció; (2) Bész mint a holtak segítője az alvilági útjuk során, elűzve az ártó démonokat, segítve a lélek újjászületését; (3) Bész mint harcos evilági és túlvilági istenség, aki védelmezi a tárgy tulajdonosát a veszedelmektől. Ez utóbbi szerepben fejtámaszokon, mágikus késeken, az épületek bejáratánál található oszlopok és falak díszítésén, valamint harc során használatos tárgyak díszítésében is megjelenik, hogy megóvja a tulajdonos testi ép-ségét és életét. Két kanál dekorációjában azonban különösen érdekes, amit az ikonográfiai elemek kombinációjából kiolvashatunk: az egyik a British Museum eddigi publikálatlan darabja (BM EA66536, *1–2. kép*), a másik pedig a Los Angeles County Museum of Art (LACMA) gyűjteményének egyik példánya (AC1992.152.59, *3–4. kép*). A két kanál ikonográfiai programja azonos, kutatásom pedig felfedte, hogy egy gyakori átokszöveg egyik jelenetét ábrázolják. Jelentőségüket az adja, hogy lehetővé teszik, hogy Bész túlnyomóan képi és nem írott médiumon⁸ fennmaradt forrásait ezúttal konkrét szöveghez köthessük. Lássuk most, hogyan.

A British Museum EA66536-os számú kozmetikai kanálának rajza. © The Trustees of the British Museum.

Forrás: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA66536.

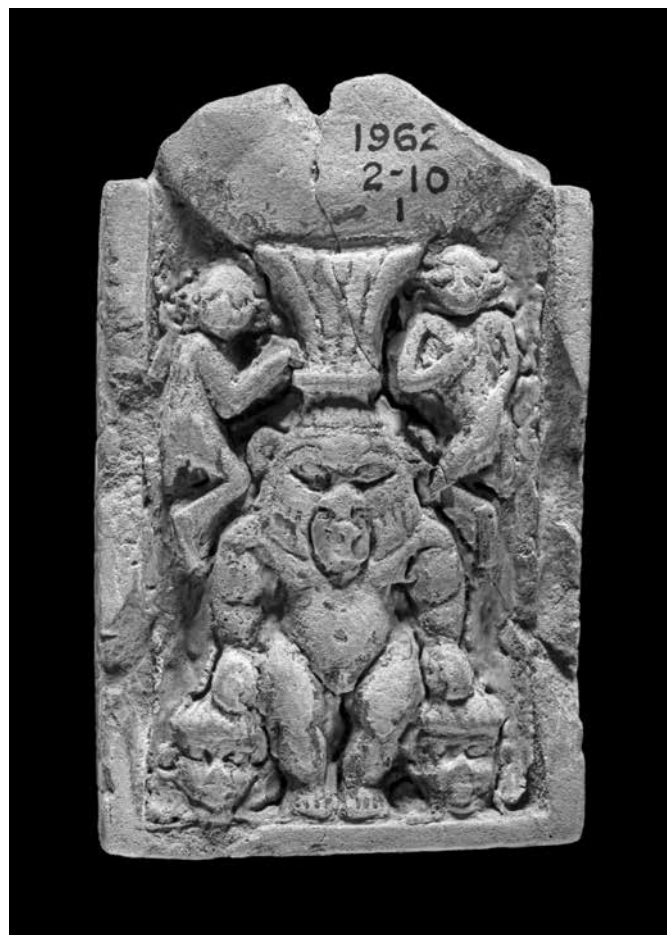
Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence

Az EA66536 és az AC.1992.152.59 ikonográfiai programja

A két kanál, az EA66536 (leírás: 2. táblázat, 1–2. kép) és az AC.1992.152.59-es kanál (leírás: 3. táblázat, 3–4. kép) a tükör-típusú kanalak közé tartozik. Ez a fajta kanál az Amarna-korban jelent meg és a Későkorra nagy népszerűsége tett szert⁹ – a British Museum kutatói szerint az EA66536 készítése az Újbirodalomra vagy a Későkorra,¹⁰ míg az AC.1992.152.59-et publikáló Hourig Sourouzian szerint az utóbbi darab a Későkorra datálható.¹¹ A két példány ikonográfiai programja megegyezik: felső részüket (1. és 3. kép) az elülső oldalon egy rozettamintás tál, hátlapon pedig napkorong díszíti. Az alsó részen az elülső oldalon, ahogy Wallert is írja ennél a típusnál, a „jó pásztor” motívuma látható:¹² egy meztelen férfialak, profilból, lépésben ábrázolva, Sourouzian leírása szerint két antiloppal,¹³ amelyek közül az egyiket a baljával a szarvánál fogva vezeti, a másikat pedig a vállán viszi, jobbjával a lábait összefogva. A BM kanálán a pásztor az állatot a nyakánál fogva vezeti. Az alak fején núbiai paróka és az említett tál látható. A hátsó oldal (2. és 4. kép) központi alakja Bész, arcát a megszokott grimasz nélkül ábrázolták, fején korona és napkorong, vállain kétoldalt egy-egy majom, amelyek arca, akárcsak Bész maga, szemből látható, testük pedig félig, illetve teljesen oldalállásból. Ez eddig tehát beleillik a megszokott Bész-ikonográfiába, egészen addig, amíg lejjebb nem pillantunk: jobb és bal kezében ugyanis egy-egy emberi fejet tart. A kanalak peremén három oldalon rozettadíszítés fut körbe.

A két kanál kidolgozásában csak kisebb eltérések figyelhetők meg: (1) a British Museum leírása szerint az elülső oldalon a férfialak nem antilopokat, hanem gazellákat visz,¹⁴ amelyek közül az alsót – ahogy említettük – nem a szarvánál, hanem a nyakánál fogva vezeti, (2) a Bész bal vállán ülő majom jobb alkarja eltérő szögben van behajlítva a kanalakon, (3) Bész kezének elhelyezkedése kissé különbözik a fejek tetején. További eltérés, hogy (4) a két kanál felső részének átmérője némileg eltérő módon aránylik az alsó részhez, valamint az, hogy (5) a felső részen a rozettadíszítésű tál alsó pereme hozzáér-e az alakok fejéhez / fejdíszéhez vagy sem. A nyilvánvaló hasonlóság alapján megállapíthatjuk, hogy a két kanál önálló ikonográfiai típust képez a kanalak ikonográfiai együttese között, ami miatt felmerülhet a kérdés, vajon azonos régióban, netán azonos műhelyben készültek-e. Erre vonatkozó információink azonban sajnos nincsen, hiszen egyik darab eredete sem ismert: a British Museum tárgyra vonatkozó dokumentációja csak annyit említ, hogy egyiptomi, a múzeum a Cavendish Fine Arts Ltd-től vásárolta 14 fontért, és 1962. február 10-én regisztrálták,¹⁵ a LACMA pedig azt jegyzi meg, hogy Wilhelm Henrich 1967-ben vásárolta Frankfurt am Mainban, utána pedig Hans Cohnhoz került, aki 1992-ben a múzeumnak adományozta.¹⁶

A kutatók leírásai nem mindenben egyeznek. A következő elemekben adódtak eltérések: (1) a két kanál alsó részeinek előoldalán lévő állatokat háromféleképpen azonosították: (a) antiloppal (Sourouzian), (b) gazellával (BM) és (c) a rejtélyes „Bock”-kal (Wallert); (2) Bész kezének helyzetét az alsó rész hátoldalán úgy írják le, hogy (a) a fejeken nyugodnak (Wal-

1-2. kép. A British Museum EA66536-os számú kozmetikai kanala. Egyiptom, kései Újbirodalom a BM munkatársai szerint. EA66536, The British Museum, Department of Antiquities, London. © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence

lert, Sourouzian) vagy (b) a fejeket tartják (BM); (3) maguk az emberi fejek (a) a ház gyermekeit jelképezik (Sourouzian), (b) foglyok fejét ábrázolják (Wallert), vagy egyszerűen csak (c) fejek (BM); (4) a tárgyak datálása is eltér: a British Museum kanalát a Későkorra (Wallert) és az Újbirodalom végére datálják (BM), míg a LACMA kanaláról úgy tartják, hogy a Későkorban készült (Sourouzian).

Hogy tisztázzuk a leírások közötti különbségek okait és megértsük a kanalak ikonográfiai programjának jelentését, lássuk most azokat az elemeket, amelyek talán kevésbé tűnnek rögzültnek a Bézssel kapcsolatos képi világban. Először az elülső oldal díszítését tekintem át röviden.

Az egyes elemek tárgyalása

a) Elülső oldal

A „jó pásztor” és az állatok. Gyakran láthatunk pásztorokat, fiatalabbakat és idősebbeket, meztelenül, övben vagy kötényben, kopaszon, természetes hajjal vagy parókában is a sírok mindennapi életből vett jelenetein, amint madarakra, kisebb és nagyobb patásokra vigyáznak, hajtják, viszik, etetik, gondozzák, tisztítják az állatokat, vagy éppen az ellésüknél segítke-

nek.¹⁷ A jó pásztor-motívum a kanalakat a XVIII. dinasztiától a Ptolemaios-korig díszítette.¹⁸ Ami a mi két kanalunk állatait illeti, antilopféléket mint áldozati állatokat gyakran ábrázoltak processziós jeleneteken, közülük is a gazellák több mint száz magánsír jelenetein maradtak fenn csak az Óbirodalom korából.¹⁹ Mint utaltam rá, a kanalakon ábrázolt faj pontos azonosításában nincs egyetértés a kutatók között – az azonosítás nehézségeihez a fajok ábrázolásainak esetleges következetlenségén túl az is hozzájárul, hogy az állatokat sokszor hasonló környezetben, ám különböző életkorban is ábrázolták. Ása Strandberg leírása alapján feltételezhetjük, hogy mindkét kanál felső, vállon cipelt példánya gazella kell hogy legyen, hiszen a fajok között ez a legkisebb, súlya nem haladja meg a 20 kg-ot, valamint nyaka és lábai is hosszabbak és kecsesebbek, mint az antilopé és a kecskéé.²⁰ Méreténél fogva talán az alsó állat is gazella lehet. Azonban, ahogy Strandberg írja, azt is figyelembe kell vennünk, hogy a felajánlási jeleneteken például az állatokat a valóságtól eltérő testarányokkal, hízótabbnak és nagyobbak is ábrázolhatták,²¹ ami ismét megnehezíti az egyértelmű azonosítást. Ha esetleg arra gondolnánk, hogy a szarvak alakja lesz majd segítségünk a meghatározásban, akkor ismét csalódnunk kell, mivel a különböző korú és különböző fajhoz tartozó állatok szarvának mérete és formája átfedést mutathat egymással.²² Nincs hát más lehetőségünk, minthogy

nem izoláltan, hanem a tárgy teljes ikonográfiai programjában, a két oldal kapcsolati hálójában gondolkodunk tovább, és meg- nézzük, hogy a másik oldal központi alakját, Bészt milyen pa- tásokkal szokták ábrázolni.

Bész az Újbírodalomban kerül kapcsolatba az antiloppal és az antilopfélékkel, mint ahogy a karnaki templomban is meg- figyelhetjük a Horemheb, I. Széthi és II. Ramszesz reliefein ábrázolt aranyvázak díszítésén.²³ Más tárgyakon, így kisbron- zokon, fajansz kisszobrokon, terrakottákon, hajtűkön és fa- jansz amuletteken a szarvuknál fogja, vagy maga előtt tartja az állatokat, de sokszor rajtuk tapos vagy mögöttük áll (Újbí- rodalom–Későkor).²⁴ Jeanne Bulté a pöttyös fajanszokon kecs- két és antilopot azonosít Bészszel,²⁵ de van, hogy a két állattal egyszerre jelenik meg.²⁶ Ezeken a tárgyakon sokszor Bész háta mögött, megkötözött lábbal, Bész fejdíszében megbújva ábrá- zolták őket. Ez egyfelől azért érdekes, mert a kanalaknál is azt láthattuk, hogy a patás és Bész a tárgy különböző oldalaira ke- rült, másfelől pedig azért, mert a megkötözött lábú antilopfélé alakú edénykéek formailag is önálló alcsoportot képeznek Wal- lert kanáltipológiájában.²⁷ Míg Bész esetében ezek az állatok egyértelműen a liminális, sivatagos területek kiszámíthatatlan állatai közé tartoznak, amelyek fölött Bész uralmat tud gyako- rolni, addig a másik oldalon, legyőzésük után, mint a pásztor nyája vagy az áldozatvivő felajánlása az életben a bőséget, a túlvilági létben pedig a jólét és bőség biztosítását fejezik ki. Bész alakja tehát nem visz minket közelebb a rejtély megol- dásához, és jómagam is hajlok a British Museum kurátorainak véleményére, mely szerint a kanálon, és feltehetőleg a LAC- MA-beli párján is, valószínűleg gazellákat láthatunk.

Rozetta. Rozetta két helyütt is díszíti a vizsgált példányokat: az elülső oldal tálkáját középtűt, az alsó rész külső peremét pedig fríz formájában három oldalon is. A rozetta, avagy margaréta vagy százszorszép²⁸ rendkívül népszerű díszítőmotívum volt az ókorban, Egyiptomon kívül Mezopotámiában és a Kelet-Medi- terráneumban is számos tárgytípuson megjelent.²⁹ Çatal Hüyük- ben már a Kr. e. 6. évezredből van olyan forrásunk, ahol leo- párdkultuszhoz köthető papnők környezetében látható.³⁰ A Kr. e. I. évezredben a mezopotámiai és szíriai területeken Istár, Egyip- tomban pedig Szesat attribútuma volt, de más istenekkel és ural- kodókkal együtt is ábrázolták.³¹ Rendkívül sokféle tárgycsoport- ról ismert: a paloták és templomok építészeti elemeitől kezdve a csempéken, fajansz- és fémtalakon át egészen a diadémokig, amulettekig és ruhadarabokig. Szírmáinak száma leggyakrabban 6, 8, vagy 12, de ennél jóval több is lehetett – az egyik tálon 34 szírmot számoltam meg.³² Rozettamotívum Egyiptomban már az óbírodalmi edényeken is megjelent,³³ és kedvelt díszítőele- mévé vált a fajanszkelyheknek és -talaknak, valamint a rézből, bronzból, ezüstből és aranyból készült talaknak Föníciában és szerte a Mediterráneumban.³⁴ A kozmetikai kanalak motívum- kincsében is meg-megjelent, mind a felső rész köralakú tálká- jának központi elemeként,³⁵ mind pedig más virágokkal együtt, csokorban ábrázolva a jeleneteken.³⁶ Frízben futva a kanalak pe- remét vagy a kanalak tálkáinak szélét díszítették.³⁷

Bár tudomásom szerint Bész a kanalak között többször nem jelenik meg rozetta-motívummal, más tárgyakon, így fa- janszokon például igen,³⁸ és további tárgytípuson is, nemcsak az Újbírodalom és a III. Átmeneti Kor idején, hanem később, az Akhaimenida-uralom alatt is.³⁹ Ülő majmok kezében is

gyakran látható egy rozettadíszítésű tárgy, amelynek a pontos meghatározása bizonytalan.⁴⁰ Bulté szerint a rozetta az újszül- lött táplálásával kapcsolatos funkciójában Bészhez kötődik, a fekete pöttyös fajanszokon ugyanis gyakran látható, ahogy Bész egy kis Bészt vagy a gyermek Hóruszt szoptatja, vagy egy majmot etet a pálma termésével.⁴¹ Bész és a tejjel táplálás kapcsolata egyébként legnyilvánvalóbban a Bész-vázákban ölt testet,⁴² de olyan tárgyakon is látható, mint a Louvre gyűjtemé- nyében őrzött E 3638-as számú rézötvözet szobrocska, amely a szoptató Íziszt (*Isis lactans*) ábrázolja, akit hátulról Bész véd.⁴³ Az istennőket és a királyi család nőalakjait (különösen Amon énekesnőit) formázó szobrok rozettaformájú mellbimbói is a rozetta termékenységgel és szoptatással való kapcsolatát hang- súlyozhatják.⁴⁴ Mivel kozmetikai kanalak temetkezési kontex- tusból is előkerültek, a rozettamotívum nem pusztán evilági, hanem túlvilági kontextusban is összekapcsolható a születéssel és táplálással, rávilágítva egyúttal Bész segítő szerepére az el- hunyt újjászületésében.

b) Hátsó oldal

Bész, majmok és napkorong. A kanál hátsó oldalán ábrázolt Bész, majmok és napkorong jól ismert ikonográfiai együttes- nek mondható. Majmok és Bész az Újbírodalomtól kezdve gyakori együttes az amuletteken és fajanszokon is: a fekete pöttyös fajanszokon például a majmok Bész vállain, fejdíszén vagy lábai előtt ücsörögnek, esetleg a karjában tart egyet az istenség,⁴⁵ a skarabeuszokon pedig van, hogy majmok adorál- ják Bészt.⁴⁶ Mind Bész, mind a majmok a Napisten⁴⁷ és Hathor köréhez⁴⁸ tartoztak, és fontos szerepük volt a termékenység- gel, születéssel és az újszülötten összefüggésben. A felkelő napko- rong előtt adoráló majmok a felébredés szimbólumai is voltak⁴⁹ – újabb kapocs Bészszel, aki a fejtámaszokon az alvó álmát őrizte és segítette az alvó evilágra vagy, temetkezési kontex- tusban, az elhunyt túlvilágra ébredését.⁵⁰ Bész és a majmok to- vábbi közös vonása a zene és a tánc szeretete: sokszor láthatjuk őket hangszereken játszva és tánc közben is.⁵¹

Majmok a szépítkezéshez használt eszközökön⁵² és kozme- tikai kanalakon⁵³ is megjelennek. A két kanálon látható Bész- majmok együttes strukturálisan a pöttyös fajanszokról ismert séma kanalakra adaptált változata, ugyanis a kozmetikai kanál tálkája a napkorong szerepét – túloldalt pedig, mint láthattuk, a rozetta díszítésű tál szerepét – tölti be, és a Napisten égisze alá helyezi a kanál hátsó oldalának ikonográfiai programját, amelyben a majmok adoráló, Bész pedig védelmező funkciót lát el, amelyet, mint alább látni fogjuk, a Bész kezében tartott fejek is megerősítenek.

Fejek. A szokatlan elem a hátlap ikonográfiai kombinációjá- ban a fejek. Ahogy korábban utaltunk rá, nincs egyetértés a ka- nalakat vizsgáló kutatók között Bész pontos kéztartását illető- en: Wallert és Sourouzian szerint ugyanis Bész kezei a fejeken nyugszanak,⁵⁴ míg a British Museum munkatársai fejeket tartó kezekről írnak a gyűjtemény honlapján.⁵⁵ A BM EA66536-os kanál kézbe vétele során magam is úgy láttam, hogy Bész va- lóban tartja vagy fogja a fejeket. A LACMA lényegesen jobb állapotban fennmaradt példányának azonban már a fényképén is látható, hogy a fejeket valóban nem tartja az istenség, hanem

3-4. kép. A Los Angeles County Museum of Art AC1992.152.59-es számú kozmetikai kanala. Egyiptom, Későkor (Kr. e. 712-332).
AC1992.152.59, The Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles.
Digital Image Museum Associates/LACMA/Art Resource NY/Scala, Florence

inkább ott vannak a kezei alatt, Bész ujjai pedig nem behajlítva, hanem kinyújtva láthatók. Ezzel tehát a két kanál – ahogy a majmok könyökének behajlításánál is megfigyelhettük – Bész ugyanazon ikonográfiai típusának kis mértékben eltérő variánsait jelenítik meg.

A következő vitatott kérdés, hogy milyen fejeket is láthatunk. Wallert foglyok fejével azonosítja őket,⁵⁶ miközben Sourouzian szerint a fejek valószínűleg a házhoz tartozó gyermekeket szimbolizálták, akiknek a testi épségét Bész mint az otthon védelmezője vigyázta.⁵⁷ A British Museum leírása csak fejeket említ, további utalás nélkül.⁵⁸ A két kanál ugyanazt a típusú, núbiai jellegzetességekkel ellátott, nyakkal és ádámcsutkával⁵⁹ megjelölt férfit fejet ábrázolja. Núbiai férfialakok más kozmetikai kanalakon is megjelennek, olyan tevékenységek végzése közben, mint az edényhordás (Louvre N 1735)⁶⁰ és/vagy állatok vezetése (Staatliche Museen zu Berlin ÄM 14114),⁶¹ illetve mulatságos jeleneteken is (Calouste Gulbenkian Museum inv. 165).⁶² Milena Perraud egy sajátos jelenettípusról is ír, amely más tárgyak mellett kozmetikai kanalakon is megjelenik a XXVI. dinasztia idején, és két, oszlophoz kötött foglyot ábrázol, akik közül az egyik núbiai.⁶³

Bész is megjelenik núbiaikkal, de nem barátságos körülmények között: a Louvre egyik fajansz amulettjén vagy szob-

rocskáján (E 1579) Basztet istennő trónjának hátsó paneljén látható, amint két idegen foglyon tapos, az egyikük núbiai.⁶⁴ Az ilyen témájú jeleneteken nem mindig ábrázolták a foglyok testét, van, hogy csak a fej látható: ilyen például az EA22896-os amulett a British Museumban.⁶⁵ Az Újbírodalom idejéről ránk maradtak núbiai fejet nyakkal megformázó bútorlemek is (lásd pl. Louvre E 5390).⁶⁶ Egy kairói, sajnos rendkívül rossz állapotban fennmaradt darabon Bész felemelt karral látható, amint éppen egy töredékesen megőrzött, valószínűleg núbiai kötött foglyra készül lesújtani.⁶⁷ A Louvre E 16269-es fajansz szobrocskáján Bész lábai előtt egy oroszlánt láthatunk, ami egy ember fejét marcangolja, hátán pedig egy másik, már élettelen ember terül el. Az oroszlán lábainál két majom ücsörög.⁶⁸ Az emberek fejét marcangoló oroszlánok nem egyedülállóak a fajanszok között, a jelenet típusáról a Metropolitan Museum of Art is ír a saját példányuk (1989.281.92) elemzése során.⁶⁹ Talán a legismertebb tárgy, amelyen Bész ellenségek fejével jelenik meg, a Kairói Egyiptomi Múzeum JE 62119-es számú darabja, Tutankhamon sírjából, amelyen a négy oszlop núbiai és ázsiai fejeken nyugszik – a két ázsiai fej fölött az oszlop Bész-fejezetes.⁷⁰

A kanalakon látható fejábrázolások gyermekfejként való azonosítása (Sourouzian) véleményem szerint nem meggyőző

– szokatlan lenne ugyanis a gyermekfejek másutt látható ábrázolásaihoz képest, elég, ha a gyermekek és a fiatalok különböző életkorhoz kötődő jellegzetes hajviseleteire gondolunk. Az sem valószínű, hogy a gyermekeknek pusztán a fejüket ábrázolták volna, a testüket pedig nem – különösen az olyan tárgyakon, amelyeken a többi szereplő alakja részletesen ki van dolgozva. A fentiek alapján sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a LACMA és a BM kanálán Bész az ellenségek levágott fejével pózol. Az ellenség ilyenén megcsónkítása a mágikus kések jeleneteit idézi, amelyeken egyébként Bész korábbi formái is gyakran megjelennek – és éppen ez utóbbi tárgycsoport lesz az, amely közelebb vihet bennünket a kanalak hátulsó felén látható képi jelenet írott forrásához és magyarázatához.

A jelenet magyarázata

A többnyire a Középbiródalomhoz kötődő mágikus kések⁷¹ ikonográfiai motívumkincse sokféle összetett istenségből áll, amelyeket elsődlegesen Francis Legge,⁷² Hartwig Altenmüller⁷³ és Stephen Quirke⁷⁴ munkái rendszereztek. A Napisten evilági és alvilági utazását védelmező alakok között ott van Bész két formája is: Aha és Ahat,⁷⁵ akik rendszerint kígyókat, gyíkokat, nyulakat, illetve korbácsot markolnak. Az egyik, több tárgyon is Bész közvetlen közelében ábrázolt orosz-lánalak egy emberi fej, az ellenség fejének letépése közben vagy azután, a torzó marcangolása során látható.⁷⁶ Altenmüller a megtámadott emberi alakokról azt írja, hogy Egyiptom ellenségeit, azaz líbiai, ázsiai és vélhetőleg núbiai foglyokat ábrázolnak.⁷⁷ A tárgyakat több levágott fej is díszíti, gyakran egy krokodil alakja körül. Több kére feliratot is véstek, ezek a ráolvasások a tárgy tulajdonosának védelmére szólítják fel a rajtuk ábrázolt alakokat, akiknek a kilétéről azonban pontosabban nem tudunk meg; vagy azért, mert (1) a formula a klasszikus, gyakran „mondás”-nak fordított *Dd mdw*-val van bevezetve külön megnevezett alany nélkül, vagy mert (2) egy kollektív csoportként jelöli meg a lényeket, vagy mert (3) ők maguk beszélnek a tárgy tulajdonosának védelméről, vagy mert (4) egyszerűen védelemről van szó, cselekvés nélkül.⁷⁸ A Nationalmuseum i København 7795-ös darabján⁷⁹ a ráolvasás fordítása Altenmüller szerint a következő: „*Mondás: Vágd le a fejét az ellenségnek* (kitörés, Altenmüller rekonstrukciója szerint nőnemű ellenség), *aki a gyermekek*, (kitörés, Altenmüller rekonstrukciója szerint *Nebet-szekhty-Ra [személynév]) szülőiteinek eme szobájába lép!*”⁸⁰ Jóllehet Bész formái ezeken a tárgyakon nem késsel jelennek meg, de az Újbiródalomtól kezdve, amikor Bész népszerűsége jelentősen megnőtt, gyakran késsel a kezében látható, amivel számos tárgycsoporton, így például fejfértámaszokon és kozmetikai kanalakon⁸¹ is megjelent. Úgy vélem, hogy Bész és a kések, valamint Bész és a levágott fejek kapcsolata a kanalakon az idézett mágikus kés mondására utal vissza. A késeken ábrázolt lények közül Bész nem mindennapi népszerűsége tett szert az egyiptomi istenvilágban, az Újbiródalomra, illetve a Későkorra datált két kanalunk ikonográfiája pedig Bészhez társítja a ráolvasást a tárgyak készítése idején. Megállapíthatjuk tehát, hogy az egyiptomi hitvilágra jellemző többszörös olvasat és sokrétegű asszociációs láncolat sűrűsödik össze a kanalak két oldalának összesített ikonográfiai programjában, amelyhez én

most két értelmezést kínálok: egyfelől (1) Bész evilági védelmező funkcióját jelenítik meg, amelyben legyőzi a biródalom ellenségeit és megóvjá az országot – akár a jó pásztor, aki védelmezi nyáját. Ez utóbbi motívum számos írásos forrásból ismert, amelyekben a fáraó a népének jó pásztorként jelenik meg.⁸² A másik olvasat pedig (2) Bész túlvilági védelmező funkciójára utal: óvja a kanál tulajdonosát annak alvilági útja során – mint ahogy védelmezi a Napistent is és segíti az újjaszületését –, miközben a másik oldalon a pásztor és a gazellák az elhunyt túlvilági jólétét biztosítják. A két jelentés a kanál komplex ikonográfiai programjában olvad össze.

Konklúzió

Az ismertetett elemzés eredményeképpen a következő megállapításokat tehetjük:

(1) A két kozmetikai kanalat díszítő fejek Bész kezében a korábbi javaslattal (Sourouzian) ellentétben nem a ház gyermekeit jelképezik, ezek sokkal inkább Egyiptom *par excellence* ellenségeinek levágott fejei. A fejek núbiai vonásokat mutatnak.

(2) A két kanál díszítőelemeiket tekintve különálló típust és önálló ikonográfiai hagyományt képez. Az általam összegyűjtött tizenkét Bésszel díszített kanál közül a következő ikonográfiai csoportok különíthetők el: 2 kanál Bész + majom és jó pásztor motívummal – 2 kanál két Bész ábrázoló jelenettel (profilból) – 6 kanál behajlított lábú, ún. *jambes arquées*-pozícióban ábrázolt Bésszel – 1 kanál profilból ábrázolt Bésszel – 1 kanál pedig egy Bészfejjel.

(3) A motívum eredete és jelentése Bész korábbi formáitól, Ahától és Ahattól örökölt, a mágikus késeken megjelenő, veszedelmes állatok és ellenségek, akár a biródalom ellenségei ellen is védő funkciójában keresendő. Ennek a szerepkörnek az átültetését figyelhetjük meg a kanalakon, hangsúlyt adva Bész túlvilági védelmező aspektusának. A mágikus kések ráolvasásai között azt a kérést is olvashatjuk, hogy a felsőbb hatalmak az ellenség fejének levágásával védelmezzék a tárgy tulajdonosát: ez a jelenet önállósult és nyert kifejezést a kanalak motívumkincsében.

(4) A képi motívum megfejtése és azonosítása egy konkrét írásos forrással két ok miatt fontos. Egyrészt azért, mert ez a típusú ráolvasás többnyire egy istencsoporthoz, ám egyenként meg nem nevezett istenségekhez szól, de a két kanálnak köszönhetően a szövegcsoporthoz egyik darabja most konkrét névhez és archoz köthetővé vált. Másrészt pedig azért fontos, mert a kép és szöveg összekapcsolása révén most eggyel több szöveget tudunk társítani Bészhez, aki, mint említettem, nem bővelkedik a nevét említő írásos forrásokban.

Kutatásom a szakirodalomban ismert négy vitás pont közül három tisztázásához járul hozzá:

(1) Bész fejekkel kapcsolatos kéztartását illetően megállapítottam, hogy mindkét leírás (nevezetesen, hogy Bész fogja vagy tartja a fejeket – BM, illetve, hogy rajtuk nyugtatja a kezét – Wallert, Sourouzian) helytálló, mert a két kanál ezen a ponton eltérést mutat a részletek kidolgozásában.⁸³

(2) A fejek nem a háztartás gyermekeit jelképezik (Sourouzian), hanem az ellenséghez tartozók – valószínűleg núbiaiak – levágott fejei, akik vagy foglyok (Wallert), vagy nem (BM).

(3) A kanalak datálását illetően az alábbi tényezők lehetnek döntőek: jóllehet a jó pásztor motívum a XVIII. dinasztia óta a kanalak motívumkincsének részét képezi,⁸⁴ Bész ábrázata későkori jellegzetességeket mutat.⁸⁵ Amennyiben a Veronica Wilson által vélt dátum helyes, és valóban Kr. e. 900 körül jelenik meg Bész ábrázolásában az a típus, amelyen majmok ülnek a vállain,⁸⁶ akkor ez a dátum lesz a *terminus post quem* a két kanál készítését illetően. Így tehát jómagam is Wallert és Sourouzian keltezését tartom valószínűbbnek a British Museum munkatársainak véleményével szemben.

Jegyzetek

Írásom a XIV. Magyar Ókortudományi Konferencián (Pécs, 2022. május 20.) bemutatott előadásomnak és a disszertációm (Orosz 2023) első esettanulmányának átdolgozott változata. Tanulmányutam a British Museum EA66536-os leltári számú kanálának vizsgálatára az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tehetséggondozási Tanácsának anyagi támogatásával valósult meg. Köszönöm az British Museum Egypt and Sudan Study Room munkatársainak kedvességét és segítségét. Köszönöm szépen Vér Ádámnak a kézirat olvasása során tett észrevételeit. A linkek utolsó megtekintésének dátuma: 2024. október 31. A bibliográfia szekció csak a papír alapú irodalom hivatkozásait bontja ki, a linkeket nem ismétli meg. A korszakokat, neveket és helyneveket Kákósy 1998 nyomán írtam át.

- 1 A magyar szakirodalomban a kozmetikai kanálon kívül a kenőcsös kanál megnevezés is elterjedt. Angol nyelvű jelölése a szakirodalomban: *cosmetic spoon / ointment spoon / toilet spoon*.
- 2 Wallert szerint mintegy négyszáz darab ismert – Wallert 1967, 25.
- 3 Az első példányok a Badári-kultúra idejéből származnak – Wallert 1967, 5; Sourouzian 1991, 142–143. Egyiptomi stílusú kanalak Egyiptomon kívül is megjelentek, így például Tell Beit Mirsimben – Kr. e. 1600 körül, lásd Sellers–Albright 1931, 6–7; Megiddóban és Lákisban – Fischer 2007, 277 skk.). Az egyiptomi stílusú kozmetikai dobozokról és kozmetikai vagy kenőcsös edénykékről lásd Ben-Shlomo–Dothan 2006, 18–21, Figs. 12–13.
- 4 Vandier d’Abbadie 1972, 4–5; Wallert 1967, 49–68; Delange 1993, 7; vö. Bulté 2008, 13–14; Gamer-Wallert 1980, 1072; Lohwasser 2007, 186.
- 5 Wallert 1967, 24.
- 6 Wallert III. Amenhotep uralkodását említi – Wallert 1967, 24.
- 7 Wallert 1967, 5–48; lásd továbbá Vandier d’Abbadie 1972.
- 8 A Bészre vonatkozó írásos források legfrissebb összegyűjtése Joachim F. Quack „*Bes als solcher*” c. írásában olvasható, amelyet a szerző még kézirat formájában a rendelkezésemre bocsátott – ezúton is köszönöm.
- 9 Lásd Wallert leírását erről a típusról: Wallert 1967, 34–36.
- 10 https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA66536.
- 11 Sourouzian 1991, 142–143.
- 12 Wallert 1967, 37 és 43.
- 13 Sourouzian 1991, 142, képek a 143. oldalon.
- 14 https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA66536.
- 15 Köszönöm szépen a British Museum munkatársainak, hogy rendelkezésemre bocsátották a tárgy dokumentációját.
- 16 <https://collections.lacma.org/node/172517>.
- 17 Helck 1977, 1220–1223; Shehab 2022, 88–95; Müller 1961, 126–144.
- 18 Wallert 1967, 42–44, példákkal.
- 19 Strandberg 2009, 102.
- 20 Strandberg 2009, 8–9.

Végezetül pedig szeretnék megcáfolni egy állítást. Elisabeth Delange (1993) a Louvre kozmetikai kanalas kiadványának bevezetőjében arról ír, hogy a kanalak ikonográfiai programjukat tekintve egyediek: noha az egyes motívumok több kanálon is előfordulhatnak, sosem szerepelnek ugyanabban a kombinációban, egyik kanál sem modellje a másiknak, az ikonográfiai elemek pedig egymáshoz képest rendszertelenül jelennek meg.⁸⁷ Bízom benne, hogy a fenti elemzés rávilágított arra, hogy ezeket a megállapításokat érdemes újra gondolnunk.

- 21 Strandberg 2009, 108.
- 22 *Uo*.
- 23 Leclant 1984, 409–410, referenciákkal pedig a 414. oldalon.
- 24 Leclant 1984, 417–419; 51.62 a Metropolitan Museum of Art gyűjteményében: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546041>; Daressy 1905, pl. XLI fig. 38.731, pl. XL fig. 38.718 és 38.730; Bresciani 2019, 5–12; Wozny–Simoes 2022, 67 és 179 (1970–13); A.1965.338 a National Museums Scotland gyűjteményében: https://www.nms.ac.uk/explore-our-collections/collection-search-results/?item_id=299556, stb. Egyiptomon kívülről származó példákhoz lásd Webb 1978, 122–123.
- 25 Bulté 2005, 80–81 I–III típus.
- 26 Bulté 2005, 12, 12a (Doc. 55).
- 27 Vandier d’Abbadie 1972, 29–31, 45; Barnett 1982, pl. X g; Fré-déricq 1927, 13 no. 20757 és pl. IX; Riefstahl 1943, pl. VI alsó tárgy; Bulté 2008, 9, 15–16 és Plate VI b, c, d; 49.54 (<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3535>) és 86.226.16 (<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/4260>) a Brooklyn Museum gyűjteményéből. Az angol nyelvű szakirodalomban *dish / tray / box* megjelölésekkel említik őket.
- 28 Hepper 1990, 14; Webb 2017, 1–21.
- 29 Drenkhahn 1984, 309; Musche 1994, 49–71; Seidl–Krebernik 2006–2008, 442–447; Michaux-Colombot 2015, 279–280.
- 30 Michaux-Colombot 2015, 279.
- 31 Douglas van Buren 1939, 99; Schneider 1997, 241–267.
- 32 Webb 2017, 2.
- 33 Freed 1982, 116.
- 34 A példákhoz lásd Markoe 1985, Ca1, Cr3, Cr4, Cr12, Cr13, Cy1, Cy3, Cy4, Cy9, Cy10, Cy11, Cy21, Cy22, E4, G1, G3, G4, G8, Ir3, Ir6, Ir8, Ir9, R1, U1, U2, U3, U4, U6, U8.
- 35 Lásd pl. HP1523 a Hilton Price gyűjteményben – Hilton Price 1897, 155 Nr. 1523; Wallert 1967, 42 és Taf. 35; Bulté 2008, 2 és pl. I d (Louvre, E 3220, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010027164>); valamint 37.597Ea-b, Brooklyn Museum (<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/4050>).
- 36 Lásd pl. Riefstahl 1943, picture 16: 37.605E a Brooklyn Museum gyűjteményében (Wallert 1967, Taf. 28 B49, <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/4056>).
- 37 Elválasztó vonalak nélkül lásd pl. Bulté 2008, 4–5, pl. III d-e és 37.611E a Brooklyn Museum gyűjteményében (<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/117240>), és Bulté 2008, 1–2, pl. I a-b és E 313 a Louvre-ban (<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010025560>) elválasztó vonalakkal. A rozetta megjelent a libációs medencék aljának dekorációjában, innen meríthette forrását a kozmetikai kanalak libációs medence formájú edénykéjének díszítése is – Michaux-Colombot 2015, 280.
- 38 Bulté 2005, 81 és pl. 14, 14a Doc. 59 a Louvre-ban.

- 39 Lásd pl. az 135571-es leltári számú ezüsttálat a British Museum gyűjteményében – https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1971-0515-1
- 40 Jeanne Bulté felülnézetből ábrázolt papirusszal azonosítja – Bulté 2005, 100–101.
- 41 Bulté 2005, 96–97. A termést lásd a Fitzwilliam Museum gyűjteményének példányán (E.136.1891): <https://collection.beta.fitz.ms/id/image/media-207702>.
- 42 A Bész-vázákhoz lásd pl. Guidotti 1983, 33–65; Egyiptomon kívül pedig Stern 1976, 183–187.
- 43 <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010011680>.
- 44 Hart 2017, 59–69, különösen 60–62; Michaux-Colombot 2015, 281.
- 45 Lásd bővebben Bulté 2005.
- 46 A Pushkin Museum gipszből készült reprodukcióját lásd https://pushkinmuseum.art/data/fonds/cvetaev_museum/sl_1_1/sl_1_1_423/index.php?lang=en. Bész és a majmok Egyiptomon kívül egy nimrúdi elefántcsont bútorelemen is megjelennek egymás társaságában (Fort Shalmaneser SW 37, ND 9434 A = IM 65253).
- 47 Kate Bosse-Griffiths szerint éppen a Napistennel kapcsolatos védelmező szerep lehetett az oka annak, hogy Bész nemcsak hogy nem esett áldozatul az Amarna-kori reformoknak, hanem növelni is tudta népszerűségét – Bosse-Griffiths 1977, 100, 105.
- 48 Malaise 1990, 686.
- 49 Sourouzian 1991, 142.
- 50 Erről bővebben lásd Orosz (előkészületben).
- 51 Majmok bankett-jeleneteken: Omlin 1973, Bild X+2, 28 és Taff. XIII–XIX; Harrington 2016, 129–172. Bészt egyebek mellett fuvolán, tamburinon, csengőn, szisztrumon játszva is megörökítették. A tánc és a hangszereken játszás odavonzotta az isteneket és elűzte az ártó lelkeket – Anderson 1995, 2557–2559; Wilson 1975, 80; Altenmüller 1975, 720.
- 52 Festéktartó edénykéék és kis vázák: Gaber 2017, 98–99; E. 7985 és E. 7999 in: Vandier d’Abbadie 1972, 60 (<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010006848> és <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010006846>); Nr. 3.970, 18.576, 18.577 18.581, az 51–53. oldalon és pl. XXIV in: Bénédite 1911; *aryballos*: E. 26093 in: Vandier d’Abbadie 1972, 96–97 (<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010252477>); hajtűk: N. 1715 7 és 8 in: Vandier d’Abbadie 1972, 148–149 (<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010014314> és <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010014315>).
- 53 A 121 in: Müller 1964, 84–85 (Wallert 1967 126 L 92); No. 702 in: Newberry 1922, 92, pl. X és XLIV (Wallert 1967 111 L15; <https://i.pinimg.com/originals/15/09/e0/1509e0470cee05294de19716c3302190.jpg>).
- 54 Wallert 1967, 43; Sourouzian 1991, 142.
- 55 https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA66536.
- 56 Wallert 1967, 43.
- 57 Sourouzian 1991, 42.
- 58 https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA66536.
- 59 A British Museum kanalának baloldali fejn kivehető a háromszög az áll és a perem között, amely valószínűleg ezt fejezi ki.
- 60 Wallert 1967, 140, P11 Taf. 25 és <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010004954>.
- 61 Wallert 1967, 78, B 25 Taf. 37; Lohwasser 2007, 185 Abb. 7; és https://recherche.smb.museum/detail/590813/salblöffel-in-gestalt-eines-nubiers-mit-einer-antilope-und-gefäßen?language=de&question=14114&limit=15&controls=none&collectionKey=AMP*&objIdx=0.
- 62 https://gulbenkian.pt/museu/en/works_museu/cosmetic-spoon/.
- 63 Perraud 2000, 369–375.
- 64 <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010009460>.
- 65 A darabot Carol A. R. Andrews említi meg – Andrews 1997, 39–42; további leírás a BM digitális gyűjteményében: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA22896.
- 66 <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010006579>.
- 67 Daressy 1905 pl. XLI fig. 38.732. Daressy leírása az enyémtől eltérő – Daressy 1906, 188.
- 68 Lásd <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010007464>; Caubet 2005, 103–104, nr. 276. A kollégák leírása az enyémtől eltér, de Mme Florence Gombert-Meurice (*Conservateur en chef du patrimoine*) engedélyével 2024. március 12-én megvizsgálhattam a darabot a múzeumban, amely megerősítette az interpretációm.
- 69 Lásd <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544066?depts=10&high=on&ft=Nubian&offset=0&rpp=40&pos=1>.
- 70 https://www.globalegyptianmuseum.org/images/EMC/egy00900-em-1-1120_800x800.jpg több adatok: <https://www.globalegyptianmuseum.org/record.aspx?id=15079>.
- 71 A terminológiáról lásd Altenmüller 1965, 3–8 és Quirke 2016, 1–9. Fred Vink számítása szerint jelenleg mintegy 230 mágikus kés ismert – Vink 2016–2017, 12.
- 72 Legge 1905a; Legge 1905b; Legge 1906.
- 73 Altenmüller 1965, Altenmüller 2017.
- 74 Quirke 2016.
- 75 Stephen Quirke gyűjtése alapján 25 példányon látható Bész két korábbi formája – Quirke 2016, 357, 361, 363.
- 76 Louvre E 3614 (<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010007235>) és Petrie Museum UC15917 (Quirke 2016, 14 Fig. 1.2 és 336 Fig. 4.23).
- 77 Altenmüller 2017, 77–81.
- 78 A formulák három típusáról lásd Altenmüller 1965, 66–69. A feliratos kések listáját lásd Altenmüller 2017, 75.
- 79 <https://samlinger.natmus.dk/as/asset/6571>.
- 80 Altenmüller 1965, 69 és Altenmüller 2017, 74, vö. Vink 2016–2017, 15.
- 81 British Museum EA5953.
- 82 Müller 1961.
- 83 Azt azonban mindenképp meg kell jegyezni, hogy Wallert a BM kanaláról állítja, hogy Bész a fejeken nyugtatja a kezzeit, nem pedig a LACMA kanaláról, amelyről nem ír. Végző soron tehát Wallert állítása helytelen – csak az ikonográfiai típus másik példányára igaz.
- 84 Wallert 1967, 42–44, példákkal.
- 85 Lásd Romano 1989, 174 skk.
- 86 Wilson 1975, 88.
- 87 „(...) à part la série de cuillers à col de canard (...), et celle des « nageuses », chaque objet figurant une iconographie composite est unique. Si le répertoire fait appel aux mêmes images, aux mêmes thèmes, leur combinaison ne se retrouve jamais, dans l’état des connaissances aujourd’hui, sur un exemplaire voisin, aucun ne semble être le modèle de l’autre, l’on devine seulement une source commune et les éléments se retrouvent de l’un à l’autre en ordre dispersé.” – Delange 1993, 8, kiemelés tőlem.
- 88 Hasonló kompozíciójú elefántcsont-szobrocska került elő Kalhuból, ott a pásztor borjúfélét vezet – ND 9305 / 132915. Elekttronikus elérhetőség: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1961-0211-2.
- 89 Wallert 1967, 43.
- 90 Wallert szürkésbarna fajanszként azonosítja az anyagot, a British Museum weboldala az anyagtipust mázas anyagként jelöli meg.
- 91 Sourouzian leírása szerint – Sourouzian 1991, 142.

Bibliográfia

- Altenmüller, H. 1965. *Die Apotropaia und die Götter Mittelägyptens: Eine typologische und religionsgeschichtliche Untersuchung der sogenannten „Zaubermesser“ des Mittleren Reichs*. Vols. I–II. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München. München.
- Altenmüller, H. 1975. „Bes”: W. Helck – E. Otto (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie*. Band I. Wiesbaden, 720–724, DOI: 10.2307/599164.
- Altenmüller, H. 2017. „Zu den Feindbildern auf den Zauberstäben des Mittleren Reiches und der Zweiten Zwischenzeit”: *Études et Travaux* 30, 73–94, DOI: 10.12775/EtudTrav.30.002.
- Anderson, R. D. 1995. „Music and Dance in Pharaonic Egypt”: J. M. Sassoon – J. Baines (szerk.): *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 4. New York, 2555–2568.
- Andrews, C. A. R. 1997. „Pharaoh Trampler of Egypt’s Enemies, A New Amuletic Form”: L. Bell – J. S. Phillips (szerk.): *Ancient Egypt, the Aegean, and the Near East. Studies in Honour of Martha Rhoads Bell*. Vol. I. San Antonio, 39–42.
- Barnett, R. D. 1982. „Ancient Ivories in the Middle East”: *Qedem* 14, 1–99.
- Ben-Shlomo, D. – Dothan, T. 2006. „Ivories from Philistia: Filling the Iron Age I Gap”: *Israel Exploration Journal* 56/1, 1–38.
- Bénédite, G. 1911. *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*. Nos 44301–44638. Objets de toilette. Ière partie. Peignes, etc. Le Caire.
- Bosse-Griffiths, K. 1977. „A Beset Amulet from the Amarna Period”: *Journal of Egyptian Archaeology* 63, 98–106, DOI: 10.1177/030751337706300114.
- Bresciani, E. 2019. „Bes e l’antelope. Una non comune statuetta in faïence”: *Egitto e Vicino Oriente* 42, 5–12, DOI: 10.12871/97888333918611.
- Bulté, J. 2005. *Talismans Égyptiens d’heureuse maternité*. „« Faïence » bleu-vert à pois foncés. Paris.
- Bulté, J. 2008. „« Cuillers d’offrandes » en faïence et en pierre messagères de bien-être et de prospérité”: *Revue d’Égyptologie* 59, 1–31, DOI: 10.2143/RE.59.0.2036284.
- Caubet, A. – Pierrat-Bonnefois, G. 2005. *Faïences de l’Antiquité. De l’Égypte à l’Iran, cat. exp. (Paris, musée du Louvre, 10 juin – 12 septembre 2005)*. Paris.
- Daressy, G. 1906. *Statues de divinités. Catalogue Général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire* Nos 38001–39384. Tome 1. Le Caire.
- Daressy, G. 1905. *Statues de divinités. Catalogue Général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire* Nos 38001–39384. Tome 2. Le Caire.
- Delange, E. 1993. *Rites et Beauté: objets de toilette égyptiens*. Tours.
- Douglas van Buren, E. 1939. „The Rosette in Mesopotamian Art”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 45/2–3, 99–107, DOI: 10.1515/zava.1939.45.2-3.99.
- Drenkhahn, R. 1984. „Rosette”: W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie*. Band V. Wiesbaden, 309–310.
- Fischer, E. 2007. *Ägyptische und ägyptisierende Elfenbeine aus Megiddo und Lachisch: Inschriftenfunde, Flaschen, Löffel*. Münster.
- Freed, R. E. (szerk.). 1982. *Egypt’s Golden Age. The Art of Living in the New Kingdom 1558–1085 B.C.* Boston.
- Frédéricq, M. 1927. „The Ointment Spoons in the Egyptian Section of the British Museum”: *Journal of Egyptian Archaeology* 13/1 7–13, DOI: 10.1177/030751332701300102.
- Gaber, H. – Bazin Rizzo, L. – Servajean, F. (szerk.). 2017. *À l’œuvre on connaît l’artisan... de pharaon! Un siècle de recherches françaises à Deir el-Medina (1917–2017)*. Milano.
- Gamer-Wallert, I. 1980. „Löffel”: W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie*. Band III. Wiesbaden, 1072.
- Guidotti, M. C. 1983. „Ipotesi di significato e tipologia dei vasi egizi di epica tarda raffiguranti il dio Bes”: *Egitto e Vicino Oriente* 6, 33–65.
- Harrington, N. 2016. „The Eighteenth Dynasty Egyptian Banquet. Ideals and Realities”: C. M. Draycott – M. Stamatopoulou (szerk.): *Dining and Death: Interdisciplinary Perspectives on the ‘Funerary Banquet’ in Ancient Art, Burial and Belief*. Leuven, 129–172.
- Hart, C. 2017. „An Examination and Analysis of the Role of the Iconographic Rosette Motif in the Egyptian Artistic Repertoire. A Case Study”: M. Tomorad – J. Popielska-Grzybowska (szerk.): *Egypt 2015: Perspectives of Research. Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists (2nd–7th June 2015, Zagreb, Croatia)*. Oxford, 59–69, DOI: 10.2307/j.ctv170x4dg.12.
- Helck, W. 1977. „Hirt”: W. Helck – W. Westendorf (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie*. Band II. Wiesbaden, 1220–1223.
- Hepper, F. N. 1990. *Pharaoh’s Flowers. The Botanical Treasure of Tutankhamun*. London.
- Hilton Price, F. G. 1897. *A Catalogue of the Egyptian Antiquities in the Possession of F. G. Hilton Price, Dir. S.A.* London.
- Kákossy L. 1998. *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest.
- Leclant, J. 1984. „À propos d’une terre-cuite de Bès à l’oryx”: *Annales littéraires de l’Université de Besançon* 294 (Hommages à Lucien Lerat), 409–419.
- Legge, F. 1905. „The Magic Ivories of the Middle Empire”: *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 24, 130–152.
- Legge, F. 1905. „The Magic Ivories of the Middle Empire. Part II”: *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 27, 297–303.
- Legge, F. 1906. „The Magic Ivories of the Middle Empire. III”: *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 28, 159–170, DOI: 10.1086/473796.
- Lohwasser, A. 2007. „Ein Nordländer im Südland. Zu einem ägyptischen Spendelöffel aus dem Sudan”: *Der Antike Sudan. Mitteilungen der Sudanarchäologischen Gesellschaft zu Berlin* 18, 179–188.
- Malaise, M. 1990. „Bès et les croyances solaires”: S. Israelit-Groll (szerk.): *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim*. Vol. II. Jerusalem, 680–729.
- Markoe, G. E. 1985. *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Michaux-Colombot, D. 2015. „The Rosette in Nubian Cultures”: M. H. Zach (szerk.): *The Kushite World. Proceedings of the 11th International Conference for Meroitic Studies*. Vienna, 1 – 4 September 2008. Vienna, 279–297.
- Musche, B. 1994. „Zur altorientalischen Rosette. Ihr botanisches Vorbild und dessen pharmazeutische Verwertung”: *Mesopotamia* 29, 49–71.
- Müller, D. 1961. „Der gute Hirte. Ein Beitrag zur Geschichte ägyptischer Bildrede”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 86, 126–144, DOI: 10.1524/zaes.1961.86.1.130.
- Müller, H. W. 1964. *Ägyptische Kunstwerke, Kleinfunde und Glas in der Sammlung E. und M. Kofler-Truniger*. Luzern. Berlin.
- Newberry, P. E. 1922. *Catalogue of the MacGregor Collection of Egyptian Antiquities*. London: Sotheby, Wilkinson and Hodge, Sales Catalogue, 26–30 June and 3–6 July 1922. London.
- Omlin, J. A. 1973. *Der Papyrus 55001 und seine Satirisch-erotischen Zeichnungen und Inschriften*. Torino.
- Orosz, A. 2023. *Bes and the Near East with a Focus on the Archaeological Corpus of Bes in Mesopotamia until the Fall of the Assyrian Empire (609 BC)*. PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Orosz A. (előkészületben). „Bes the Archer.” Az N 4224-es számú töredék a Musée du Louvre Egyiptomi Gyűjteményében [publikálás alatt, 27. o.].
- Perraud, M. 2000. „Un nouveau type de cuillère ornée: les prisonniers étrangers au pilori”: *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 99, 369–375.
- Quack, J. F. 2023. „Bes als solcher” [nyomtatásra leadva].
- Quirke, S. 2016. *Birth Tusks. The Armoury of Health in Context – Egypt 1800 BC. Including Publication of Petrie Museum Examples*. London.
- Riefstahl, E. 1943. *Toilet Articles from Ancient Egypt from the Charles Edwin Wilbour Memorial Collection and the Collection of the New York Historical Society in the Brooklyn Museum*. New York.
- Romano, J. F. 1989. *The Bes-Image in Pharaonic Egypt*. Vols. I–II. PhD Dissertation, New York University.
- Schneider, T. „Das Schriftzeichen »Rosette« und die Göttin Seschat”: *Studien zur Altägyptischen Kultur* 24, 241–267.
- Seidl, U. – Krebber, M. 2006–2008. „Rosette”: M. P. Streck (szerk.): *Reallexikon der Assyriologie*. Band 11. Berlin – New York, 442–447.
- Sellers, O. R. – Albright, W. F. 1931. „The First Campaign of Excavation at Beth-zur”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 43, 2–13, DOI: 10.2307/1354782.
- Shehab, N. F. 2022. „The Identity of the Cattle Herdsman. A Study in Ancient Egyptian Private Tombs Scenes”: *Journal of the General Union of Arab Archaeologists* 7/1, 84–107, DOI: 10.21608/jguaa2.2021.95557.1078.
- Sourouzian, H. 1991. „Cosmetic Spoon”: N. Thomas – C. Oldknow (szerk.): *By Judgment of the Eye. The Varya and Hans Cohn Collection*. Los Angeles, 142–143.
- Stern, E. 1976. „Bes Vases from Palestine and Syria”: *Israel Exploration Journal* 26, 183–187.
- Strandberg, Å. 2009. *The Gazelle in Ancient Egyptian Art. Image and Meaning*. PhD dissertation, Uppsala University.
- Vandier d'Abbadie, J. 1972. *Les objets de toilette égyptiens au Musée du Louvre*. Paris.
- Vink, F. 2016–2017. „The Principles of Apotropaic Magic on Middle Kingdom Wands”: *Ancient Egypt* 99, 12–17.
- Wallert, I. 1967. *Der verzierte Löffel. Seine Formgeschichte und Verwendung im alten Ägypten*. Wiesbaden.
- Webb, V. 1978. *Archaic Greek Faience. Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650–500 B.C.* Warminster.
- Webb, V. 2017. „Three Faience Rosette Discs in the Museo Egizio in Turin. The Early Ramesside Pharaohs in the Eastern Delta, and Their Glittering Palaces”: *Rivista del Museo Egizio* 1, 1–21, DOI: 10.29353/rime.2017.1208.
- Wilson, V. 1975. „The Iconography of Bes with Particular Reference to the Cypriot Evidence”: *Levant* 7, 77–103, DOI: 10.1179/lev.1975.7.1.77.
- Wozny, D. – Simoes, I. (szerk.) 2022. *Parfums & cosmétiques dans l'Égypte ancienne. Parfums d'Égypte : Exposition*. Le Caire – Paris – Marseille.

Táblázatok

1. táblázat. Bésztt ábrázoló kozmetikai kanalak Egyiptomból

azonosító	leltári szám, múzeumi lelőhely	kanáltípus	datálás	elektronikus elérhetőség
1	UC14366, London, The Petrie Museum	<i>ankh</i>	III. Amenhotep uralkodása	https://collections.ucl.ac.uk/Details/collect/19994
2	EA5954, London, The British Museum	<i>ankh</i>	XVIII. dinasztia	https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA5954
3	H 49, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum	<i>ankh</i>	XVIII. dinasztia	–
4	E.GA.4475.1943, Cambridge, The Fitzwilliam Museum	<i>cartouche</i>	XVIII. dinasztia	https://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/id/object/58950
5	16.78, New York, The Brooklyn Museum	<i>coupe</i>	XVIII. dinasztia	https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3143
6	Magángyűjtemény darabja. Eladva 18,625 dollárért a Bonhams Aukciósház régiség aukcióján Londonban, 2001. november 8-án (Lot 248)	tükör	XVIII. dinasztia, azon belül Kr. e. 14 század k.	https://www.invaluable.com/auction-lot/an-egyptian-wooden-cosmetic-spoon-new-kingdom-18t-248-c-hepslmuujm?objectID=5267101&algIndex=archive_lotNumber_asc_prod&queryID=457b1ba726dd0ceb08443559c5e60688
7	1468a / EG4579, Durham, The Oriental Museum	<i>cartouche</i>	Újbírodalom, azon belül Kr. e. 1410–1310	https://discover.durham.ac.uk/permalink/44DUR_INST/18g33kf/alma991010503717707366
8	EA5953, London, The British Museum	<i>cartouche</i> (dupla)	Újbírodalom	https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA5953
9	EA66536, London, The British Museum	tükör	Újbírodalom vagy Későkor	https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA66536
10	AC1992.152.59, Los Angeles, The Los Angeles County Museum of Art	tükör	Későkor	https://collections.lacma.org/node/172517 és https://x.com/LACMA/status/649400702402359296
11	W. A. Meijer gyűjteménye	tükör	Későkor	–
12	Magángyűjtemény darabja	<i>cartouche</i>	n/a	–

2. táblázat. Az EA66536 adatai és rövid leírása

az 1. táblázat azonosítója	9
leltári szám, múzeumi lelőhely	EA66536, The British Museum, London
kanáltípus	tükör
leírás	1. Felső rész (tálka): törött, csak az alsó negyed maradt meg. Kör alakú, átmérője feltehetően megegyezett az alsó rész (nyél) szélességével, vagy kissé nagyobb lehetett. a) Előoldal: bár törött és rossz állapotban maradt fenn, a tál három részből álló szerkezete még mindig jól kivehető. Keskeny, egyszerű perem keretezi. Belső része lapos, díszítés nélküli. A központi rész rozetta díszítésű. A tálka a férfi feje és a vállán vitt állat fölött illeszkedik a nyélhez, de egyik alakhoz sem ér hozzá. b) Hátdoldal: a tálka díszítetlen és napkorongot formáz, amely közvetlenül Bész koronáján nyugszik, de nem érinti a két majom fejét. 2. Alsó rész (nyél): téglalap alakú, három oldalon peremmel keretezve, emelt relieffal díszítve. a) Előoldal: a központi alak egy profilból ábrázolt fiatal, meztelen férfi, feltehetően pásztor, aki balról jobbra halad, jobbra néz. A British Museum weboldalának leírása szerint bal kezével egy „gazellát” vezet a nyakánál fogva, miközben egy másikat visz a vállán, amelynek két lábát jobb kezében tartja.⁸⁸ Wallert az állatot egyszerűen „Bock”-nak nevezi, a fajt nem pontosítja.⁸⁹ Bár a felület nagyon kopott, a férfi nyakának alsó részénél jelek utalnak arra, hogy göndör parókát viselt. b) Hátdoldal: kopott. Bészt közepén, szemből, meztelenül ábrázolták. A feje oroszlánszerű, de nyugodtnak tűnik, grimasz és kinyújtott nyelv nélkül. Koronát visel. Kezeiben két emberi fejet tart, amelyek szemből láthatók, nyakuk is jól kivehető. Vállain két majom, arcukat szemből ábrázolták. A bal oldali teste oldalról látható, kezeivel Bész koronáját markolja. A jobb oldali majom háromnegyedes nézetben jelenik meg, jobb kezét a mellénél, bal kezét pedig a combján, közvetlenül a hasa előtt tartja. c) Perem: az alsó rész három külső oldalának peremét rozettákból álló fríz díszíti. A rozettákat egy-egy függőleges vonal választja el egymástól, míg a felső rozettát két függőleges vonal között vízszintes vonalak különítik el, amely így egy oszlopféhez hasonlít.
anyag	mázás anyag / szürkésbarna fajansz ⁹⁰
méret	7.52 × 4.74 × 1.78 cm
datálás	Újbirodalom vagy Későkor
irodalom	Publikálatlan. Wallert 1967 L 61 és 43 és 120. oldal, pl. 36. Frédéricq (1927) nem említi a darabot, mivel csak 1962-ben vásárolták
link	https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA66536

3. táblázat. Az AC1992.152.59 adatai és rövid leírása

az 1. táblázat azonosítója	10
leltári szám, múzeumi lelőhely	AC1992.152.59, The Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles
típus	tükör
leírás	1. Felső rész (tálka): kör alakú, átmérője kisebb, mint a nyél szélessége. a) Előoldal: a tál három részből áll: a perem, belső sáv és a tálka központi eleme. Keskeny, egyszerű perem keretezi. Belső része lapos, díszítés nélküli. A központi rész rozetta díszítésű. A tálka a férfi fején és a vállán vitt „antilop” szarván nyugodva illeszkedik a nyélhez. b) Hátdoldal: a tálka díszítetlen és napkorongot formáz, közvetlenül Bész koronáján és a két majom fején nyugszik. 2. Alsó rész (nyél): téglalap alakú, három oldalon peremmel keretezve, emelt relieffal díszítve. a) Előoldal: a központi alak egy profilból ábrázolt fiatal, meztelen férfi, feltehetően pásztor, aki balról jobbra halad, jobbra néz. Bal kezével egy „antilopot” vezet a nyakánál fogva, miközben egy másikat visz a vállán, amelynek két lábát jobb kezében fogja össze. Göndör parókát visel. b) Hátdoldal: Bészt közepén, szemből, meztelenül ábrázolták. A feje oroszlánszerű, de nyugodtnak tűnik, grimasz és kinyújtott nyelv nélkül. Koronát visel. Kezeiben két emberi fejen nyugszik,⁹¹ amelyek szemből láthatók, nyakuk is jól kivehető. Vállain két majom, arcukat szemből ábrázolták. A bal oldali teste oldalról látható, kezeivel Bész koronáját markolja. A jobb oldali majom háromnegyedes nézetben jelenik meg, jobb kezét a mellénél, de valamivel alacsonyabban, mint a másik kanálon, bal kezét a combján, közvetlenül a hasa előtt tartja. c) Perem: az alsó rész három külső oldalának peremét rozettákból álló fríz díszíti (ez nem látható a publikáció képein, de a leírás részletezi).
anyag	egyiptomi fajansz
méret	12.7 × 7.62 × 3.81 cm
datálás	Későkor
irodalom	Sourouzian 1991, 142–143
link	https://collections.lacma.org/node/172517 és https://x.com/LACMA/status/649400702402359296

Tordai Éva műfordító. Legfontosabb munkái: Seneca: *Föníciai nők* (2006); Aischylos: *Heten Thébai ellen* (2015); Apollónios Rhodios: *Argonautika* (2018); Plautus- és Terentius-vígjátékok (2023).

Legutóbbi fordítása az *Ókorban*: Plautus: *A doboz* (F. Tóth Gergely kiadásával, 2024/1).

Rung Ádám az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa. Elsődleges kutatási területe a római mitológia és történelmi emlékezet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *A Bernardini-sír ezüstitálának mítosza mint vadástörténet* (Rung Áronnal, 2024/1).

Plautus: *A kis pun*

Tordai Éva fordításában, Rung Ádám bevezetésével és jegyzeteivel

A Poenulus új fordítása elé

Plautus *Poenulus*-át, amely Tordai Éva magyar fordításban *A kis pun* címet kapta, valószínűleg a Kr. e. 2 század második évtizedében mutatták be Rómában, mégpedig jó eséllyel valamiféle összefüggésben Venus valamelyik ünnepével vagy templomával.¹ Ez a két egyszerű történeti körülmény meglepő mértékben összefügg a darab tartalmával, és valamiféle támpontot adhatnak az értelmezéséhez is. Egyrészt, a *fabula palliata* szabályai szerint a görög nyelvterületre helyezett, görögökről „szinkronizált” szereplők világát ebben a darabban az köti össze a nézőkkel, hogy mindkét világban vallási ünnep van: a római valóságban azért, mert csak olyankor szokott színházi előadás lenni, a darabban pedig azért, mert az ifjú szerelmesünk, Agorastocles már a legelső jelenetében az orrunkra köti, hogy „Aphrodísia van” (191), vagyis Aphrodité ünnepe. Az ünnep pedig az a nap, amelyiken az olyan csodálatos dolgok szoktak történni, mint a fiatal szerelmesek szerencsés egymásra találása – különösen, ha ez az ünnep valahogyan éppen a szerelem és a termékenység istennőjéhez kötődik a „negyedik fal” mindkét oldalán. Másrészt, ha a napokról az évekre fordítjuk a figyelmünket, éppen abban az időszakban járunk, amikor a rettegett Karthágó még létezik, de már elszenvedte azt a vereséget a második pun háborúban, amely örökre a rómaiak hatalmi szféráján belülre helyezte egykori egyenrangú szövetségesüket, majd ellenlábasukat.

Egy ilyen évnek egy ilyen napján különösen helyénvaló egy olyan történetet a színpadra állítani, ahol az ifjú szerelmesek ugyan valamiféle görög neveltetést kaptak, de mindketten Karthágóból származnak, házasságukat pedig – a műfajban kötelező furfangos rabszolga, Milphio munkája mellett – egy karthágói szereplő, Hanno megjelenése teszi lehetővé, akit a darab kicsit még távolságtartóan, de már egyértelműen a komédia jóságos öregembereinek típusa szerint ábrázol. Van még valami ebben az alakban a sztereotip *fides Punicá*ból, azaz ’karthágói hitszegésből’, de az itt sokkal inkább az elszakadt családtagok és az ifjú szerelmesek összehozásának érdekében jogosan gyakorolt, összekacsintást érdemlő körmönfontságként jelenik meg, mint az ellenség megvetendő jellemhibájaként. Plautusra jellemző paradox mestervágás az is, hogy a punok óvatos befogadása a római világ népei közé egy „görög” szereplő idegengyűlölettől csöpögő nyelvi ámokfutásának részeként fogalmazódik meg a legutóbb: a darab „hetvenkedő katonája”, Antamynides az 1314. sorban (más sérteések közepette) azt veti a karthágói Hanno szemére, hogy az „fokhagymaszagúbb [...], mint egy római tengerész”. A rómaiak és a punok közt tehát görög szemmel nézve csak fokozati különbség van,² hiszen nekik mindkettő barbár nép, és ez akkor is összeköti a római nézőket az egykori ellenséggel, ha ők maguk nagyon is értik a különbségeket is. És ott van még az is, hogy például éppen annak az Aitóliának a lakói is, ahol a darab játszódik, ugyanúgy a rómaiak nemrég legyőzött ellenségei, mint a karthágóiak – a lényeges határ most már nem a görögök és barbárok, hanem a (bármilyen származású) rómaiak és a birodalmukon kívül élők között húzódik.

Ennek jegyében talán még arra sem túlzás gondolni, hogy a darabban megjelenő, az újabb értelmezések szerint valódi³ pun szövegrészletek, kedves gesztusokként, vagy, filmes nyelven szólva, elrejtett „húsvéti tojásokként” is szolgáltak a darab eset-

leges pun származású nézői számára – ezeknek a mondatoknak a jelentősége azonban több szempontból is túlmutat mind ezen, mind az idegenszerűség és az ügyetlenkedés elemi komikumán. Amellett, hogy a történelmi jelentőségéhez mérve súlyosan aluldokumentált pun-föníciai nyelv értékes dokumentumai ezek a bábeli pillanatok, amiatt is jelentősek, ahogyan a dramaturgiailag szükséges információáramlást lelassítva, és így időt hagyva a reflexióra, tulajdonképpen megelőlegezik a nyelv önkényességét színpadra állító 20 századi abszurd dráma problémafelvetéseit.⁴ Itt is, mint a világirodalom legjobb vígjátékaiban oly gyakran, az esetenként az altesti vagy akasztófahumorig merészkedő bohózat sorai között van, hogy egy másféle, sokkal mélyebb elmésség is szórakoztatja a befogadót, sőt, néha még azzal is meglepi, hogy belekap a kultúra, a nyelv, vagy akár az emberi tudat filozófiájának nagy kérdéseibe. Éppen ezek a kérdések persze inkább a Hanno hosszú monológjából egy mukkot sem értő nézőkben vetődhetnek fel, és nem a fent feltételezett karthágói származásúakban – de a két egyidejű hatásmechanizmus egyáltalán nem zárja ki egymást. Sőt, a szövegnek ez a rétege ssége önmagában is jelent egyfajta esztétikai értéket, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a harmadik nyelvi-kulturális közeg beemelése egyben a *fabula palliata* nagyon is római „görögségét” is problematizálja. Az ünnep alkalmából görögöket játszó rómaiak közé, akik Plautusnál időnként a szöveg szintjén is „megcsúsznak” és reflektálnak a saját rómaiságukra, ebben a darabban görögöket játszó punokat játszó rómaiak keverednek. Azáltal, hogy rájuk tesz még egy lapáttal, Plautus a saját műfaja konvencióit

is ugyanazzal a kritikus humorérzékkel állítja a középpontba és talán kicsit pellengérre is, amellyel az emberi természetet és a római társadalmat szokta.

Tordai Éva e fordítása a 2023-as *Plautus: Hét komédia c.* kötetben megjelent négy korábbi Plautus-fordításának sikerén felbuzdulva született (ezek részben megjelentek az *Ókor* korábbi számaiban is), az ELTE Latin Tanszék 2023 őszi *Poenulus*-szövegolvasának tapasztalatait is felhasználva, amelyen a tanár szerepét e sorok írója játszotta, és amelynek a fordító is rendszeres vendége volt.⁵ Bár ez esetben olyan darabnak látott neki, amely *A karthágói ifjú* címen Devecseri Gábor fordításában is elérhető, ezzel a karcos, egyedi hangú új fordítással egy, a 21 század színházában is működő szöveg előállítását célozza meg. Mert ez bizony vérbeli színpadi szöveg: lehet, hogy nem mindenkinek fognak tetszeni a testrészeket, a biológiai folyamatokat és dicstelen társadalmi jelenségeket az eredetiéhez hasonló nyerseséggel a nevükön nevező sorok – az több is, mint lehetséges, hogy nem mindenki élne azokkal a merész kultúráközi funkcionális megfeleltetésekkel (pl. görög helyett angol kifejezések, pun helyett török nyelvű szakaszok), amelyekkel Tordai Éva él itt-ott –, az viszont teljesen biztos, hogy ez a szöveg magával tud ragadni egy mai magyar színházi közönséget, és anélkül tudja nekik megadni a nevetés katarziszát, hogy a fentebb felvetett mélyebb kérdések felvetését elhanyagolná. Mindennek fényében, valamelyest elfogultan, de nagy meggyőződéssel ajánlom *A kis punt* az *Ókor* olvasóinak figyelmébe, és őszintén remélem, hogy előbb-utóbb felfigyel rá a magyar színházi élet is.

Jegyzetek

- 1 De Melo 2012, 13–14; Moodie 2018, 110, hivatkozásokkal.
- 2 Moodie 2018, *ad loc.*
- 3 A legújabb Loeb-kiadás már részletes szövegtörténetüket, külön kommentárjukat és fordításukat is hozza: De Melo 2012, 173–222.
- 4 Tom Stoppard például egy egész darabot szentel egy fiktív európai nyelven zajló iskolai *Hamlet*-előadás színrevitelének (*Dogg's Hamlet*, 1979), amelyben a humor – és a reflexió – egyik forrása

- 5 Ezúton is köszönjük a kurzus hallgatóinak lelkes közreműködését.

Bibliográfia

- Moodie, E. K. 2018. *Plautus' Poenulus. A Student Commentary*. Ann Arbor.
- Nixon, P. 1953. *Plautus IV. With an English Translation*. Cambridge–London.
- De Melo, W. 2012. *Plautus IV. Edited and Translated*. Cambridge–London.
- Bradley, G. 2020. *Early Rome to 290 BC. The Beginnings of the City and the Rise of the Republic*. Edinburgh.
- Naso, A. 2006. „Etruscan and Italic Finds in North Africa, 7th-2nd century BC”: A. Villing – U. Schlotzhauer (szerk.): *Naukratis. Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*. London, 187–198.

Plautus: *A kis pun*

Cselekmény¹

Emberkereskedő rabolt két kiskorú lányt. Egy strici vette meg őket, majd Kalüdónba jött velük. Az ipart éppen csak most kezdenék. A szomszédban lakik egy fiatal fiú, akit gyerekkorában ugyanonnan raboltak el. Vagyis mindannyian pun származásúak. A fiú az egyik lányba zúgott jól bele, fizetne is, de a strici nem adja át a lányt. A pun papa sorra járja a kuplerájokat, hogy hátha megtalálja felnőtt lányait. Így is lesz: rájuk ismer, és a fiúra is. A nagyobbik lány így lesz a srác menyasszonya, és a kicsinek sem kell majd kurválkodnia.

Szereplők

AGORASTOCLES [agorasztoklész, „szövegéről híres”] fiatal fiú
 MILPHIO [milfió, „szempillátlan”] Agorastocles rabszolgája
 ADELPHASIAM [adelfaszium, „testvére”] fiatal lány, Agorastocles szerelme
 ANTERASTILIS [anterasztilis, „szerelmi vetélytárs”] fiatal lány, Adelphasium húga
 SZOLGÁLÓLÁNY a stricinél
 LYCUS [lükusz, „farkas”] strici
 ANTAMYNIDES [antamünidész, „honvéd”] katonatiszt
 KÉPVISELŐK
 COLLYBISCUS [kollübiszkusz, „aprópénz” vagy „süti”] intéző Agorastocles birtokán
 SYNCERASTUS [szünkerasztusz, „mixer”] Lycus szolgája
 HANNO [hannó, „kegyes”] pun férfi
 GIDDENIS [giddenisz, „szerencse”] Adelphasium és Anterastilis dajkája
 FIÚ Giddenis fia

Néma szereplők: Szervező, Hanno kísérői

*Játszódik Kalydónban. A színpadon Agorastocles és Lycus háza.
 A jobb oldali kijárat a fórumra vezet, a bal oldali a kikötőbe.*

Prológos

Aristarchos tragédiájából veszem,
az *Achilles*ből itt nektek az első mondatot:
„Maradjatok most csendben és figyeljete,
mert ezt a parancsot adta a legfőbb...” rendező!
5 Üljön csak szép nyugodtan mindenki a helyén,
ha éhesen jött el, ha éppen jóllakott.
Ti, akik már ettetek, bölcsen cselekedtetek.
Ti, akik nem, a mi sztorinkkal kell jóllaknotok.
Ha valakit vár a kész ebéd, botor dolog
10 korgó gyomorral a kedvüNKÉRT ideülnie.
(Bekiabál a színpad mögé.) Hé, szervező!
(Szervező előlép.) Érd már el, hogy figyeljenek!
Régóta érdekel, hogy mennyire vagy profi.
Tessék, ereszd ki azt a híres hangodat!
Ha nem üvöltesz, éhen döglesz szép csendesen.
15 Na, jó, elég. Duplán fizetek, ha most leülsz.
(Szervező el.)
Jól tennétek, ha szót fogadnátok nekem.
Kivénhedt kurva nem kaphat nálunk helyet
a színpadon, rendőr itt nem rendezkedik.
Ne kóvályogjon itt előttünk jegyszédő,
20 a szünetben jöjjenek be a késve érkezők!
Aki későn kelt, annak csak állóhely jutott,
viselje el, vagy máskor keljen fel korán.
Rabszolga ne foglalja el a szabad ember helyét,
hacsak nem váltja ki magát. Ha viszont nincs miből,
25 menjen haza, kerülje el a dupla sorcsapást:
itt arrébb lökdösik, otthon meg jól megverik,
ha a főnök arra ér haza, hogy nincs semmi kész.
A szoptatós anyák a kisbabáikat
lássák el otthon, nem kéne idehozniuk,
30 ki ne száradjanak, a kicsik éhen ne haljanak,
vagy mint a kecskegidák, ne óbégassanak.
A hölgyek most csak csendesen nevéssenek,
és fogják suttogóra zengő hangjukat,
és otthon tartsanak csak pletykadélutánt,
35 hogy az urakat ne zavarják itt is, otthon is.
Ami meg a színház fenntartóit illeti,
a művészek között ne legyen protekció,
és háttérbe ne szorítson senkit a törtetés,
másodrendűek ne előzzék meg a jobbakat.
40 És majdnem elfelejtettem, még egy dolog!
Mindenesek! Előadás alatt szaladjatok
ki a büfébe, ameddig van még rá alkalom,
amíg ki nem hülnek a piték! Na, fussatok!
Hát ezek a rendezői utasításaim,
45 a saját szerepét mindenki jól jegyezze meg!
A tartalomra most akkor rátérhetek
megint, hogy tudjátok ti is azt, amit én tudok.
A témakört, korlátait, határait
megszabom, a mérvadó mindenben én vagyok.²
50 Ha nem probléma, elmondom komédiánk
címét. De ha igen, én elmondom akkor is,
mivelhogy az illetékesek megengedik.
Ez itt *A karthágói fiú* című darab,
latinra a pizzaevő³ Plautus pofozta át.
55 A cím már megvan. Nem maradok az adósoatok

a többi részlettel sem. Most jön a tartalom,
vizsgálat tárgyát képezheti a színpadon.
Ti vagytok a tanúk. Kérlek, hogy figyeljete!
A messzi Karthágóban volt két unokafivér,
60 jómódú és nemes családnak a sarjai.
Az egyik él, a másik elhalálozott.
Ezt itt nektek bizalmasan megsúghatom,
a halottmosótól tudom, aki lemosta őt.⁴
Az öregnek, aki meghalt, annak volt egy fia,
65 egyetlen gyerek. Elvették tőle az otthonát,
Karthágóból rabolták el hétévesen.
Hat év elteltével meghalt az apja is:
mikor megtudta, hogy egyetlen fia elveszett,
depressziós lett, aztán meg súlyos beteg.
70 Az unokatestvérére hagyta mindenét,
az élők sorából távozott magányosan.
A gyerekrabló pedig Kalydónba ment vele,
és egy dúsgazdag vénembernek adta el,
egy nagy nőgyűlölőnek, aki gyereket akart.
75 Nem tudta, hogy egy barátja gyerekét vette meg,
örökbe fogadta a kisfiút törvényesen,
és mikor eltávozott, ráhagyta mindenét.
(Agorastocles házára mutat.)
Ez a fiatal fiú ebben a házban lakik.
Karthágóba megint visszatérek egy kicsit:
80 ha bármi elintéznivalója van ott bárkinek,
de nem ad rá pénzt, akkor rám bízni felesleges.
Ha pedig ad, akkor végképp tök felesleges.
Az unokatestvérnek, aki életben maradt,
a karthágóinak, kettő kislánya volt,
85 öt éves az egyik, és négy éves a kishúga,
Magarából tűntek el, és a dajka is velük.
A kislányok Anaktórionba kerültek el,
az elrablójuk eladta ott mindhármukat
egy embernek – már hogyha ember egy strici –,
90 akinél nagyobb szemetet nem hord hátán a föld.
Ti is könnyen kikövetkeztethettek, milyen:
Lycusnak hívják, ami görögül farkast jelent.
Elhagyta korábbi anaktórioni lakhelyét,
és nem sokkal ezelőtt Kalydónba költözött,
95 üzleti érdekből. *(Lycus házára mutat.)* Most ebben a
házban lakik.
Az egyik lányba fullra beleesett a srác,
nem tudja, hogy rokonok, fogalma sincs, ki ő,
hozzá sem ért, a strici miatt kell szívnia:
nem érintkeztek még soha szexuálisan,
100 nem vitte el soha, a strici nem engedte el,
meg akarja szedni magát jól a szerelmes fiún.
A kisebbik lányt meg meg akarja venni egy
katona, mert ő meg abba zúgott jól bele.
A pun papa, miután két lánya elveszett,
105 égen-földön, mittudoménhol keresteti.
Ha egy városba ér, azonmód elrohan
kurváért, felkutatja a bordélyházakat.
Kifizet egy éjszakát és kérdezősködik,
hová valósi, elrabolták, vagy fogoly,
110 kik a szülei, és milyen családból származik.

Ilyen szofisztikáltan keresi a lányait.
A világ összes nyelvén beszél, de leplezi,
tipikus pun – többet már nem is kell mondani.
A hajója tegnap este érkezett ide.

- 115 A lányok apja, egyben a srác nagybátyja is
– megvan? Ha megvan, akkor fogd marokra jól,
de vigyázz, ne tépd le! Érdemes kitartanod.
El is felejtettem, van itt még egy dolog:
aki törvényesen örökbe fogadta ezt a fiút,
120 az a pun nagybácsinak régről barátja volt.
Ő ma idejön és megtalálja a lányait
és az unokaöccsét is itt, én úgy tudom.
123 Megyek és átöltözöm. Ti csak figyeljetek!⁵
127 A többit megvilágítják a többiek.
Drukkoljatok! Jót tesz a Lelki Egészségnek⁶ is.

I. 1.

Agorastocles és Milphio kilép a házból.

- AGORASTOCLES Én rengetegszer bíztam már rád,
Milphio,
130 esélytelennek látszó, problémás ügyet.
Ügyesen, okosan, értelmesen és trükkösen,
könnyed eleganciával lett megoldva mind.
Hatalmas hálát érdemelnél mindezért,
tulajdonképpen azt is, hogy szabad lehess.
135 MILPHIO Ha úgy adódik, jó a jól bevált szöveg.
Ez a hízelgésed itt, ahogyan mondani szokás,
csak egy szar szónoki fogás, bullshit beszéd.⁷
Most hízelegsz nekem, tegnap meg a hátamon
csattogtattad csomósor cserzett ostorod.
140 AGORASTOCLES Ha szerelmesen csináltam valamit,
Milphio, el kell nézned nekem.
MILPHIO Magam is így gondolom.
Tessék, szerelmes vagyok! Ugye, így ok nélkül is
péppé verhetlek, ahogy te is tetted velem,
aztán el kell nézned nekem a szerelem miatt?
145 AGORASTOCLES Ha neked ez örömet és kielégülést
jelent,
lógass fel, üss, kötözz meg! Engedélyt adok.
MILPHIO Ha meg később visszavonod az engedélyedet,
mihelyt téged kioldoztalak, én lóghatok.
AGORASTOCLES Feltételezed, hogy ilyesmit tennék pont
veled?
150 Sőt, engem fájdalmasan érint, ha te kapsz verést.
MILPHIO Bazmeg, az engem is.
AGORASTOCLES Engem jobban.
MILPHIO Legyen igazad!
De mit akarsz már megint?
AGORASTOCLES Neked bevallhatom:
fülig szerelmes vagyok.
MILPHIO Azt érzem a vállamon.
AGORASTOCLES Adelphasiumról van most szó, aki itt
lakik
155 a stricinél, a nagyobbacska a két lány közül.
MILPHIO Igen, ezt is említetted már.
AGORASTOCLES Belepusztulok

a vágyakozásba. De ennél a stricinél nagyobb
okádékot még a pócegödörben sem találsz.

- MILPHIO Meg kéne szívatni.
AGORASTOCLES Ja.
MILPHIO Adjál oda engem neki!
160 AGORASTOCLES Na, menj a francba!
MILPHIO Mondd meg az őszintét nekem:
szeretnéd, hogy szarban legyen?
AGORASTOCLES Igen.
MILPHIO Adj neki!
Nagy szarba kerül, meg lesz szívatva rendesen.
AGORASTOCLES Nagyon vicces.
MILPHIO Szeretnéd még ma kiváltani
a lányt teljesen ingyen?
AGORASTOCLES Nem kérdés, Milphio.
165 MILPHIO Megoldom. De van-e háromszáz
Fülöp-aranyad rá?
AGORASTOCLES Persze, hogy van, sőt még hatszáz is,
ha kell.
MILPHIO Háromszáz is elég lesz.
AGORASTOCLES De mi a terv?
MILPHIO Csak nyugi.
A stricit csakumpakk meg az egész menazsériát
ma átadom neked.
AGORASTOCLES De hogy?
MILPHIO Majd megtudod.
170 A városban van Collybiscus, az intéződ,
és őt a strici nem ismeri. Tudsz követni még?
AGORASTOCLES Tudlak, bazmeg, csak azt nem értem,
hogy jön ide.
MILPHIO Tényleg nem?
AGORASTOCLES Nem, bazmeg.
MILPHIO Jó, elmagyarázhatom.
Adunk neki pénzt, hogy a stricinek passzolja át,
175 és mondja azt, hogy most itt turistáskodik,
ki akarja élni szexuális vágyait,
és hogy szeretne hozzá egy nyugodt helyet,
ahol nem látja senki a helytelenkedést.
Rögtön befogadja majd ez a pénzéhes strici.
180 Elrekkenti a pénzt meg a csávót.
AGORASTOCLES Csodálatos.
MILPHIO Aztán megkérdezed, hogy a szolgád ott van-e.
Azt fogja hinni, hogy rám érted, és simán
letagadja. Na? Szerinted nem lesz az adósod így
duplán, a pénzeddel meg az embereddel is?
185 Fedezet, az nincs. Ha a bíróságra mész vele,
biztos neked fogják ítélni mindenét.
Szépen behúzzuk így a csöbe majd Lycust.⁸
AGORASTOCLES Csodás terv.
MILPHIO Majd ha rendesen kidolgozom,
akkor mit mondasz! Egyelőre vázlatos.
190 AGORASTOCLES Elmegyek a Venus-templomba, ha más
nincs, Milphio.
Aphrodísia⁹ van.
MILPHIO Tudom.
AGORASTOCLES Megbámulom
az alkalomra kiöltözött eszkortokat.
MILPHIO Inkább a tervünket beszéljük át előbb!

- Menjünk be! Az intézőt fel kell készíteni,
 195 milyen hazugsággal rukkoljon majd elő.
 AGORASTOCLES Bár a szívem szerelemmel van
 csordultig tele,
 de azért meghallgatlak.
 MILPHIO Hidd el, hogy érdemes!
 (*Agorastocles bemegy.*)
 A szerelem a srác szívén makacs foltot hagyott,
 kimosni roncsolódás nélkül nem lehet.
 200 Ennek a szemét Lycus nevű stricinek viszont
 most pechje van, mert pont a célkeresztben áll,
 és nemsokára az egész tárat rálövöm.
 (*Adelphasium, Anterastilis és a Szolgálólány kilép
 Lycus házából.*)
 De itt jön Adelphasium és Anterastilis.
 Ő jön elől, akiért bolondul a főnököm.
 205 Ki is hívom. (*Bekiabál.*) Hahó, kifelé, Agorastocles,
 ha szeretnél látni egy csúcsszuper előadást!
 AGORASTOCLES Most meg mit üvöltöztöl?
 MILPHIO Hogy a szerelmed van itt,
 ha érdekel.
 AGORASTOCLES Ja! (*Kilép.*) Áldjanak meg az istenek,
 amiért ilyen fantasztikus látványt mutatsz!

I. 2.

- 210 ADELPHASium Ha valakinek nincs elég baja,
 az szerezzen hajót meg nőt!
 Mert a legmacerásabb ezt a kettőt
 213 karbantartani rendesen!¹⁰
 215 mind a kettő hatalmas pénznyelő.
 Tapasztalatból beszélek.
 217 Mert mindketten kora reggeltől mostanáig¹¹
 219 egyfolytában szorgalmasan
 220 mosakodtunk, dörgölöztünk, törölköztünk,
 szépipéztünk,
 hámlasztottunk, rádiroztunk, alapoztunk, sminkeltünk.
 Mindkettőnknek egy-egy szolgálány segített
 a fürdésben-tisztálkodásban,
 és két pasi hordta hozzá a vizet kifulladásig.
 225 Egy nő is macerás, hallod,
 na, de kettő! Szerintem képes akármekkora
 tömeget foglalkoztatni
 nullahuszonnégyben, határozatlan ideig
 a szépipékezéssel-mosakodással-törölközéssel-
 rádirozással.
 230 Igazából egy nő sem tud mértéket tartani,
 képtelenek vagyunk érzékeny búcsút venni
 231a a tisztálkodástól és ledörzsöléstől.
 Mert az a nő, aki tiszta, de nem ad magára, az én sze-
 memben ápolatlan.
 ANTERASTILIS Hogy mondhat sz ilyeneket, nővérem,
 pont te, aki annyira értelmes, művelt és kifinomult
 vagy?
 235 Hát mi nagyon odafigyelünk a megjelenésünkre,
 mégis kurva nehezen pasizunk be.
 ADELPHASium Igen, de erre az egyre gondolj azért:
 a legjobb döntés mindenben mértéket tartani.
- Ha túlzásba vesszük a dolgokat, az túl sok problémához
 vezet.
 240 ANTERASTILIS Hidd el, nővérem, minket úgy kezelnek,
 mintha valami ízetlen és visszataszító
 besózott halak lennénk,
 akiket ha nem áztatnak ki elég sokáig és elég bő vízben,
 bűdösek és elsózottak maradnak, bottal sem piszkálnák
 meg őket.
 245 Na, ezek vagyunk mi.
 245a Ilyenek a nők:
 kellemetlenek és taszítóak,
 ha nem költenek a megjelenésükre.
 MILPHIO (*Agorastoclesnek.*) Kész szakács a csaj:
 tudja, hogy a halat áztatni kell.
 AGORASTOCLES Maradj már!
 250 ADELPHASium (*Anterastilisnek.*) Légy szíves, hagyd ezt
 abba, hugi! Pont elég, ha mások
 mondanak illet rólunk, legalább, mi, nők tartsunk össze!
 ANTERASTILIS Meg se szóvalok.
 ADELPHASium Na, azért. De most azt
 mondd meg,
 készen van-e minden,
 ami a szertartáshoz kell?
 254a ANTERASTILIS Mindenről gondoskodtam.
 255 AGORASTOCLES (*Milphionak.*) Milyen gyönyörűszép
 ünnepnap ez a mai!
 Méltó Venushoz, akit ma tisztelünk az Aphrodisián.
 MILPHIO Valamit viszonzásul esetleg, amiért kihívtalak?
 Nem érdemlek meg
 egy kancsó óbort? Ígérd meg! (*Szünet.*) Nem felelsz?
 260 (*félre*) Úgy látszik, elvitte a cica a nyelvét.
 (*fennhangon*) Most mitől fagyta le?
 AGORASTOCLES Hagyj! Szerelmes
 vagyok, és kuss legyen!
 MILPHIO Kussolok.
 AGORASTOCLES Ha kussolnál, nem mondanád, hogy
 „kussolok”.
 ANTERASTILIS (*Adelphasiumnak.*)
 Menjünk, nővérem!
 ADELPHASium Most meg hová sietsz?
 ANTERASTILIS Hogyhogy hová?
 Ott vár ránk a főnök a templom előtt.
 ADELPHASium Hát csak várjon tovább!
 265 Most tömeg van az oltárnál. Te talán el akarsz vegyülni a
 molnárok megrágott és kiköpött bűdös kurvái közt,
 a koszos, olcsó pacsulival belocsolt cseléd lányok között,
 akik a bordélyháztól meg a sördélyháztól bűzlenek,
 és soha úriember hozzájuk nem ért, nem vitte el?
 270 Mocskos szolgafajzat filléres kis kurvái közt?
 MILPHIO (*félre*) Húzz a vérbe!¹² Még te nézed le a szol-
 gákat? Van pofád,
 te szutyok? Persze, olyan szép, hogy csak egy király
 kaphatja meg!
 Ezt a hülye picsát! Hogy jár a szája, pedig csak egy ri-
 banc!
 Egy üres korsót nem ér meg hét vele töltött éjszaka!
 275 AGORASTOCLES (*félre*) Halhatatlan istenek! Van-e nála
 szebb közöttetek?
 Halhatatlanabbak lennétek ti nálam? Ugyan mitől?

- Ennyi szépet láthatok! Venus többé már nem Venus:
én őt tisztelem Venusként, hogy legyen hozzám kegyes.
(*fennhangon*) Hol vagy, Milphio?
(*Hátralép, beleütközik Milphióba.*)
- MILPHIO Pont itt, heló!
- AGORASTOCLES Vigyázzál már, te ló!
- 280 MILPHIO Ez de jó poén volt, főnök!
- AGORASTOCLES Mindent tőled lestem el.
- MILPHIO A plátói szerelmet is?
- AGORASTOCLES Miért? Nincs azzal semmi baj:
szeretem én az isteneket is, és hozzájuk sem érhetek.
- ANTERASTILIS (*Adelphasiumnak.*) Most, hogy így ma-
gunkra nézek, én úgy szégyellem magam,
amiért így vagyunk öltözve.
- ADELPHASIAM Megfelelő az outfitünk,
285 híven tükrözi a magunk meg a főnök anyagi helyzetét.
Mert azt jól tudom, hogy ráfordítás nélkül nincs haszon,
a kiadás a bevételnél viszont sosem lehet nagyobb.
Így tehát a pont elég a jó, a kevesebb néha több.
- AGORASTOCLES (*félre*) Hát az ég szerelmére, szeressen
már ő is belém!
- 290 (*Milphiónak.*) Milphio, ez a nő egy kösziklát is
elcsábítana.
- MILPHIO (*félre*) Tök igazad van, egy kavicsnak is több
esze van, mint neked,
aki beleszerettél.
- AGORASTOCLES Figyelj, nem is smároltam még vele!
- MILPHIO Jó, megyek és keresek egy pocsolót, és szer-
zek neked sarat.
- AGORASTOCLES Mert? Minek?
- MILPHIO Hogy smár helyett a sárral
összekegyezek.
- 295 AGORASTOCLES Mész a francba!
- MILPHIO Ott vagyok.
- AGORASTOCLES Elég!
- MILPHIO Jó, befogom.
- AGORASTOCLES De maradj is úgy!
- MILPHIO Ez de jó poén volt, főnök! Ez az én szívató-
módszerem.
- ANTERASTILIS (*Adelphasiumnak.*) Nővérem, most persze
azt hiszed, hogy jól nézel ki így,
de amikor más eszkortokkal is összemérheted magad,
jól le fog lombozni, hogy jobban ki vannak csípve mind.
- 300 ADELPHASIAM Kishúgom, sosem voltam gonosz és irigy
természetű.
- Mert aranynál inkább ékesítsen a jó természetem,
302 az arany a szerencsén múlik, de rajtunk, milyen a
jellemünk.¹³
- 304 Jobb, ha egy lány tiszta, mint ha puccos cuccokat visel.
- 306 Szép külsőt a ronda belső úgy összekeveri, mint a szar,
s az alulöltözöttséget a sziporkázás leplezheti.
- AGORASTOCLES Hé, figyelj! Nem akarsz valami nagyon
fasza dolgot csinálni?
- MILPHIO De.
- AGORASTOCLES Hát ha rám hallgatsz –
- MILPHIO Igen?
- AGORASTOCLES Hazamész és
felkötöd magad.
- 310 MILPHIO Miért?
- AGORASTOCLES Mert soha többé nem fogsz ilyen édes
szavakat hallani.
- Akkor meg minek élj tovább? Hallgass rám, és kösd föl
magad.
- MILPHIO Csak ha együtt lógunk, míg mazsolává nem
aszalódsz te is.
- AGORASTOCLES Én imádom őt.
- MILPHIO Én meg zabálni-piálni.
- ADELPHASIAM (*Anterastilisnek.*) Na?
- ANTERASTILIS Mi az?
- ADELPHASIAM Nézd már, tök maszatos volt a szemem,
most meg mindkettő ragyog.
- 315 ANTERASTILIS Itt azért van még egy kis piszok.
- ADELPHASIAM (*A Szolgálólánynak.*)
Töröld le, légy szíves!
- AGORASTOCLES (*félre*) Mi? A mocskos mancsoddal pont
te törölgetni az ő szemét?
- ANTERASTILIS (*Adelphasiumnak.*) De azért jól
ellustálkodtuk ezt a napot.
- ADELPHASIAM Hogy érted ezt?
- ANTERASTILIS Hogy a Venus-templomhoz nem
pitymallatkor mentünk oda,
hogy először vigyünk tüzet az oltárra.
- ADELPHASIAM Ja, az felesleges:
- 320 azok áldoznak éjjel, akik olyan csúfak, mint az éjszaka.
- Még mielőtt a Venus-csillag feljön, elrohannak a
templomba. Ha akkor jönne, amikor már felkelt
Venus,
amilyen rondák, maga az istennő migrálna miattuk el.
- AGORASTOCLES (*Milphiónak.*) Milphio!
- MILPHIO (*félre*) Na, tessék, már megint csak „Milphio!”.
(*fennhangon*) Mi van?
- 325 AGORASTOCLES Mézédés minden szava!
- MILPHIO Mint a flódni és a baklava:
omlós tészta, szezámmag, mákos töltelék, pörkölt dió.
- AGORASTOCLES Na, milyen a szerelmem?
- MILPHIO Közgazdászok réme, totál anyagi csőd.
- AGORASTOCLES Baszki, egy szerelmes férfi nem lehet
haszonleső!
- ANTERASTILIS (*Adelphasiumnak.*)
Menjünk, nővérem!
- ADELPHASIAM Ahogy akarsz.
- ANTERASTILIS Akkor gyere!
- ADELPHASIAM Jól van, jövők.
(*Elindulnak.*)
- 330 MILPHIO (*Agorastoclesnek.*)
Mennek a lányok.
- AGORASTOCLES Nem megyünk oda?
- MILPHIO Menj csak!
- AGORASTOCLES (*Adelphasiumnak.*) A legelső szia
teneked szól, (*Anterastilisnek*) neked meg a második
heló, (*a Szolgálólánynak*) a harmadik,
odavetett csövi a tiéd lehet.
- SZOLGÁLÓLÁNY Ezért kár volt törnöm magam. (*El.*
A két lány is elindul.)
- AGORASTOCLES (*Adelphasiumnak.*)
Hova méész?
- ADELPHASIAM A Venus-templomhoz.
- AGORASTOCLES Minek?

- ADELPHASIMUM Kiengesztelni Venust.
 AGORASTOCLES Mért, dühös? Kurvára kegyes hozzád,
 ezt én tanúsíthatom.
- 335 Mit szólsz hozzá? (*Elkapja a karját.*)
 ADELPHASIMUM (*Próbálja lerázni.*)
 Hagyjál már, ne zaklass!
 AGORASTOCLES Hát szépen vagyunk.
 ADELPHASIMUM Engedj el, kérlek.
 AGORASTOCLES (*Elegendi.*)
 Hova sietsz? Most tömeg van ott.
 ADELPHASIMUM Tudom.
 Megnézem a többieket, én is megmutatom magam
 nekik.
 AGORASTOCLES Miért nézzék szépségedet, miért nézel
 rondaságokat?
 ADELPHASIMUM Mert a Venus-templomnál éppen ma van
 az esztorfesztivál.
- 340 Eljön mindegyik befektető, hát megmutatom magam.
 AGORASTOCLES Csak az eladhatatlan árunak kell ekkora
 marketing,
 de a jó árura rátalál a vevő az alsó polcon is.
 Naa... egy kis *netflix and chill* mikor fér majd velem is
 bele?¹⁴
 ADELPHASIMUM Majd ha Orcus az Acherónon a hullákat
 visszaengedi.
- 345 AGORASTOCLES Te, figyelj! Egy csomó pénzem van, ami
 a zsebemet égeti.
 ADELPHASIMUM Jó, csak add ide! Majd a pénzzel együtt
 jól lehűtelek.
 MILPHIO (*Agorastoclesnek.*) Nem semmi a kiscsaj.
 AGORASTOCLES Elmész a bűdös picsába, Milphio!
 MILPHIO Egyre inkább azt hiszem, komolytalan. Kész
 vicc a csaj.
 ADELPHASIMUM Nem kell a szöveg, uncsi.
 AGORASTOCLES Na, gyere, húzd le már a sliccemet!
- 350 ADELPHASIMUM Most fürödtem, Agorastocles. Ne fogdoss
 össze, légy szíves!
 AGORASTOCLES És most?
 ADELPHASIMUM Egy kis IQ-val az egészet
 elfelejtheted.
 AGORASTOCLES Mi? Felejtselek el? (*Milphiónak.*) Mit
 szólsz, Milphio?
 MILPHIO (*féle*) Na, kezdi már megint.
 (*Agorastoclesnek.*) Na, mi az?
 AGORASTOCLES Miért lett rám dühös?
 MILPHIO Mi az,
 hogy miért lett rád dühös?
 Miért izgassam ezen magam? Neked kell izgatnod
 magad.
- 355 AGORASTOCLES Baszki, neked annyi, ha nem nyugtatod
 le mindjárt annyira,
 mint amilyen nyugodt a tenger, amikor költ a jégmadár!
 MILPHIO Mit csináljak?
 AGORASTOCLES Hercigeskedj, smúzolj, udvarolj!
 MILPHIO Oké,
 csak aztán a visszautasítást ne rajtam verd le majd!
 AGORASTOCLES Nem fogom.
 ADELPHASIMUM Nem vagy fair. Itt tőkölsz,
 aztán meg megszívatsz.
- 360 Fűt meg fát ígérsz, de egyikből sem lesz soha semmi
 sem.
 Százszor mondtad, nem csak egyszer, hogy fel fogsz
 szabadítani,
 én meg csak várok rád. Nem nézek más lehetőség után,
 de te semmit nem csinálsz. Marad tehát a prostitúció.
 (*Anterastilisnek.*) Gyere, hugi! (*Agorastoclesnek.*)
 Te menj el innen!
 AGORASTOCLES Jaj, csinálj már valamit, Milphio!
- 365 MILPHIO (*Adelphasiumnak.*) Én gyönyörűségességes
 drágám, szépséges életem,
 két szemem, ajkam, csókom, egészségbiztosításom te
 vagy,
 lépesmézecském, tejecském, érlelt lágysajtom, szívem –
 AGORASTOCLES (*féle*) Eltűrjem, hogy az orrom előtt így
 beszél? Megpusztulok!
 Most azonnal rendőrt hívok, hóhérekévre juttatom!
- 370 MILPHIO (*Adelphasiumnak.*) Légy szíves, ne durcáskodj
 a főnökömmel! A kedvemért!
 Hogyha nem haragszol, kifizet érted akár egy briliót,
 és szabadddá is tesz, athéni polgárlány lehetsz.
 Engedj már ide! Jótettem helyébe várnék némi jót.
 Eddig hitegetett, de most már elhiheted minden szavát.
- 375 Hadd beszéljelek rá! Adok a fülcimpádra egy pusztit.
 ADELPHASIMUM Pont olyan balfasz vagy, mint a főnököd!
 MILPHIO Tudod, mi van?
 Baszki, amíg meg nem hallgatsz, addig dorombolok
 neked,
 mert ha nem hallgatsz meg, a főnököm doronggal esik
 nekem.
 Tőle nagyon félek: ha rájön a depi, hú, de pipa!
- 380 Így hát, gyönyörűségem, kérlek, hagyd, hogy
 rábeszéljelek!
 AGORASTOCLES (*féle*) Egy bűdös vasat sem érek,
 hogyha a szemétnék a szemét
 és a fogát ki nem tolom! (*Milphiónak, megüti.*) Adok én
 gyönyörűséget neked!
 Lépesmézet, egészségbiztosítást, csókos ajkakát!
 MILPHIO Ez nem oké, főnök! Mégis bemostál!
 AGORASTOCLES Kaphatsz többet is!¹⁵
 Mondtam én olyat, hogy így kérd?
 MILPHIO Jó, akkor hogyan?
 AGORASTOCLES Hogyan?!
- Mondjad úgy, te seggfej, hogy „kérlek, az ő
 gyönyörűsége vagy,
 és az ő lépesméze, ajka, nyelve, csókja és
 szép egészségbiztosítása, a boldogsága, gyönyöre
 és az ő tejecskéje, finom sajta!” Te utolsó szemét!¹⁶
- 390 Jól jegyezd meg, minden, amiről azt mondtad, tiéd, az
 enyém!
 MILPHIO (*féle*) Baszki, akkor (*Adelphasiumnak*) kérlek,
 ennek a gyönyöre, (*féle*), nekem a bánatom,
 (*fennhangon*) ennek a szépkeblű csaja, (*féle*) másoknak
 meg a hülye picsaja,
 (*fennhangon*) lépesméze, (*féle*) pépes lépem,
 (*fennhangon*) szeme világa, (*féle*) kiszúrt szemem,
 395 (*fennhangon*) légyszi, ne haragudjál már rá! (*féle*) Vagy
 ha ezt így nem lehet,
 fogj egy kötelet és kösd föl magad, te és a többiek!

(*fennhangon*) Mert látom, miattad élhetek kenyéren és vízen,
és a sebektől osztrigahéjmintás lesz majd a hátam is,
csak mert ő beléd esett.
ADELPHASIAM A legfőbb gondom az legyen,
400 hogy téged ne gypáljon el, nem hogy ne hazudozzon
nekem?
ANTERASTILIS Válaszolj neki kedvesen, ne
alkalmatlankodjon itt nekünk
már! Feltart, a dolgunkat miatta nem végezzük el.
ADELPHASIAM Jól van. (*Agorastoclesnek.*) Ezt az egy
botlásodat elnézem, Agorastocles.
Nem haragszom.
AGORASTOCLES Nem-e?
ADELPHASIAM Nem.
AGORASTOCLES Csókolj meg, hogy higgyek
is neked!
405 ADELPHASIAM Majd később, ha visszajöttem a
templomból.
AGORASTOCLES Akkor siess!
ADELPHASIAM (*Anterastilisnek.*) Gyere már, hugi!
(*Elindulnak.*)
AGORASTOCLES Figyelj!
ADELPHASIAM (*Visszafordul.*) Igen?
AGORASTOCLES Venusnak add át, légy
szíves,
szeretetteljes üdvözetemet!
ADELPHASIAM Jó. (*Elindul.*)
AGORASTOCLES De figyelj!
ADELPHASIAM (*Visszafordul.*)
Mi van megint?
AGORASTOCLES Csak siess az áldozattal! (*A lányok
elindulnak.*) És figyelj! Nézz már ide! (*Adelphasium
hátranéz.*)
Rám nézett, hurrá! Venus is biztos rád fog tekinteni.
(*A lányok jobbra el.*)

I. 3.

410 AGORASTOCLES (*Milphiónek.*) És most mit javasolsz,
Milphio?
MILPHIO Csak ütlegetj,
hirdesd meg a házadat! Nyugodtan eladhatod,
bazmeg, a hiányát még csak észre sem veszed!
AGORASTOCLES He?
MILPHIO Az én idegeimen táncolsz házibuli helyett.
AGORASTOCLES Hagyd már ezt abba!
MILPHIO Most éppen mi az óhajod?
415 AGORASTOCLES Collybiscusnak már az előbb
odaadtam a
háromszáz Fülöp-aranyat, mikor bent volt velem.
Könyörgök, Milphio, e jobb kezre és
a kishúgára, a balra, két szemedre és
az én szerelmemre, Adelphasiumomra és
420 a szabadságodra –
MILPHIO A semmire esküszöl tehát.
AGORASTOCLES Jaj, Milphiócskám, jobbkezem és a
mindenem,

kérlek szépen, tedd meg, amit megígértél nekem,
csináljuk ki a stricit!
MILPHIO Ennél mi sem egyszerűbb.
Menj, hozz tanút! Az intéződet közben én
425 odabent majd kistafírozom és jól kitanítom az
összes trükkökre. Te addig elmehetsz. Siess!
AGORASTOCLES Lelépek akkor.
MILPHIO Nekem is pont azt kellene.
AGORASTOCLES Én... én... ha ezt elintézed nekem...
MILPHIO Na menj!
AGORASTOCLES Én esküszöm, ma még –
MILPHIO Menj!
AGORASTOCLES – felszabadítalak!
430 MILPHIO Menj! (*Maga előtt tolja Agorastoclest.*)
AGORASTOCLES Bazmeg, ezt nem érdemlem –
(*Ellöki Milphiót, huzavona.*)
MILPHIO Jaj!
AGORASTOCLES Úú!
MILPHIO Na menj!
AGORASTOCLES ...ahány halott van az alvilág –
MILPHIO Mész már, ugye?
AGORASTOCLES ...vagy ahány vízcsepp a tengerben –
MILPHIO Na indulás!
AGORASTOCLES ...vagy ahány felleg az égen –
MILPHIO Még mindig folytatod?
AGORASTOCLES ...vagy ahány csillag az égbolton –
MILPHIO Kíméld a fületem!
435 AGORASTOCLES ...vagy hát... vagy a... de most akkor
ez halálkomoly...
de bazmeg, mit pofázok itt? (*Szünet.*) Mit kussolok?
Elég egyetlen szó is... ezt elmondani...
azt, hogy... de bazmeg, most tényleg... tudod, mi van?
Az istenekre... őszintén kimondhatom...
440 most négyszemközt vagyunk... én mondom, Iuppiter...
érted már, mi a helyzet? Ugye, hiszel nekem?
MILPHIO Ha hiába kérlek, hogy menj, akkor én megyek.
Értelmet ebből ember nem hámoz ki más,
csak Oidipus. Rejtélyesebb vagy, mint a Szphinx.
(*Bemegy.*)
445 AGORASTOCLES Na, ez beviharzott. Én meg itt
vigyázhatok:
miattam a beteljesülés nem maradhat el.
Megyek, szerzek tanút, Amor kívánja, hogy
szabad létemre szolgálja diktáljon nekem. (*Jobbra el.*)

II. 1.

Lycus jobbról érkezik.

LYCUS Rohasztanak meg az istenek az olyan
450 stricit, aki ezután még Venusnak áldozik,
vagy akár csak egy milligramm tömjént éget neki!
Én a dühös isteneknek áldozatul ma már
hat bárányt bemutatam, de nem értem el velük
mégsem, hogy hozzám is kegyes legyen Venus.
455 Nem volt jó az előjel, dühösen elhúztam a
belemet, nem engedtem a húst feldarabolni sem.¹⁷
Ily módon jól kicseleztem a mohó Venust.

Ha az eléggel nem volt elégedett,
 offoltam az áldozást. Én már csak ilyen vagyok.
 460 Miattam a többi istennő meg isten is
 elégedettebb lesz, nem lesz ilyen mohó,
 ha megtudják, hogy így járt a stricivel Venus.
 A drágalátos jós, aki egy vasat sem ér,
 közölte, minden belsőség rosszat mutat
 465 nekem, és az istenek szörnyen haragszanak.
 Ezek után hogy hihetnénk neki még bármiben?
 Pont ezután kaptam egy ezüstminát csak úgy.
 De hol a francban marad az a katonatiszt, aki
 adta a pénzt, és akit meghívtam ebédre ma?
 (*Észreveszi Antamynidest.*)
 470 Ja, már jön is.
 ANTAMYNIDES Ahogy az előbb kezdtem mondani,
 stricikém, az öttevényi ütközetben én
 pont hatvanezer embert röptében egymagam
 lezúztam pusztá kézzel egyetlen napon.
 LYCUS Röptében? Embert?
 ANTAMYNIDES Aha. Ha mondom. Mind röpült.
 475 LYCUS De figyeljél már! Hol vannak röplő emberek?
 ANTAMYNIDES Csak voltak. Már mindet megöltem.
 LYCUS És hogyan
 voltál képes rá?
 ANTAMYNIDES Mondom. A légióm kapott
 csúzlit ragaccsal és lapulevelet is bele.¹⁸
 LYCUS Azt meg minek?
 ANTAMYNIDES Hogy a ragacs ne ragadjon bele.
 480 LYCUS Folytasd! (*félre*) Jól ellentmondasz önmagadnak.
 (*fennhangon*) És?
 ANTAMYNIDES A csúzliba tettem egy nagyobb
 ragacsgolyót,
 s mondtam nekik, lőjék ki mindet röptiben.
 Most mit ragozzam még? Amikor a ragacs talált,
 484–485 ahogy gyümölcs a fáról, úgy hullott le mind.
 Amelyik leesett, mint egy galambot, én legott
 meggyilkoltam, tollával döftem át agyát.
 LYCUS (*félre*) Bazmeg, ha ez megtörtént, akkor
 esküszöm,
 mindennap áldozok, nem baj, ha rossz a jel.
 490 ANTAMYNIDES Most nem hiszed?
 LYCUS Csak ahogy te is hihetsz nekem.
 Na, menjünk már be!
 ANTAMYNIDES Amíg kihozzák a beleket,
 elmondok még egy háborús sztorit.
 LYCUS Nem érdekel.
 ANTAMYNIDES Figyelj!
 LYCUS Nem figyelek, bazmeg.
 ANTAMYNIDES Most ez meg mi már?
 Laposra verem, bazmeg, mindjárt a képedet,
 495 ha nem figyelsz rám, vagy nem húzol a francba el!
 LYCUS Inkább húzok a francba el.
 ANTAMYNIDES Ez akkor végleges?
 LYCUS Ja.
 ANTAMYNIDES Akkor az Aphrodisián,
 e szép napon
 a kisebb lányt, akit futtatsz, add át nekem!
 LYCUS Betartom a kapott jóslatot: minden komoly
 500 ügyemet máról egy másik napra halasztom el.

ANTAMYNIDES Mindennap munkanap az én naptáram
 szerint.
 LYCUS Most menjünk be! Parancsolj.
 ANTAMYNIDES Ahogy parancsolod.
 A mai napon te vagy a tiszt, én a közlegény.
 (*Bemennek.*)

III. 1.

Agorastocles és a Képviselők jobbról érkeznek.

AGORASTOCLES Ó, az ég szerelmére! A lassú barát egy
 sorscsapás,
 505 főleg, ha szerelmes vagy. Akkor nem lehet elég gyors
 semmi sem.
 Ezek az idehívott képviselőim is itt vánszorognak,
 olyan
 lassan, mint amikor hajóvonták találkozása tilos.
 Bassza meg, pedig direkt kerültem a sok öreg fatert,
 döglassúak, és nem bírom már tovább a szexhiányt.
 510 Ezek a nyomorék előudvarlók sem jók semmire.
 Jöttek még ma? Mintha élnének – vagy húzzatok haza!
 Egy szerelmes jóbarát ennyit várhat csak tőletek?
 Komolyan, mintha lisztisztán szűrődne át a léptetek.
 Vagy lehet, hogy járni is bilincsbe verve tanultatok?
 515 KÉPVESELŐK Hé! Lehet, hogy úgy nézünk ki, mint egy
 sor hajléktalan,
 de ha nem szólsz hozzánk normálisan, te kitömött
 zsúrfiú,
 akkor akármilyen jól el vagy eresztve, megszívatunk
 simán.
 Minket az nem befolyásol, hogy te mit utálsz és mit
 szeretsz,
 a szabadságunkért mi fizettünk, nem te adtad rá a pénzt.
 520 Fontos, hogy szabadok legyünk, minket pedig nem
 érdekel,
 azt ne hidd, hogy annyira izgat minket a nemi életed!
 Úriember az utcákon méltóságteljesen halad,
 csak szolgák szoktak futkosni, mint a mérgezett egér.
 Főleg, amikor stabil az ország helyzete, ellenség
 sehol,
 525 nem kell flashmobot csinálni. Ha annyira sürgős volt
 neked,
 akkor szedted volna össze tegnap a képviselőidet!
 Fogd már fel, az utcán végigrohanni egyikünk se fog,
 s nem hajigál veszett kövekkel minket az utca embere!
 AGORASTOCLES De ha azt mondanám, hogy nálam vár a
 villásreggeli,
 530 úgy sprintelnél, mint a szarvas, gólyaláb se előzne meg.
 Most, hogy arra kértelek, tanúm és képviselőm legyél,
 persze ízületi fájdalom gyötör, csigalassan vánszorogsz.
 KÉPVESELŐK Mert nem az a normális, ha ezerrel tépsz,
 amikor más fizet,
 te meg ehetsz-ihatsz és pukkanásig tömheted magad,
 535 és a cseht állja a főnököd, utólag sem hajítja be?
 Mondjuk, mindenesetre, akármilyen nagyon csórók
 vagyunk,
 van mit ennünk otthon, ez a lesajnálás felesleges.

- És lehet, hogy ez itt édeskevény, de a miénk, nem a tiéd,
nem szorulunk rá senkire sem, és tőlünk sem függ senki
más.
- 540 Egyikünk se fogja miattad a tüdejét szétrepeszteni.
AGORASTOCLES Mit húzod fel úgy magad, hát már
viccelni sem lehet?
KÉPVEISELŐK De. De akkor vedd úgy te is, amit mi
feleltünk, vicc volt az is.
AGORASTOCLES Kérlek, szárnyas- és ne teherhajó
módján segítsetek,
és ha nem is rohantok, legalább gyorsabban lépkedjete!
- 545 KÉPVEISELŐK Ha elintézhető nyugodtan is, tudunk
segíteni,
de ha sietsz, akkor inkább profi futóbajnokokat keress!
AGORASTOCLES Tudjátok, mi van, elmondtam, miért
kértem, hogy segítsetek
ezzel a stricivel, aki a szerelmemmel már régen szívat,
és hogy fog a rabszolgám meg a pénz neki csapdát
állítani.
- 550 KÉPVEISELŐK Ezt mi már tudjuk, ha képben vannak ezek
a nézők is itt,
mert a nézők kedvéért tartjuk most ezt az előadást.¹⁹
Őket avasd be, hogy amikor csinálod, tudják, mit
csinálsz!
Ránk ne legyen gondod, mindent tudunk, mivel
mindannyian
betanultuk veled, hogy a végszavaidra mit kell
mondanunk.
- 555 AGORASTOCLES Tök igaz. De azért hogy meggyőződjek
róla, hogy tudod,
mondjátok most fel nekem, mit mondtam, hogy mit
mondjátok!
KÉPVEISELŐK Jól értem, kikérdezel? Azt hiszed, nem
emlékszünk, hogyan
adtál háromszáz Fülöp-aranyat Collybiscusnak, hogy ő
aztán mindet adja át a stricinek, akivel hadban állsz,
- 560 s játssza el azt, hogy ő turista, másik városból való?
Amikor átvette, te a rabszolgádat és a pénzedet
rajta fogod keresni.
AGORASTOCLES Hála az égnek, jó a memóriád!
KÉPVEISELŐK Ő tagad majd: azt hiszi, hogy akit keresel,
az Milphio.
Ez kettős lopás. A stricivel rendelkezhetsz tehát.
- 565 És ehhez kellünk tanúnak.
AGORASTOCLES Megragadtad a lényegét.
KÉPVEISELŐK Épp csak az ujjbegyemmel érintettem,
olyan könnyen ragadt.
AGORASTOCLES Hát ezt kell most megcsinálni, amilyen
gyorsan csak lehet.
KÉPVEISELŐK Akkor a viszontlátásra! Szerezhetsz
magadnak gyors tanút,
mert mi lassúak vagyunk.
- AGORASTOCLES A tempó jó, a pofátok nagy.
- 570 Bár szakadna le az összes combotok egész a bokátokig!
KÉPVEISELŐK Teneked meg a nyelved az ágyékidig, és
esne ki a két szemed!
AGORASTOCLES Jól van, csak poén volt, nem kell
mindjárt felhúznod magad.

KÉPVEISELŐK Jóbarátoknak beszólni nem igazán korrekt
poén.

AGORASTOCLES Hagyjuk már ezt! Ismeritek a helyzetet.

KÉPVEISELŐK Képben vagyunk:

575 a stricit akarod rajtakapni rendesen.

AGORASTOCLES Vágod, mi van.

Cool! Pont jókor jön ki az intézővel együtt Milphio.

Tök menő ez az outfit, a trükközéshez jól beöltözött.

III. 2.

MILPHIO (*Collybiscusnak.*) Megjegyezted?

COLLYBISCUS Persze.

MILPHIO Ebben most benne
leszel vastagon.

COLLYBISCUS Hát tudd meg, az enyémnél a
rinocéroszbőr sem vastagabb.

580 MILPHIO Mindenesetre készülj fel jól, hogy majd
könnyen menjen a trükközés!

COLLYBISCUS Nincs színész, aki felkészültebb lenne
nálam a színpadon.

MILPHIO Jó fej vagy.

AGORASTOCLES Menjünk oda!

MILPHIO Itt vannak a tanúk?

AGORASTOCLES Ők mind azok.

MILPHIO Nem sikerült összeszedni ennél
megfelelőbbeket?

Az ilyen soha nem pihen, életvitelszerűen ügyeleg
585 folyton a parlament körül, a rendőrnél is többen van ott.
Nincs ma náluk szakszerűbb jogász, aki több pert főzne ki,
és ha nincs pereskedés, kisütnek valamit, hogy legyen.

KÉPVEISELŐK Hogy dögölj meg!

MILPHIO Ti pedig... mindet összevetve is nagyon
szép munkát végeztek, hogy a főnöknek így segítetek.

590 (*Agorastoclesnek.*)

De azért tudják, mi a dolguk?

AGORASTOCLES Fejükben van az egész szerep.

MILPHIO (*A Képviselőknak.*) Akkor jól figyeljete! Tehát
ezt a stricit itt, Lycust
ismeritek?

KÉPVEISELŐK Ja.

COLLYBISCUS Nekem viszont, hallod, fogalmam
sincs, ki az.

Hasznos lenne, ha megmutatnátok.

KÉPVEISELŐK Mutatjuk, semmi gond,
már be vagyunk tanítva.

AGORASTOCLES Itt van nála a háromszáz arany.

595 KÉPVEISELŐK Azt az aranyat alaposan meg kell
vizsgálunk, Agorastocles,
hogy később majd a tanúvallomás megalapozott legyen.
COLLYBISCUS Jó. (*Megmutatja a pénzt.*)

KÉPVEISELŐK (*A közönségnek.*) Kedves nézők, ez az arany
itt mind csak kellék arany,
áztatás után külföldön a marhát hizlalják vele,²⁰
de azért úgy fogunk most tenni, mintha Fülöp-arany
lenne mind.

600 COLLYBISCUS De azért úgy is tegyünk, mintha turista
lennék itt!

KÉPVEISELŐK Igen,
sőt mintha most érkezéteél volna, és az lenne az óhajod,
hogy mutassunk egy nyugodt és kellemes helyet neked,
ahol ihatsz meg dughatsz, mint a görögök.²¹
COLLYBISCUS (Agorastoclesnek.) Durva egy
csapat!
AGORASTOCLES Én tanítottam be őket.
MILPHIO Téged ki?
COLLYBISCUS (Agorastocleshez.) Agorastocles,
605 menjetek be, nehogy a strici velem lásson, és a trükközést
ezzel taccsra vágjuk!
KÉPVEISELŐK (Agorastoclesnek.) Zseniális meglátás egy
zsenitől.
Engedelmeskedjetek!
AGORASTOCLES Megyünk. De ti –
KÉPVEISELŐK Sok a szöveg, nyomás!
AGORASTOCLES Jó.
KÉPVEISELŐK De mégis mi a fenére vársz még?
AGORASTOCLES Jó, megyek. (Bemegy.)
KÉPVEISELŐK Remek.
COLLYBISCUS Pszt!
609a Csend legyen!
KÉPVEISELŐK Miért, mi van?
COLLYBISCUS A bejárat illetlenkedett.
KÉPVEISELŐK Hogyhogy illetlenkedett?
COLLYBISCUS Idefingott hangosan.
KÉPVEISELŐK Barom!
Állj ide a hátunk mögé!
COLLYBISCUS Rendben van.
KÉPVEISELŐK Majd mi leszünk elől.
COLLYBISCUS Olyanok, mint a szépfiúk: mögöttük állnak
a férfiak.
(Lycus kilép.)
KÉPVEISELŐK Az a strici, aki épp kijön.
COLLYBISCUS Milyen jól nyomja a rosszfiút!
De ahogy kifelé jön, a vérét kiszívom már jó messziről.

III. 3.

615 LYCUS (Bekiabál a házba.) Mindjárt visszajövök! Csak
kedves vendégeket
akarok szerezni, hogy jó társaság legyen.
Közben majd idehozzák a beleket, és a nők
is biztos jönnek mindjárt a templomból haza.
(Észreveszi a Képviselőket és Collybiscust.) De mi ez a
tömeg itt? Ide hoznak valamit talán?
620 És kicsoda mögöttük ott az a zubbonyos?²²
KÉPVEISELŐK Mi aitoliai polgárok vagyunk, Lycus,
bár nem szívesen, de azért viszonylag jó napot
622a kívánunk – csak olyat, ami megillet egy stricit!
LYCUS Én is szívből kívánok nektek nagy vagyont
– nem izgatjátok Fortunát úgysem nagyon!
625 KÉPVEISELŐK A hülyék szerint a nyelv remek befektetés,
szerintük a gorombáskodás jövedelmező.
LYCUS Aki nem ismeri az utat, hogy jut el a tengerig,
keressen egy folyót, az majd segít neki.
Eddig nem gyakoroltam a goromba beszédmodort,
630 ti vagytok az én folyóm, titeket követtelek:
ha kedvesek vagytok, megyek én is utánatok,
a gorombaság másik mederbe visz engem is.
KÉPVEISELŐK Rossz emberrel jót tenni is kockázatos,
nemcsak a jóval rosszat.
LYCUS Miért?
KÉPVEISELŐK Kifejthetem:
635 ha a rosszal jót teszel, a tetted felesleges,
fordítva meg kísértetni fog halálodig.
LYCUS Szép gondolat. De mi közöm van hozzá nekem?
KÉPVEISELŐK Mert mi most hozzád tisztelettel érkezünk,
de csak annyira, amennyit egy strici megérdemel.
640 LYCUS Ha valami jót hoztatok, azért hálás leszek.
KÉPVEISELŐK Neked mi nem hoztunk és nem adunk
semmi jót,
nem ígérünk, és nem akarjuk, hogy neked jó legyen.
LYCUS Elhiszem. Ez a ti jóindulat-fogalmatok.
És most mit akartok?
KÉPVEISELŐK (Collybiscusra mutatnak.) Látod ezt a
zubbonyost?
645 Haragszik rá Mars.
LYCUS Az legyen a ti bajotok!
KÉPVEISELŐK Figyelj, Lycus, azért hoztuk el, hogy
megkopaszd.
COLLYBISCUS (Lycusnak.) A vadász ma szép
zsákmánnyal térhet majd haza,
a farkast csapdába terelték a véredek.
LYCUS (A Képviselőknek.) Ő kicsoda?
KÉPVEISELŐK Nekünk aztán fogalmunk sincs, ki ez,
650 de ott voltunk ma reggel a kikötőben épp,
és láttuk, amikor egy teherhajóról ő
leszállt, aztán egyből odajött hozzánk, köszönt.
Mi visszaköszöntünk neki.
COLLYBISCUS (félre) Mekkora gazemberek!
Milyen rafináltan indítják az átverést!
655 LYCUS És aztán?
KÉPVEISELŐK Aztán szóba elegyedett velünk:
itt turistáskodik, a várost nem ismeri,
szeretne találni magának egy nyugodt helyet
a helytelenkedésre. Ezért kísértük ide.
Ha minden oké, kereshetsz rajta egy vagyont.
660 LYCUS Hm.
KÉPVEISELŐK Teli van pénzzel, és kanos.
LYCUS Ez a jó alany!
KÉPVEISELŐK Dugni meg inni akar.
LYCUS Akkor a legjobb helyre jött.
KÉPVEISELŐK De titokban akarja csinálni, senki ne tudja
meg,
ne legyen tanú rá. Nekünk azt mondta, Attalos
király seregében Spártában volt légión,
665 és amikor a várost elfoglalták, megszökött.
COLLYBISCUS (félre) Jó a szövege. Spártát is bevetni
nagy dobás.²³
LYCUS Minden jót kívánok nektek, amiért ilyen
jól felkészítetek, és szép zsákmányt hoztatok.
KÉPVEISELŐK Még azt is mondta – hogy figyelmesebb
legyél –,
670 háromszáz arany van nála, amit e célra szán.
LYCUS Mekkora királyság! Még ma magamhoz
csábítom.

KÉPVESELŐK Tessék, a tiéd.
 LYCUS Kérlek, legalább ajánljatok
 neki engem: a legjobb ellátást itt kapja meg.
 KÉPVESELŐK Ajánlással, szidással nem foglalkozunk
 675 turisták számára. Elintézed, ha van eszed.
 Mi idetereltük már a galambocskát neked,
 ha el akarod ejteni, neked kell elejtened.
 COLLYBISCUS Mentek, barátaim? A kéréssel mi lesz?
 KÉPVESELŐK Fiatalember, a dolgot vele megbeszélheti,
 680 a legmegbízhatóbb szakember e téren ő.
 COLLYBISCUS Szeretném, hogy lássátok, ahogy fizetek
 neki.
 KÉPVESELŐK Rendben van, akkor majd figyeljük
 messziről.
 COLLYBISCUS Köszönök mindent.
 LYCUS *(félre)* Közeledik már a szép profit.
 COLLYBISCUS *(félre)* Amit egy számár is arrébb rúg a
 patáival.
 685 LYCUS *(félre)* Szívélyesen megszólítom.
(Collybiscusnak.) Köszöntöm itt
 nálunk! Jó, hogy szerencsésen megérkezett.
 COLLYBISCUS Szívből köszönöm, hogy a szerencsémnek
 így örülsz.
 LYCUS Hallom, szobára van szüksége.
 COLLYBISCUS Így igaz.
 LYCUS Azt is mondták, akik most mentek el az előbb,
 690 hogy ne legyen benne poloska.²⁴
 COLLYBISCUS Az semmiképp.
 LYCUS Miért?
 COLLYBISCUS Ha kivennék egy bepoloskázott szobát,
 hát rögtön a börtönben találhatnám magam.
 Olyan szoba kell, ahol jobb ellátást kapok,
 mint amelyet Antiochos király két szép szeme.^{25 26}
 695 LYCUS Igazi luxuslakosztályt biztosíthatok,
 ha tényleg kellemes helyet kíván az úr,
 hogy kellemes vetett ágyon ölelhessen egy
 kellemdús lányt –
 COLLYBISCUS – A legjobb úton jársz, strici.
 LYCUS – ahol majd Leukádia, Lesbos, Thasos és Chios
 700 jó óborával öblíti le az út porát,
 masszázsolajjal is ellátom bőségesen,
 nem túlzok, ahol ön fürdik, a fürdőmester ott
 csak a maradékból nyithat egy masszázsszalont.
 Hogy ez így csatarendbe álljon, annak ára van.
 705 COLLYBISCUS Hogy érted ezt?
 LYCUS Kápét tudok elfogadni csak.
 COLLYBISCUS Ja, semmi gond, már ügyis égeti a zsebem.
 KÉPVESELŐK *(félre)* Mi lenne, ha kihívnánk
 Agorastoclest ide?
 Lehetne akkor az ügyben ő a koronatanú.
(Kopognak Agorastocles ajtaján.) Heló! Ha tolvajt
 fognál, gyorsan bújj elő!
 710 Nézd meg magad, ahogy a strici a zsetont átveszi!

III. 4.

Agorastocles kilép a házból.

AGORASTOCLES Mi az, mit akartok?
 KÉPVESELŐK Inkább jobb oldalra nézz!
 A szolgál a stricinek most adja át a pénzt.
 COLLYBISCUS *(Lycusnak.)* Tessék, fogjad! Ki van
 számolva pontosan,
 ez itt pont háromszáz úgynevezett Fülöp-arany.
 715 Ebből gazdálkodj: fel akarom élni minél előbb.
 LYCUS Ezért rendelkezésre állok bármiben.
 Fáradjon be!
 COLLYBISCUS Csak utánad.
 LYCUS Csak menjünk be most,
 a többit megbeszéljük majd, ha bent leszünk.
 COLLYBISCUS Közben mesélek majd egy pár spártai
 sztorit.
 720 LYCUS Menjünk be inkább!
 COLLYBISCUS Igazán lekötelezel. Vezess!
(Bemennek Lycus házába.)
 AGORASTOCLES Most mit javasoltok?
 KÉPVESELŐK Hogy cselekedj értelmesen.
 AGORASTOCLES És mi van akkor, ha nem megy?
 KÉPVESELŐK Erőltess meg magad!
 AGORASTOCLES Láttátok, mikor a strici elvette a pénzt?
 KÉPVESELŐK Igen.
 AGORASTOCLES Tudjátok, hogy ez az én szolgálom volt itt?
 KÉPVESELŐK Igen.
 725 AGORASTOCLES S hogy többrendbeli törvénytörés ez így?
 KÉPVESELŐK Igen.
 AGORASTOCLES Kérlek, hogy erre akkor is
 emlékezzetek,
 ha majd a bíró kérdezi.
 KÉPVESELŐK Nem felejtjük el.
 AGORASTOCLES Ne törjek rájuk most rögtön?
 KÉPVESELŐK Jó gondolat.
 AGORASTOCLES De ha nem nyitja ki?
 KÉPVESELŐK Elég nyitott személyiség.²⁷
 730 AGORASTOCLES Ha kijön a strici, akkor mi lesz? Essek
 neki,
 hogy a rabszolgám idejött-e őhöz?
 KÉPVESELŐK Simán.
 AGORASTOCLES S adott-e neki kétszáz Fülöp-aranyat?
 KÉPVESELŐK Simán.
 AGORASTOCLES S elköveti az első hibát.
 KÉPVESELŐK Miért?
 AGORASTOCLES Miért?
 Mert egy százassal rövidebb lesz az összeg.
 KÉPVESELŐK Ügyes.
 735 Azt fogja hinni, mást keresel.
 KÉPVESELŐK Nyilvánvaló.
 AGORASTOCLES Élből tagadni fogja.
 KÉPVESELŐK Sőt meg is esküszik.
 AGORASTOCLES Ez kimeríti a lopás fogalmát.
 KÉPVESELŐK Úgy bizony.
 AGORASTOCLES És akkor jól fel is jelenthetem.
 KÉPVESELŐK Simán.

- AGORASTOCLES Na, mész a francba!
KÉPVISELŐK Elmehetsz te is simán.
740 AGORASTOCLES Megyek, bezörgetek akkor.
KÉPVISELŐK Zörgethetsz simán.
AGORASTOCLES Akkor most fogd be végre! Nyikorog az
ajtaja,
és látom is, hogy jön már kifelé Lycus, a strici.
Maradjatok itt!
KÉPVISELŐK Maradunk, de az arcunkat viszont
el kell takarni, a strici ne vegye észre, hogy
745 az egész problémát itt nekünk köszönheti.

III. 5.

Lycus kilép a házból.

- LYCUS Nyugodtan kössék fel magukat a jóspapok,
én ezek után egyetlen szavukat sem hiszem!
Az előbb az áldozatnál azt mondták nekem,
hatalmas kár fog érni és nagy veszteség,
750 de most kötöttem itt egy bombaüzletet.
AGORASTOCLES Szép jó napot, Lycus!
LYCUS Neked is, Agorastocles!
AGORASTOCLES Most mennyivel szívélyesebben
üdvözölsz!
LYCUS Lenyugodtak a kedélyek, mint ahogy a tengeren
a vitorla mindig szélirányba fordul el.²⁸
755 AGORASTOCLES Minden jót kívánok a háznak, ha neked
nem is.
LYCUS Részük van minden jóban, még ha neked nem is.
AGORASTOCLES Adelphasiumot, kérlek, küldd hozzám
ma át,
ezen a szép és nemes Aphrodisia-ünnepen!
LYCUS Mi az, túl forróra sikerült a reggeli?
AGORASTOCLES Hm?
760 LYCUS Mintha megégett volna a szád: összevissza jár.
AGORASTOCLES Arról beszélj, strici, hogy egy szolgám,
úgy tudom,
nálad van.
LYCUS Nincs itt, arra mérget is vehetsz.
AGORASTOCLES Hazudsz. Eljött ide hozzád, és pénzt is
hozott.
Olyan emberektől tudom, akik megbízhatók.
765 LYCUS Nagyon ravasz. *(Észreveszi a Képviselőket.)*
Tanúkkal jössz, hogy rajtakapj.
Nálam ugyan senki, semmi nincsen tőletek.
AGORASTOCLES Képviselők, ezt jegyezzétek meg!
KÉPVISELŐK Úgy teszünk.
LYCUS *(Félre.)* Hahaha! Rájöttem már, mi van! Leesett
a trükk.
A spártai csávó lesz az, akit nemrég ide
770 csábítottak ezek hozzám. Csípi a csőrüket,
hogy én háromszáz aranyat zsebre vághatok,
és kiszagolták, hogy ez a srác rosszakaróm nekem,
betanították, állítsa azt, hogy a szolga és
a pénze itt van nálam. Összejátsszanak,
775 hogy elvegyék mindkettőt és osztozzanak.
A bárányt elvonnék a farkastól. Ugyan!

- AGORASTOCLES Tagadod tehát, hogy itt van a szolgám és
a pénz?
LYCUS Aha. Rekedtre tagadom magamat, ha érdekel.
KÉPVISELŐK Neked véged, strici. Az ő intézője volt,
780 akiről azt mondtuk, hogy Spártából érkezett,
és aki a háromszáz Fülöp-aranyat adta át.
(Agorastoclesnek.) A teljes összeg a tárcájában nála van.
LYCUS Basszátok meg!
KÉPVISELŐK Hát ezt inkább te baszthatod.
AGORASTOCLES Te mocsok, a tárcát egyből ide is
adhatod,
785 lopáson kaptalak! *(A Képviselőknek.)* Kérlek,
figyeljetek,
legyetek tanúi, hogy a szolgámat elhozom. *(Bemegy
Lycus házába.)*
LYCUS Most aztán tényleg végem, nem csak gondolom.
Direkt csinálták, hogy csapdába csaljanak.
Inkább magamtól húzok a francba innen el,
790 mielőtt odaráncigálnak a bíróság elé.
A fene egye meg a jövődölőket, jósokat!
Ha jót ígérnek, arra mindig várni kell,
a rossz viszont beteljesedik seperc alatt.
Megyek, megkérdezem a barátaimat, magam
795 felkötni milyen módszerrel a leghatékonyabb.
(Jobbra el.)

III. 6.

Agorastocles és Collybiscus kilép Lycus házából.

- AGORASTOCLES *(Collybiscusnak.)* Gyere, lépj elő!
Lássák a tanúk, ahogy kijössz!
(A Képviselőknek.) Az én szolgám, ugye?
COLLYBISCUS Az vagyok, Agorastocles.
AGORASTOCLES Na, erre mit lépsz, te strici?
KÉPVISELŐK A vitapartnered lelépett innen.
AGORASTOCLES Inkább dögölt volna meg!
800 KÉPVISELŐK Szerintünk is.
AGORASTOCLES Fel is fogom jelenteni.
COLLYBISCUS Énrám szükséged van még?
AGORASTOCLES Fogd a jelmezed!
COLLYBISCUS Katonatiszt sem hiába lettem: egy kicsit
zsákmányoltam odabent, amíg mind alszanak
striciéknél, én befaltam a belsőségeket.²⁹
805 Megyek innen befelé.
AGORASTOCLES *(A Képviselőknek.)*
Ez kedves volt tőletek.
Képviselők, igazán köszönöm a segítségeket.
Holnap találkozunk a bíróság előtt.
(Collybiscusnak.) Te gyere, *(a Képviselőknek.)* nektek
meg a viszontlátásra! *(Bemennek.)*
KÉPVISELŐK Neked is.
Ez a bánásmód minket egészen felháborít,
810 azt hiszi, némi kajával kiszúrhatja a szemünk.
A gazdagokra jellemző viselkedés:
a köszönet a jóért könnyű, mint a tollpihe,
a rosszért ólomként nehezedik ránk a düh.
Akkor talán mi indulhatnánk is haza,

815 mert teljesítettük most ezt a küldetést,
a honpolgárok megrontója csődbe ment. (El.)

IV. 1.

Milphio kilép a házból.

MILPHIO Nagyon érdekel már, hogy a fondorlatos trükk
merrefelé halad.

Igyekszem tönkretenni a stricit, aki szívatja a főnököt,
de ő továbbra is engem ütleget, kézzel-lábbal püföl.

820 Ha a főnököd szerelmes, az szívás. Főleg, ha frusztrált.
Hopp! Látom, itt jön a templomból visszafelé
Syncerastus,
a strici szolgája. Kihallgatom, hogy mit beszél magában.

IV. 2.

Syncerastus jobbról érkezik.

SYNCERASTUS Tudvalevő, hogy égen-földön senkit nem
érdekel, milyen
rendes ember vagy, ha olyan a főnököd, mint ez az
enyém.

825 Nincs annál nagyobb gazember a világon sehol,
mint az én főnököm: párját ritkítóan mocskos gané.
Esküszöm, hogy egy kőbánya vagy malom is jobb
munkahely
lenne! Inkább egy bazi vasrúdhoz kikötve senyvedek,
mint hogy ennek a stricinek dolgozzak itt! Miféle
társaság!

830 Jóságos ég, hogy milyen zuhlott népség jár ide!
Tiszta alvilág! Pont úgy megfordul itt minden típus:
boldog és boldogtalan, szökött rab, tolvaj és szabad,
össze- vagy bilincsbe vert, eladósodott, ha pénze van,
mind szívesen látott vendég. Ez az egész kóceráj tele
835 van homályos kis zugokkal, ahol csak a kocsmázás
folyik.

Vannak itt nálunk agyagkorsókra szurokkal írt betűk,
jó könyöknyi hosszan ott virít a kuncsaftok neve,
efféle boroshordó-válogatással is szolgálhatunk.
MILPHIO (félre) Nem semmi. Talán örökösének őt tette
meg a főnöke?

840 Úgy gyakorol itt, mint aki nekrológot készül mondani.
Odamennék hozzá, de közben meg tök szívesen
hallgatom.

SYNCERASTUS Belebetegszem már a látványba is, hogy a
drága munkaerő a pénzt
itt herdálja el nálunk, a főnökük meg nézheti.
Tökmindegy végső soron: ebül vész az ebül szerzett
vagyon.

845 MILPHIO (félre) Mintha tisztességes ember lenne, pont
úgy nyomja itt,
pedig a Lustaság szobrához is simán állhat modellt.
SYNCERASTUS Most a Venus-templomból hozom a
tálakat haza, a főnököm
áldozatát nem jó szívvel fogadta Venus az ünnepen.

MILPHIO (félre) Mert volt esze!

SYNCERASTUS Viszont az első
áldozatukkal a lányaink

850 rögtön megnyerték maguknak.

MILPHIO (félre) Mondom én, hogy volt esze!

SYNCERASTUS Most megyek.

MILPHIO Szióka, Syncerastus!

SYNCERASTUS Ki sziókázik itt?

MILPHIO Jóbarát.

SYNCERASTUS Egy jóbarát a cipekedőt nem tartja fel.

MILPHIO De cserébe jövök eggyel neked ott és akkor,
amikor akarod.

Ezt veheted ígéretnek.

SYNCERASTUS Ha betartod, oké.

MILPHIO Mit kérsz érte majd?

855 SYNCERASTUS Hogy ha majd meg akarnak verni, te
tartsd helyetted a hátadat.

Á, nem is ismerlek!

MILPHIO Megérem a pénzem.

SYNCERASTUS Aha.

MILPHIO De kellenél.

SYNCERASTUS De ez a cucc nehéz.

MILPHIO Hát tedd le és figyelj már rám!

SYNCERASTUS Na jó,
bár nem érek rá.

MILPHIO Akkor szép jó napot!

SYNCERASTUS Jaj, Milphio!

Áldja meg az ég –

MILPHIO Kit?

SYNCERASTUS Hát nem téged, s nem is engem,
Milphio!

860 Nem is a főnököt.

MILPHIO Hát akkor kit?

SYNCERASTUS Aki arra érdemes.

Vagyis akkor közölünk senkit.

MILPHIO Jó szöveg.

SYNCERASTUS Igen, mivel az enyém.

MILPHIO Mit csinálsz?

SYNCERASTUS Amit a rajtakapott házasságtörő
sosem.

MILPHIO Hm?

SYNCERASTUS Viszem a kincsemet.

MILPHIO Hogy fordulnál fel te is, meg
a főnököt!

SYNCERASTUS Nem fogok, azt viszont, hogy ő
felforduljon, elintézhetem,

865 csak félek, hogy engem is magával ránt.

MILPHIO Mégis hogyan?

SYNCERASTUS Rosszfiú vagy?

MILPHIO Aha.

SYNCERASTUS Na, én rosszul vagyok.

MILPHIO De hát miért?

Pukkadásig tömheted magad, és a szexben sincs hiány,
egy bűdös vasadba sem kerül, hogy ágyba vidd a nőd.

SYNCERASTUS Úgy legyen nekem –

MILPHIO – minden pontosan az
érdemeid szerint!

870 – hogy a vesztét kívánom.

MILPHIO Hát tegyél is érte, ha ez komoly.

- SYNCERASTUS Toll nélkül repülni elég nehéz. (*Karját lengeti.*) Nincs toll a szárnyamon.
- MILPHIO Le ne borotváld akkor! Hogyha vársz két hónapot, simán elrepülsz a hónaljszőrödön!
- SYNCERASTUS Mész a francba!
- MILPHIO Te meg ő!
- SYNCERASTUS Jó. Mert mint a rossz pénzt, ismerem. Jól megszívatható.
- 875 MILPHIO De hogyan?
- SYNCERASTUS Mintha tudnál titkot tartani.
- MILPHIO Én jobban fogom őrizni a titkot, mint néma gyerek, akinek az anyja se.
- SYNCERASTUS Még be is venném, de túl jól ismerlek már ehhez azért.
- MILPHIO Mondd el az én felelősségemre!
- SYNCERASTUS Rossz döntés, de jó, legyen.
- MILPHIO Ugye tudod, hogy a főnököm rühelli a tiédet?
- SYNCERASTUS Tudom.
- 880 MILPHIO Mert szerelmes.
- SYNCERASTUS Nekem aztán hiába beszélsz.
- MILPHIO Mert?
- SYNCERASTUS Mert tudom.
- MILPHIO Arra mérget is vehetsz, hogy a főnöködnék ártani próbál minden áron. Úgy is kell neki! És ha te benne vagy, könnyebb dolga lesz.
- SYNCERASTUS De egy dologtól félek, Milphio.
- MILPHIO Éspedig?
- SYNCERASTUS Ha gödröt ások neki, ne én essek bele.
- 885 Ha a főnök rájön, hogy bárkinek elfecsegetem a titkait, hivatalosan is felvehetem az Összetört Lábszár nevet.
- MILPHIO Tőlem aztán a saját főnökömon kívül nem tudja meg egy lélek sem, és neki is lelkére kötöm, hogy nem szabad rád vallania.
- SYNCERASTUS Rossz döntés a részemről, de elárulom.
- 890 Aztán tartsd a szádát!
- MILPHIO Én leszek maga a Diszkréció.
- Mondhatod, itt a legjobb alkalom, most négy szemközt vagyunk.
- SYNCERASTUS Hasznossá teheti magát a főnököd: csinálja ki!
- MILPHIO Hm?
- SYNCERASTUS Sima liba.
- MILPHIO Ide azzal a libával, hadd adjam át neki!
- SYNCERASTUS Az az Adelphasium, akibe úgy belezúgott, szabad.
- MILPHIO Hogyan?
- 895 SYNCERASTUS Pontosan úgy, ahogyan az ő kishúga is, Anterastilis.
- MILPHIO Ezt most higgyem el?
- SYNCERASTUS Anaktóronban vette a kislányokat egy szicíliai emberkereskedőtől.
- MILPHIO Mennyiért?
- SYNCERASTUS Giddenisszel, a dajkával tizenennyolc mina volt összesen.
- 900 És a pasi be is vallotta, hogy elrabolta a lányokat, mert szabad születésű karthágóiak.
- MILPHIO Jóságos ég!
- Elképesztő, ha ez igaz. Agorastocles, a főnököm onnan származik, és elhurcolták őt is hatévesen, és eladták, és a régi főnökömhöz így került. Ő ráhagyta a teljes vagyonát, amikor elhalálozott.
- 905 SYNCERASTUS Ez megkönnyíti a dolgát: őket mint honfitársait felszabadíttathatja.
- MILPHIO De erről még egy szót se senkinek!
- SYNCERASTUS Ha a két lányt elveszi, hát azzal a stricinek jól mattot ad.
- MILPHIO Sőt mielőtt még visszavágna, tönkrevágom teljesen.
- Erre készülök.
- SYNCERASTUS Bárcsak ne kéne dolgoznom neki!
- 910 MILPHIO Kis szerencsével velem együtt fognak felszabadítani.
- SYNCERASTUS Úgy legyen! Másvalamiben segíthetek még, Milphio?
- MILPHIO Csak vigyázz magadra!
- SYNCERASTUS Rajtam nem múlik, csak rajtatok. Csak maradjon köztünk! Szia!
- MILPHIO Én semmiről se tudok. Szia!
- SYNCERASTUS És nem is lesz semmi, ha nem ragadod meg az alkalmat.
- MILPHIO Tök igaz,
- 915 úgy teszek.
- SYNCERASTUS Jó nyersanyag, csak tudni is kell bánni vele.
- MILPHIO Abbahagynád végre?
- SYNCERASTUS Jó, megyek.
- MILPHIO Lekötelezel vele. (*Syncerastus el.*)
- Elment. Azt akarja az ég is, hogy a főnöknek jó legyen, a strici meg dögöljön meg: már dögrovásra is került. Célba sem ért az első fegyver, már van új muníció.
- 920 Bemegyek és elmondom a főnöknek. Ha őt hívnám ide, mondhatnám el itt megint. Nem lenne értelmes dolog. Inkább untatom csak őt, mint itt mindannyiótokat. (*Bemegy Agorastocles házába.*)³⁰

V. 1.

Hanno és kísérete balról érkezik.

- 930 HANNO Buradaki işimi tamamlamak ve yolculuğumu kutsamaları için, burada bulunan tanrı ve tanrıçaları yardıma çağırıyorum. Siz tanrıların gözetimi ve koruması altında olan kızlarımı ve kardeşimin oğlunu buraya getirebilir misiniz?
- Geçmiş zamanlarda, Antidamas buradaki arkadaşım ve misafirimdi.
- 935 Yapması gereken her şeyi yaptığı söylenen bir adam. Oğluna gelince, onun burada olduğunu söylüyorlar, Agorastocles.
- Bak, ona bu misafirperverliği getirdim.

- Onun buralarda yaşadığını bana elleriyle gösterdiler.
Ben nöbet tutarken, onlara soracağım, buradan
 çıkanlara.
- 940 Buraya hűkmeden yardıma çağırđığım tanrı ve
 tanrıçalar,
benim bu şehre giriřim műkemmek kılınacak.
Tanrılar,
kızlarımı bulmama yardım edin!
Biri diyor ki Antidamas
- 945 yapması gerekeni yaptı.
Agorastocles onun ođludur.
Ona misafirperverliđi ben getirdim.
Konuřtuđum geńç adama.
Onlara soracağım, dıřarı ıkanlara. Bekleyeceđim.³¹
- 950 E város minden istenéhez fordulok,
az űgyemmel teljes tisztelettel őrkezem,
hogy két leányomat és a testvérem fiát
engedjétek most megtalálnom, istenek!³²
- 955 Vendéđbarátok voltunk Antidamas meg én,
mondják, megtette, amit meg kellett tennie.
Állítólag Agorastocles az ő fia,
hozom neki a vendéđbarátság zálogát.³³
Ideirányítottak, hogy errefelé lakik.
- 960 Megérdeklődőm itt, ha valaki majd kijön.

V. 2.

Agorastocles és Milphio kilép a házból.

- AGORASTOCLES Azt mondd, Syncerastus monddta,
 Milphio,
hogy a lányok szabadon született karthágóiak,
és elrabolták őket?
- MILPHIO Igen. Használd ki, hogy
honfitársaidat felszabadíttathatod!
- 965 Az orrod előtt raboskodik ez a két szabad
lány, szégyen és gyalázat, ezt nem tűrheted!
HANNO (*félre*) Jószágos ég, könyörgők, istenek, milyen
zene füleimnek, amit most mondanak!
Azért beszélget nyilván ez a két férfi itt,
- 970 hogy énrólam minden szennyet lemossanak.
AGORASTOCLES Amit kérsz, megtenném, ha lenne rá
tanú.
MILPHIO Minek neked tanú? Bátorság! Csak nyomulj!
Valamiképp melléd szegődik a szerencse majd.
AGORASTOCLES Belekezdeni könnyű, de befejezni nem
annyira.
- 975 MILPHIO (*Észreveszi Hannót.*) Na de ki lehet itt ez a
 furcsa tunikás madár?
Megfűjták a köpenyét a fürdőben talán?
űgy néz ki, mint egy pun. Valami seftes lehet.
Nem semmi vén nyuggercsapat segít neki!
AGORASTOCLES Mert?
- MILPHIO Nézd, milyen rogyantak a
 hátizsák alatt!
- 980 Hát én asszem, ezeknek nem nőttek ujjai.
AGORASTOCLES Hogyhogy?
- MILPHIO A karikagyűrű a fűlkben fityeg.

- HANNO (*félre*) Odamegyek hozzájuk, köszönök nekik
 punul.
Ha válaszolnak rá, pun nyelven folytatom,
ha nem, űgy forgatom a nyelvemet, ahogy itt szokás.
- 985 MILPHIO (*Agorastoclesnek.*) Veleđ mi a helyzet? Tudsz
 valamennyire még punul?
AGORASTOCLES Egy mukkot se. Hogy is tudnék, azt
 mondd meg nekem,
ha Karthágóból elvittek hatévesen?
- HANNO (*félre*) Jó ég! Tőmegesen estek áldozatul nekik
a szabad születésű karthágói gyermekek!
- 990 MILPHIO (*Agorastoclesnek.*) Na, mi lesz?
AGORASTOCLES Mi lenne?
MILPHIO Szólítsam
 meg én punul?
AGORASTOCLES Beszélsz punul?
MILPHIO Lelkem mélyén egy őspun lapul.
AGORASTOCLES Köszőnj akkor, kérdezd meg, mit akar,
 mért van itt,
kicsoda, hová való, faggasd ki rendesen!
- MILPHIO (*Hannónak.*) Merhaba! Kedves uram, őnben
 kit tisztelhetűnk?³⁴
- 995 HANNO Ben Kartacalı Mytthymbal'in ođlu Hanno'yum.
AGORASTOCLES (*Milphiónak.*) Mit mondd?
MILPHIO Azt monddja, hogy Karthágóból való,
Hannónak hívják, és hogy Mytthymbal fia.
HANNO Merhaba!
MILPHIO (*Agorastoclesnek.*) Köszön.
HANNO Efendim!
MILPHIO (*Agorastoclesnek.*) Azt monddja, hogy
valamit enni akar. Hallod, milyen éhesen beszél?
- 1000 AGORASTOCLES Most űdvözöljed punul az én nevemben
 is.
MILPHIO (*Hannónak.*) Merhaba, efendim!
 (*Agorastoclesre mutat.*) űdvözli ő magát.
HANNO O adam senin küçük dostun mu?
MILPHIO Ez neked szól, nem nekem.
AGORASTOCLES Miért, mit monddt?
- MILPHIO Hogy a pofája kücsüt feldagadt.
Lehet, hogy azt hiszi, hogy mi orvosok vagyunk.
- 1005 AGORASTOCLES Nem verek át egy turistát, mondd, hogy
 nem vagyunk!
MILPHIO (*Hannónak.*) Hallod –
HANNO Burada doktor yok.
AGORASTOCLES Pontosan.
Ilyen érthetően magyarázz mindent el neki!
Tudd meg, hogy kér-e bármit!
- MILPHIO Hé, ővnélküli!
Miért vannak itt? Szűkségűk van-e bármire?
- 1010 HANNO Senin problemin ne?
AGORASTOCLES Mi?
HANNO Afrikalı gibi görűnen bu
 yabancıya kim cevap verecek?
AGORASTOCLES Miért van itt?
MILPHIO Nem hallod? Azt monddja, hogy a cirkusz
 műsorát
afrikai görűnyverekeđéssel gyarapítaná.
HANNO Defol git buradan, pislik!
AGORASTOCLES És ez mit jelent?

- MILPHIO Hogy földiát meg gittet importált ide,
1015 és az eladásukhoz franchise-partnert keres.
AGORASTOCLES Tehát kereskedő.
HANNO O kötü bir adam.
MILPHIO Kötbért akar.
HANNO Baltayla kafası kesilesi aptal bir koyundan
farkın yok.
AGORASTOCLES Fordítsad már, Milphio!
MILPHIO Azt mondja, a baltájával vághat egy lyukat
ablak gyanánt, az árut ott kileshetik,³⁵
AGORASTOCLES Mi közöm nekem ehhez?
MILPHIO Azt akarja, tudd, nehogy
meggyanúsítsd, hogy valamit titokban ellopott.
HANNO Bu insanlar Fenikeli değiller.
MILPHIO Hú, meg ne tedd,
amit most kért!
AGORASTOCLES Miért, mi az? Fordítsd le már!
1025 MILPHIO Azt kéri, hogy fenekeljéd őt el annyira,
hogy megdegeljen. Ez szerinté szép halál.
HANNO Aman tanrım, onu hemen susturuyorum.
AGORASTOCLES És most mi van?
Mit mond?
MILPHIO Na, ezt már aztán végképp nem tudom.
HANNO Jó, mostantól latinul beszélek majd veled.
1030 Te csakis egy legutolsó xenofób mocsok lehetsz,
ha helyismerettel nem rendelkezön röhögsz!
MILPHIO Maga pedig egy kétszínű feljelentgető,
azért jött, hogy karattyolással verjen át,
maga duplanyelvű, csúszómászó szörnyeteg!
1035 AGORASTOCLES Ne szóljál már be neki, fétkezd a
nyelvedet!
Ne sértegesd őt itt nekem, ha jót akarsz!
A földimet ne bántalmazd verbálisan!
(Hannónak.) Képzeld, én is Karthágóból származom!
HANNO Ó, szervusz, honfitárs!
AGORASTOCLES Szervusz, akárki vagy is!
1040 Csak szólj, ha esetleg szükséged van bármire,
hiszen egy nemzethez tartozunk.
HANNO Nagyon köszi.³⁶
Nem ismersz errefelé bizonyos Agorastoclest?
1045 AGORASTOCLES Ha Antidamasnak az örökbe fogadott
fiát
kérdesz, az én vagyok.
HANNO Jól értem, mit beszélsz?
AGORASTOCLES Antidamas fia vagyok.
HANNO Ha ez igaz, itt hozom,
látod, a vendégbarátságunknak a zálogát.
AGORASTOCLES Mutasd csak! Illik hozzá. Otthon van az
én felem.
1050 HANNO De örülök, drága barátom! Az édesapád az én
vendégbarátom volt rég, Antidamas.
Vele törtem ketté régen ezt a zálogot.
AGORASTOCLES Hát akkor szívesen látlak az
otthonomban itt.
A barátságot és Karthágót is vállalom,
1055 ahonnan származom.
HANNO Áldjanak meg az istenek!
Mesélj! Hogyhogy te Karthágóból származol?
Az itteni apád aitoliai volt, ugye?
- AGORASTOCLES Karthágóból raboltak el, Antidamas
meg itt
megvett, és később lettem a fogadott fia.
1060 HANNO És Demarchus fogadta örökbe őt magát.
De ez mellékes, térjünk vissza rád! Van-e
valami emléked még a szüleidről? Tudod
apád, anyád nevét?
AGORASTOCLES Igen.
HANNO Mondd meg nekem!
Lehet, hogy rokonaim vagy ismerőseim.
1065 AGORASTOCLES Anyám neve Ampszigura volt, az apámé
Jahón.
HANNO Ó, bárcsak élne még édesapád és anyád!
AGORASTOCLES Meghaltak?
HANNO Igen. Nagyon megrázott engem is.
Unokatestvérem volt Ampszigura, a te anyád,
és az édesapád is, ő meg az apám oldalán.
1070 Rám hagyta mindenét, mikor elhalálozott.
Nagyon nehezen viselem, hogy többé nincs velünk.
De ha valóban te vagy Jahónnak a kislia,
annak a bal kezeden nyoma kell hogy legyen,
játék közben megharapott egyszer egy majom.
1075 Mutasd!
AGORASTOCLES (Öklét mutatja.) Megnézheted.
HANNO Nyisd csak ki!
(Agorastocles kinyitja a tenyerét.) Ott a nyom!
AGORASTOCLES Ó, drága nagybátyám!
HANNO Drága Agorastocles!
Mint aki újjászületett, úgy érzem most magam.
MILPHIO (Agorastoclesnek.) Hú, örülök, hogy ilyen jól
alakult a dolgotok.
(Hannónak.) Nem bánja, ha mondok most valamit?
HANNO Ugyan, dehogya.
1080 MILPHIO Az apai örökségét meg kéne kapnia.
Úgy méltányos, ha őrá száll az apai vagyon.
HANNO Minden szavaddal egyetértek. Átadom.
Ha eljön érte, hiánytalanul megkapja majd.
MILPHIO De ha itt maradna, hadd kaphassa meg akkor is!
1085 HANNO S ha valami történik velem, övé mindenem.
MILPHIO Hopp, az előbb támadt egy parádés ötletem!
HANNO Mi az?
MILPHIO Segítenie kell.
HANNO Szívesen, bármiben.
Segítek, ahogy szeretnéd, ez természetes.
Miről van szó tehát?
MILPHIO Trükközni tudna jól?
1090 HANNO Ja, az ellenséggel. A baráttal felesleges.
MILPHIO Rohadt nagy ellenség.
HANNO Jó, megszívathatom.
MILPHIO (Agorastoclesre mutat.) Tart egy lányt egy
stricinél.
HANNO Szerintem jól teszi.
MILPHIO A strici a szomszédunk.
HANNO Jó, megszívathatom.
MILPHIO És ő futtatja ezt a két lányt itt, akik
1095 testvérek. Szétfeszíti a vágy az egyikért,
de nem szexelt vele.
HANNO Durva, így szerelmesen!
MILPHIO A strici szórakozik vele.

- HANNO Minél több pénzre hajt.
 MILPHIO (*Agorastoclesre mutat.*) Be akar tartani neki.
 HANNO Azt jól teszi, ha megteszi.
 MILPHIO Most megfogalmazódott bennem az átverés:
 1100 magát megbízzuk, mondja azt, hogy a lányai
 gyerekkorukban Karthágóból tűntek el,
 és mindkettőjüket most felszabadítaná
 azzal az indokkal, hogy a lányai. Ez érthető?
 HANNO Világos, mint a nap. Tényleg volt két kicsi
 1105 lányom, a rájuk vigyázó nővel tűntek el.
 MILPHIO Nem semmi, jól nyomja. Simán megetetett
 vele.
 HANNO (*Sír.*) Túl testhezálló a szerep.
 MILPHIO (*félre*) Baszki, ez milyen
 egy gátlástalan és rafinált, rutinos trükköző!
 Hogy elsírta magát! Így meggyőzőbbé teszi.
 1110 Engem, a konstruktört is leköröznék a trükkjei.
 HANNO És mondd, milyen a szolgálójuk kinézete?
 MILPHIO Alacsonyabb termetű, sötét bőrű.
 HANNO Ez ő!
 MILPHIO Szép nő, egészen fekete az arca és szeme.
 HANNO Hát hajszálpontosan leírtad a külsejét!
 1115 MILPHIO Kívánja látni?
 HANNO Előbb a két kislányomat.
 De azért csak hívd ki! Ha az én két lányom van itt,
 és ő a dajka, felismer majd egy perc alatt.
 MILPHIO (*Bekopog Lycus ajtaján.*) Hé, van valaki bent?
 Giddenisnek szóljatok,
 jöjjön ki, mert van itt egy úr, aki őt keresi!

V. 3.

Giddenis kilép Lycus házából.

- 1120 GIDDENIS Ki kopog?
 MILPHIO Nem idegen.
 GIDDENIS Mit segíthetek?
 MILPHIO (*Hannóra mutat.*) Figyelj,
 ismered ezt a tunikás pasit? Tudod, ki ez?
 GIDDENIS Kit látnak szemeim? Mindennek ura, Iuppiter!
 A munkaadóm! Ő bízta rám a lányokat,
 a karthágói Hanno!
 MILPHIO (*félre*) Ezt a hazug picsát!
 1125 Vérprofi, nem egy kispályás spíler a pun pasi,
 bűvészmutatványába mindenkit bevont!
 GIDDENIS Üdvözlöm, Hanno! Itt mindannyian nagyon
 rég várjuk, én is és a lányok is. De ne
 döbbenjen már meg ennyire, ne bámuljon így!
 1130 Nem ismeri meg a bébiszittert, Giddenist?
 HANNO De. De hol vannak a lányaim? Az jobban
 érdekel.
 GIDDENIS A Venus-templomban.
 HANNO Mégis mit keresnek ott?
 GIDDENIS Pont ma van az Aphrodísia, Venus ünnepe,
 imádkoznak, hogy hozzájuk kegyes legyen.
 1135 MILPHIO Hát összejöttek nekik, (*Hannóra mutat.*) ha
 egyszer itt van ez.

- AGORASTOCLES (*Giddenisnek.*) Hé, most akkor tényleg
 az ő lányai?
 GIDDENIS Pontosan.
 Hogy igaz ember, igazán kapóra jött nekik,
 szerencse, hogy ma éppen jókor érkezett,
 mert mától más kategóriába sorolhatók,
 1140 kénytelenek testüket bocsátani áruba.
 FIÚ (*Előlép Hanno kíséretéből.*) Anneme selam olsun!
 GIDDENIS Oğluma selam olsun!
 (*Hannónak.*) Haydi sağlığımıza birer kadeh şarap
 içelim!
 AGORASTOCLES (*Hannónak.*) Miről beszélnek? Fordítsd
 már le, légy szíves!
 HANNO Köszönt a mamájának, s ő is köszönt neki.
 1145 (*Giddenisnek.*) Hallgass! Nem hatnak rám a női bájaid.
 AGORASTOCLES Tessék?
 HANNO Van tüdeje a csajnak.
 AGORASTOCLES És miért baj az?
 HANNO (*Milphióának.*) Kísérd be őket magatokhoz, a
 dajkának is
 szólj, menjen át hozzátok velük együtt!
 AGORASTOCLES (*Milphióának.*) Csináld!
 MILPHIO De ki fogja megmutatni a lányokat?
 AGORASTOCLES Én, simán.
 1150 MILPHIO Megyek.
 AGORASTOCLES Talán ha mennél, nem csak mondanád!
 A nagybátyám tiszteletére vacsorát adok.
 MILPHIO (*Hanno kíséretének.*) Pislik! Most mindjárt a
 malomba küldelek,
 nagy tuskóhoz kötözlek, kútba hajítalak!
 (*Hannónak.*) Tetszéseketek biztosan elnyeri a fogadtatás.
 (*Hanno kíséretével bemegy.*)
 1155 AGORASTOCLES Hallod, bátyám, ne mondd, hogy nem
 szóltam neked:
 kérlek, hogy add hozzám a nagyobbik lányodat!
 HANNO Elintéztetnek veheted.
 AGORASTOCLES Hozzám adod?
 HANNO Igen.
 AGORASTOCLES Ó, drága nagybátyám! Most lettünk egy
 család!
 Most végre már szabadon beszélhetek vele.
 1160 Bátyám, ha szeretnéd látni a két lányodat,
 gyere velem!
 HANNO Már régóta vágyom erre, jövök.
 AGORASTOCLES Mi lenne, ha most eléjük mennénk?
 HANNO Csak nehogy
 a végén elkerüljük egymást! Iuppiter,
 változtasd bizonyossággá most a bizonytalant!
 1165 AGORASTOCLES Remélem, a szerelmemmel már együtt
 leszünk.
 (*Észreveszi Adelphasiumot és Anterastilist.*)
 De jönnek is már.
 HANNO Ők lennének a lányaim?
 Hogy megnőttek!
 AGORASTOCLES De a helyzet azért nem drámai,
 pusztán a magassarkú platformcipő³⁷ teszi.³⁸

V. 4.

Adelphasium és Anterastilis jobbról érkezik.

- ADELPHASIMUM Aki képes értékelni a szépet, annak ma bőven volt
 1175 min legeltetnie a szemét a templomban.
 Lenyűgözőek voltak ott az esz kortok
 1176a fényűző fogadalmi ajándékai,
 mind méltó a gyönyörű, isteni Venushoz
 1177a – az ő hatalma nem megvetendő.
 Rengeteg szép holmi volt ott, formás halmokba rendezve.
 Tömjén, mirrha, mindenféle illat
 1179a lengte körül az oltárt. Nem tűnt kisstilúnak
 1180 az ünneped, Venus, sem a szentély.
 1180a Hatalmas rajongói tömeg verődött össze a kalydóni Venus tiszteletére.
 1181a ANTERASTILIS Igen, és ami minket illet,
 hatalomra jutottunk és
 1182a békére lertünk, nővérem.
 És nem is röhögött körbe a
 1183b sok kamaszfiú, mint a többieket.
 ADELPHASIMUM Inkább mások gondoljanak így ránk,
 mint hogy magadat fényezd, hugi!
 1185 ANTERASTILIS Bízom benne, hogy úgy lesz.
 ADELPHASIMUM Hát még én!
 Mert van bennünk valami plusz a többiekhez képest.
 Tiszta ártatlanságunk biztosítéka a származásunk.
 HANNO Iuppiter, ki az emberi fajt védelmezed, s aki életet adsz nekünk,
 akibe bizalmát helyezi az emberiség, könyörgök,
 legyen ez a nap a megváltás napja,
 és hosszú éveken át hiányolt, pici korukban otthonról eltűnt lányaim
 1190 szabadságát add vissza, hadd tudjam, hogy a megingathatatlan hit elnyeri jutalmát!
 AGORASTOCLES Majd én mindenre ráveszem
 1191a Iuppitert, mert jön nekem eggyel,
 1191b és fél.
 HANNO Maradj csendben, kérlek. (*Sír:*)
 AGORASTOCLES Ne sírj, bátyám!
 1192a ANTERASTILIS Nővérem, a férfiak sütkérezhetnek így győzelmük fényében,
 mint ahogyan mi kiragyogtunk ma szépségünkkel a többiek közül.
 ADELPHASIMUM Ne butáskodj már, hugi! Szerinted attól már rögtön szépek vagyunk,
 1195 hogy nem szutykos a képünk?
 AGORASTOCLES Ó, bátyám, bátyám!
 HANNO Mi az,
 mit akarsz, ó, fivérem fiúsarja? Nyögd ki!
 AGORASTOCLES Azt, hogy figyelj ide.
 HANNO Figyelek.
 1197a AGORASTOCLES Te vagy a legnagyobb bácsibb nagybácsi!
 HANNO Mi van már?

- AGORASTOCLES Milyen szellemes és szép! Milyen intelligens!
 1198a HANNO Intelligenciáját az apjától örökölte.
 AGORASTOCLES Tessék? A te intelligenciádat rég meghaladta.
 1200 Most az összes intelligenciája, az érzelmi is, az én szerelmemnek köszönhető.
 ADELPHASIMUM Nem olyannak születtünk, kishúgom, ha szolgák is vagyunk,
 hogy olyasmit tegyünk, amiért kinevethetnének az emberek.
 Sok nő itt rontja el: a legrosszabb, ami elkövethető, ha el van telve magától, a pasiknak nem akar tetszeni.
 1205 ANTERASTILIS Fel vagyok dobódva a jósjelektől és attól, hogy a béljós mit mondott –
 AGORASTOCLES (*félre*) Bár mondott volna valamit rólam is!
 ANTERASTILIS – hogy szabadok leszünk, ha a futtatónk keresztbe tesz, akkor is.
 ADELPHASIMUM Nem tudom, hogyan, ha nem segít az ég, vagy a szüleink.
 AGORASTOCLES (*félre*) Eskü, hogy bennem bízott a jós, azért ígért ilyet,
 1210 tudja, hogy ebbe a lányba vagyok szerelmes.
 ADELPHASIMUM Gyere, hugi!
 ANTERASTILIS Jövök.
 HANNO Egy szóra még, mielőtt elmentek! Ha nem gond, várjatok!
 ADELPHASIMUM (*Agorastoclesnek.*) Ez ki?
 AGORASTOCLES Egy reménybeli jötevőtök.
 ADELPHASIMUM Lesz rá alkalom.
 De ki ez?
 AGORASTOCLES Jóbarát.
 ADELPHASIMUM Ajánlom, hogy ne ellenség legyen.
 AGORASTOCLES Rendes ember, gyönyörűm.
 ADELPHASIMUM Inkább, mint hogy rendetlen legyen.
 1215 AGORASTOCLES Hogyha már barátkozni akarsz, öveled tedd!
 ADELPHASIMUM Akar a halál.
 AGORASTOCLES Jósándékú jötevő.
 ADELPHASIMUM (*Hannónak.*) Jól jársz, ha jót teszel velünk.
 HANNO Mind a ketten boldogok lesztek, ha –
 ADELPHASIMUM Te is élvezni fogod.
 HANNO – majd felszabadítalak.
 ADELPHASIMUM Akkor mindkettőnket megkaphatod.
 AGORASTOCLES (*Hannónak.*) Bátyám, esküszöm, úgy éljek, hogy Iuppiter helyében én
 1220 elválnék Iunótól, hogy ez a lány a feleségem legyen!
 Mennyire visszafogottan, átgondoltan és illón beszél!
 Mennyire szerényen válaszolt!
 HANNO A kislányomra ismerek.
 De hogy én is milyen ravaszul közeledtem!
 AGORASTOCLES Sőt udvariasan.

- HANNO Teszteljem tovább?
AGORASTOCLES Csak fogd rövide, a nézők szomjasak.
- 1225 HANNO Jó, minek húzzuk az időt? Mehetünk a bíróság elé. (*Megragadja Anterastilis.*)
AGORASTOCLES Így jó, bátyám, nehogy elengedd! (*Megragadja Adelphasiumot.*) Fogom én a másikat, jó?
ADELPHASIMUM Ez a nagybátyád, Agorastocles?
AGORASTOCLES Mindjárt ki fog derülni. Mindent visszakapsz, én úgy meg... kérem a kezedet most!
HANNO Irány a bíróság, mire várunk még? Vigyél tanúnak!
- 1230 AGORASTOCLES Jó, előbb téged tanúnak, utána egyből ágyba őt!
Csak annyi még, hogy... asszem, elmondtam már, baszki, mindent.
HANNO Húzd az időt. Menjünk! Ne kelljen már odaráncigálni!
ADELPHASIMUM Minek a bíróság? Az adósod vagyunk?
AGORASTOCLES Elmondja majd ott.
ADELPHASIMUM A saját kutyám ugat meg?
AGORASTOCLES Tessék, akkor játssz velem most!
- 1235 Mőcsing helyett adj csókot! A nyelvedet jól körbenyalnám.
Simulékonyabb lesz így ez a pincsid az extra szűz olajnál.
HANNO Menjünk!
ADELPHASIMUM De hát miért?
HANNO Megloptatok ti mind a ketten.
ADELPHASIMUM Mi téged?
HANNO Igen.
AGORASTOCLES Szerintem is.
ADELPHASIMUM Mit loptunk?
AGORASTOCLES Tőle kérdezd!
- HANNO Sok éve tartjátok két lányom hollétét titokban,
1240 mindketten szabadon született lányok előkelő családból.
ADELPHASIMUM A bűdös életben, hallod, nem bizonyítasz ránk ilyesmit!
AGORASTOCLES Fogadjunk akkor egy csókodba, hogy most nem hazudtál!
ADELPHASIMUM Veled nincs dolgom, távozz, légy szíves!
AGORASTOCLES Már hogyne lenne!
Ez itt az én nagybátyám, én fogom majd képviselni.
- 1245 Tanúsítom majd, hogy megfosztottátok a tulajdonától többször, s két lányát magatoknál tartjátok szolgasorban,
bár tudjátok, hogy az otthonukból őket elrabolták.
ADELPHASIMUM Hol vannak? És kiket –
AGORASTOCLES Volt már részük elég győtrelemben.
HANNO Ne mondjuk el?
AGORASTOCLES De, persze, bátyám.
ADELPHASIMUM (*Anterastilisnek.*) Borzasztóan aggaszt,
- 1250 hugi, hogy mibe keveredtünk most bele. Teljesen leblokkol.
HANNO Figyeljetek rám, hölgyek! Elsősorban azt szeretném,
ha lenne rá mód, méltatlan csapás senkit ne sújtsa, de most ami jót tőlük kapok én is, ti is, és anyátok, azért örökké hálásak lehetünk az isteneknek,
1255 hogy mindig megbecsülik s megjutalmazzák hitünket. A lányaim vagytok mindketten, s rokonunk ez a fiú is, a bátyám fia, Agorastocles.
ADELPHASIMUM (*Anterastilisnek.*) Ezek ketten szerinted be akarnak etetni minket?
AGORASTOCLES Dehogya! Én megesküszöm rá, hogy ő az apátok. Nyújtsatok kezét!
ADELPHASIMUM (*Hannónak.*) Akiről lemondunk,
1260 az édesapánk! Hadd öleljünk meg!
ANTERASTILIS (*Hannónak.*) Akit régóta vártunk, aki hiányzott, apánk!
ADELPHASIMUM (*Hannónak.*) Lányaid vagyunk!
ANTERASTILIS (*Hannónak.*) Megölelünk!
AGORASTOCLES Engem ki ölel meg?
HANNO Most rajtam a sor, hogy boldog lehessenek.
Sok évnyi szenvedést enyhítek az engem ért örömmel.
ADELPHASIMUM Szinte nem is merem elhinni.
HANNO Akkor én mindjárt segítek:
1265 a bébiszitteretek egyből felismert.
ADELPHASIMUM Merre van most?
HANNO (*Agorastocles házára mutat.*) Átment hozzá.
AGORASTOCLES (*Anterastilisnek.*) Ne szorongasd már a nyakát ilyen sokáig! (*Adelphasiumnak.*) Legalább te engedd el! Nehogy megfojtsad itt nekem, még mielőtt el tudna jegyezni velem!
ADELPHASIMUM Rendben.
ANTERASTILIS (*Hannónak.*) De jó, hogy itt vagy!
HANNO Jól van, verjük bilincsbe akkor egymást karjainkkal!
- 1270 Hármunknál boldogabb ki lehetne?
AGORASTOCLES Meg is érdemlitek mind.
HANNO (*Magára mutat.*) Beteljesült e férfi álma!
AGORASTOCLES Zeuxis és Apellés,³⁹ ó, jaj, meghaltatok ahelyett, hogy ezt lefestenétek! Hiteles ábrázolás más piktortól nem várható.
HANNO Istenek, istennők, nektek hálás köszönettel tartozom,
1275 amiért ekkora öröm-boldogság osztályrészem lehet, hogy két kislányomra mostantól megint vigyázhatok.⁴⁰

V. 5.

Antamynides kilép Lycus házából.

- 1280 ANTAMYNIDES Hát ha én le nem verem a stricin a kipengetett minát, tők jogosan nézhet baleknak minden pitiáner csaló.

- Sőt az a semmirekellő képes volt meghívni ebédre is, majd lelépett, engem meg recepciósna itthagytott, nem jön se a strici, se a lányok, nincs itt egy falat kaja.
- 1285 *(Értéktárgyat mutat fel.)* Az ebédet bebiztosítottam s kijöttem most ide, és így járok el: a hadiadóval a stricit megsarcolom. Emberére talált, ha lenyúlna tőlem azt az ezüstminát! Csak jöjjön most szembe a csaj, amíg ilyen dühös vagyok, bemosok neki egy akkorát, hogy feketébb lesz, mint egy rigó!
- 1290 Úgy belefeketedik, hogy mellette világítani fognak a vízfordó edényt cipelő núbiai mindeneseiük!
- ANTERASTILIS *(Hannónak.)* Fogjál szorosan, drága édesapám! Félek, a sólyom lecsap – szörnyű ragadozó! –, és elragadja a fiókáidat.
- ADELPHASium *(Hannónak.)* Nem győzlek eléggé ölelni, papa!
- ANTAMYNIDES *(félre)* Minek tőkörésszek itt?
- 1295 Ebből egy kiadós ebédet már ki tudok fizetni. *(Észreveszi a lányokat és Hannót.)* De mi ez itt? Mi van? Mi ez már? Ezt most akkor így hogyan? Mi ez a duplikáció? Miféle megikresülés ez itt? Ki ez a hosszú tunikás, aki olyan, mint egy táncosfiú? Nem káprázik a szemem? Ez nem az én csajom, Anterastilis?
- 1300 Pedig ő az! Jó ideje sejtem már, hogy nem kellek neki. Nem szégyelli, hogy egy ilyen tróger csókolgat a nyílt színen? Bazmeg, én egy pengeéllel úgy kipellengérezem! Nagy csajmágnas az ilyen lógó tunikás pasi. De megszólítom mégis ezt a pun cicát.
- 1305 *(Anterastilisnek.)* Te nő! Igen, te! Hát nem szégyelled magad? *(Hannónak.)* Te meg mit akarsz a csajtól? Hallgatlak, beszélj!
- HANNO Fiatalúr, jó napot!
- ANTAMYNIDES Szálljál le róla most! Veszed le róla most a mancsodat?
- HANNO Nem én.
- ANTAMYNIDES Nem-e?
- HANNO Nem.
- ANTAMYNIDES Na, jó, húzz el, te kis nyalonctanonc!
- 1310 Még te akarsz szexelni, te utolsó söpredék? Oda nyúlkálnál, ahová az igazi férfiak? Te bőrnélküli virsli!⁴¹ Te lógó lebernyeges! Bűdös bakkecske! Összeaszott olajbogyó! Fokhagymaszagúbb vagy, mint egy római tengerész!⁴²
- 1315 AGORASTOCLES Idefigyelj, kiscsávó, a szuvas fogad gyötör, vagy keresed a bajt magadnak, azért kötsz most belé? ANTAMYNIDES Tapizd a dobodat hangaláfestés gyanánt,⁴³ kis buzi! Nem nézem ki belőled, hogy férfi vagy.
- AGORASTOCLES Tudod, ki a buzi! *(Bekiabál a házba.)* Hé, szolgák, kifelé, elő
- 1320 a dorongokkal!

- ANTAMYNIDES Jó, nem kell mellre szívni azt, amit csak úgy poénból mondtam most neked.
- ANTERASTILIS Ne csinálj már, Antamynides, ezt most minek?
- Családtag! Az apánk! Mit szemtelenkedsz itt vele? Ő az apánk. Volt az előbb egy nagy felismerés, és rátalált a bátyja fiára is.
- 1325 ANTAMYNIDES Apám, hogy ez milyen durván menő! Duplán öröm, ha a stricinek abból nagy kára származik, hogy így elnyerte jutalmát a ti erényetek.
- ANTERASTILIS *(Hannónak.)* Engem meggyőzött. Bízatsz benne te is, papa.
- 1330 HANNO Rendben.
- AGORASTOCLES Részemről is. *(Észreveszi Lycust.)* De éppen itt jön a strici,⁴⁴ ez a derék férfiú pont jókor jön haza.⁴⁵ Cítáljuk bíróság elé!
- HANNO Ne!
- AGORASTOCLES Miért?
- HANNO Mivel elég az is, ha elkísérjük őt oda.

V. 6.

Lycus jobbról érkezik.

- LYCUS Az már egyszer biztos, ha őszintén beszélsz, a barátaid nem áltatnak majd semmivel.
- 1340 Az enyéme egy dologban egyetértene: ne gürcöljek neki *(Agorastocles házára mutat.)*, inkább kössem föl magam.
- AGORASTOCLES Gyerünk a bíróságra, strici!
- LYCUS Agorastocles, hadd kössem föl magam!
- HANNO Én is beidézem őnt.
- LYCUS Magához meg mi közöm van?
- HANNO Kijelentem, hogy itt ezek a szabad születésű nők a lányaim. Kicsi korukban a dajkával együtt tűntek el.
- LYCUS Régóta tudom, magamban még furcsálltam is, hogy értük eddig senki nem jelentkezett. Nem az enyéme.
- ANTAMYNIDES Gyerünk a bíróságra, strici!
- 1350 LYCUS Az ebédet hiányolod. Oké, megkapod.
- AGORASTOCLES Duplán fizess a lopásért!
- LYCUS Amit akarsz, vihetsz.
- HANNO Nekem is jár kárpótlás.
- LYCUS Amit akarsz, vihetsz.
- ANTAMYNIDES Nekem pedig az ezüstmina.
- LYCUS Amit akarsz, vihetsz.
- A nyakammal fizetek, mint az igavonó barom.⁴⁶

V. 7.⁴⁷

- ANTAMYNIDES Strici!
 LYCUS Ki mer zavarni egy stricit,
 miközben üzletel?
 ANTAMYNIDES Csak mielőtt sittre vágnak, add vissza az
 ezüstminát!
 1400 LYCUS Á, dehogy vágnak.
 ANTAMYNIDES Dehogynem. Lesz ma egy
 saját szobád.
 Válassz: pénzt vagy életet! Mert mindhármunknak
 tartozol.
 HANNO (*félre*) Jól átgondolom, hogy ebben a
 helyzetben most mit tegyek.
 Megtoroljam? Az idegen helyen jelent pereskedést,
 s hallom, hogy ez a hely mennyire züllött és milyen
 erkölcstelen.
 1405 ADELPHASIU Ehhez a szörnyeteghez inkább ne legyen
 semmi közöd, papa!
 ANTERASTILIS (*Hannónak.*) Hallgass rá! Nem ér annyit
 ez a disznó, hogy megküzdj vele.
 HANNO (*Lycusnak.*) Na, figyelj, strici!
 Megérdemelnéd, hogy jól tönkrevágjalak,
 mégse pereskedem veled.
 AGORASTOCLES (*Lycusnak.*)
 Én se. Ha visszaadod a pénzedet,
 miután szabadulsz, én elintézem, hogy... jól
 bevarrjanak!
 1410 LYCUS Már megint kezded?

- ANTAMYNIDES (*Hannónak.*) Tőled bocsánatot kérek,
 te pun.
 Mérgemben kiszaladt a számon pár nem túl korrekt
 dolog,
 kérlek, nézd el nekem. Az istenek látják a lelkemet,
 örülök, hogy meglettek a lányaid.
 HANNO Rendben, hiszek neked.
 ANTAMYNIDES (*Lycusnak.*) Te pedig, strici, szerezz egy
 nőt, vagy kérem vissza a pénzedet.
 1415 LYCUS A fuvoláslányom jó lesz?
 ANTAMYNIDES Leszarom a
 fuvoláslányodat.⁴⁸
 LYCUS Válassz akkor!
 ANTAMYNIDES A többit intézd!
 LYCUS (*Agorastoclesnek.*) Visszaadom a
 pénzedet.
 AGORASTOCLES Csak nehogy elfelejtsd!
 LYCUS (*Antamynidesnek.*) Tiszt uram,
 fáradj velem!
 ANTAMYNIDES Jövök.
 AGORASTOCLES (*Hannónak.*) Mit gondolsz, kedves
 bátyám, Karthágóba mikor indulunk?
 1420 Mert nyilván én is veled megyek.
 HANNO Amilyen hamar lehet.
 AGORASTOCLES Beletelik néhány napba, amíg
 mindenemet pénzzé teszem.
 HANNO Megvárlak, ha szeretnéd.
 AGORASTOCLES Jó. Bulizhatunk!
 (*A közönségnek.*) Tapsoljatok!

Jegyzetek

Az alkotó a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti Ösztöndíjprogramjának ösztöndíjasa. A sorok számozása Moodie 2018-as szövegkiadását követi. (*A ford.*)

- 1 A színdarab elején közölt cselekményleírás a fordítótól származik. Az eredetileg ránk maradt szöveg egy Kr. u. 2 századi grammatikus műve, melynek fordítása:
 Pun kisfiút rabolnak el hétévesen
 Otthonról. Egy nőgyűlölő vén megveszi.
 Egész vagyonát ráhagyja. A fiú két kiskorú
 Nőrokonát dajkástul eladja. A vevő Lycus,
 Utolsó strici, szivózik. A srác kétrendbeli
 Lopást bizonyít rá: rabszolgát és pénzbelit.
 Unokaöccsére végül Hanno rátalál,
 S két elhurcolt édeslányát felismeri. (*A ford.*)
- 2 A latin eredetiben a narrátor itt a földmérés latin szókinsét használja, lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 3 Az eredetiben a valószínűleg kifejezetten erre a célra képzett *pulphagionides* görög-latin keverékszó áll, amely a rómaiak hétköznapi eledelére, a *pulsra*, azaz a mai polentára vagy rizottóra emlékeztető kásafélére utal.
- 4 Az itt 'lemosást' jelentő latin igének van szexuális mellékértelme is, lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 5 A hagyományos számozás szerinti 124–126. sorok valószínűleg nem tartoznak az eredeti szöveghez. A fordításhoz elsősorban felhasznált szövegkiadás (Moodie 2018) szerint nem eredeti sorokat a továbbiakban lábjegyzetben közlöm.

Aki ma idejön, az megtalálja a lányait és az unokaöccsét is itt. Amúgy pedig vizslát! Én akkor most elmegyek átvedleni. (*A ford.*)

- 6 Latinul az elvont fogalmak és az őket megszemélyesítő istenek neve gyakran teljesen azonos (hiszen a kisbetű-nagybetű megkülönböztetés az ókorban még nem volt ismert), és amikor nem, az isten nevét akkor is használják átvitt értelemben a fogalom kifejezésére. Itt is ez a helyzet, ahol *Salus*-ról, az egészség istennőjéről van szó.
- 7 A fordításban többé-kevésbé következetesen angol kifejezések adják vissza azt, amikor az eredetiben görögre vált valaki egy-két szó erejéig. Ez azért indokolt, mert a latinra éppúgy egyszerre hatott a tömegkultúra és a magaskultúra felől a görög nyelv (a keleti provinciákból tömegesen érkező rabszolgák beszédétől a görög klasszikusokat forgató elitig), mint a mai kelet-európai nyelvekre az angol (az internet legmélyebb bugyraitól a nemzetközi egyetemi képzésekig).
- 8 Az eredetiben kétnyelvű szójáték: Lycust, akinek a neve 'farkast' jelent, farkasként is akarják csapdába ejteni, lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 9 Aphrodité ünnepe, amelyet a különböző görög városállamokban különbözőféleképpen tartottak meg: Kalýdónban, úgy tűnik (legalábbis a darab világában), a rómaiak egyik Venus-ünnepéhez hasonlóan a prostituáltak állnak a szertartások középpontjában, lásd Moodie 2018 *ad loc.* Ahogyan a „lakoma” és az „áldozat” antik fogalmai egyfajta kontinuumot alkotnak egymással (minden lakoma egy kicsit áldozat és minden áldozat egy kicsit lakoma), úgy

- nemcsak Aphrodité, Venus vagy Astarté papnőinek szerepe volt esetenként határos a prostitúcióval (mint Korinthusban és talán a Rómához közeli Pyrgiben is, lásd Bradley 2020, 74–75), hanem valamilyen értelemben az egyszerű „dolgozó lányok” is az istennő képviselőinek voltak tekinthetők.
- 10 A 214. sor:
soha nem glancolhatod ki eléggé egyiket sem, (*A ford.*)
- 11 A 218. sor:
– amióta megvirradt, meg sem álltunk – (*A ford.*)
- 12 Az eredetiben az a széles körben elterjedt latin átkozódás szerepel, amelyben a megszólítottat 'a keresztre' küldik, épp ahogy a régi magyar népnyelv átkaiban a bitófára („nyúljon meg a nyakad”, „a szél csapja össze a bokádat” stb.) – a szó szerinti fordítás azonban ma már, a bibliai asszociációk miatt, nem tudná visszaadni a latin kifejezés vulgáris és agresszív stílusértékét.
- 13 A 303. és 305. sorok:
Inkább legyek arról híres, hogy jó, s nem hogy gazdag vagyok.
Jobb, ha egy lány tiszta, mint ha rajta csüng csomó arany. (*A ford.*)
- 14 Az eredetiben *quando ... mecum palpas et lalēis?* („mikor simogatsz meg és beszélgetsz velem?”) – ami szintén eufemizmus a szexuális együttlétre.
- 15 A 385. sor:
Volt két szem, ajak meg nyelv is még!
MILPHIO Nem állnál végre le? (*A ford.*)
- 16 A 390a sor:
és az ő szíve, szenvedélye, csókja!” Te utolsó szemét! (*A ford.*)
- 17 456a–456b:
Nem akartam felajánlani, a béljós rosszakat mondott, az istennő nem érdemelte meg. (*A ford.*)
- 18 A következő történetben a nyilvánvaló nagyotmondások mellett az ókori közönség számára valószínűleg nagyon is ismerős, mindennapi képek is megjelennek: ahogy a későbbi Itáliában, úgy az ókorban is elterjedtek lehettek a különböző madárcsapdák (pl. az itt leírt, a modern légypapírhoz hasonlóan működő típus, lásd Moodie 2018 *ad loc.*), a sebzett madár „letollazása” pedig a mai magyar vadászok körében is jól ismert eljárás.
- 19 Vö. Plautus: *Pseudolus* 720. (*A ford.*)
- 20 A római színházban kellékpénznek lóbabot használtak, amely az antik Itáliában takarmánnyként és emberi ételként is elterjedt volt – ez pedig ebben a darabban azért is különösen stílszerű, mert a lóbab latin neve (*lupinum*) ráadásul az azzal lépre csalt Lycus névvel és annak latin fordításával (*lupus*, 'farkas') is összecseng, lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 21 A sztereotípiá felemlítése többrétegű játék a színpadi és az azon kívüli világ határaival: a darab szerint annak (a punokat leszámítva) minden szereplője görög, az általánosításnak tehát itt most nem a szereplő szempontjából van értelme (mint az előbbi utalásnak a „barbárok”, köztük a rómaiak takarmányozási szokásaira), hanem a római színész és közönség szempontjából – akik viszont most a darab és az azt keretező ünnepnap kontextusában joggal (és valószínűleg örömmel) viselkednek másképp, mint egy „erkölcsös” hétköznapi római.
- 22 Az eredetiben a *chlamys* szó szerepel, amely egyfajta köpeny, tehát másféle ruhadarab, mint a modern „zubbony” – azonban a latin (eredetileg görög) szó katonai asszociációit a magyarban leginkább ez a fordítás adja vissza.
- 23 I. Attalos pergamoni király soha nem foglalta el Spártát. A 663–666. sorok egy lehetséges színpadi adaptációja: ne legyen tanú. Azt mondta nekünk, hogy Putyin seregében volt kint New Yorkban légios, onnan dezertált, mikor elesett a tartomány.
COLLYBISCUS (*féle*) Ez jó szöveg volt, és New York is nagy dobás. A továbbiakban (719., 769., 780.) Spárta neve New Yorkra cserélhető. (*A ford.*)
- 24 Az eredetiben *musca*, azaz 'légy', mind a szó szoros, mind átvitt 'kíváncsiskodó ember' értelmében, lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 25 Alternatíva a 693–694. sorokra:
Olyan szobát keresek, ahol még gondosabb az ellátás, mint egy fizetős magánklinikán. (*A ford.*)
- 26 Valószínűleg III. Antiochosról, a Kr. e. 187-ben meghalt szíriai királyról van szó. A „szemeire” vonatkozó utalást itt lehet szó szerint is érteni, például a keleti Mediterráneumban ekkoriban is divatos szemfestékre gondolva, de átvitt értelemben is: akár a Keleten gyakran a „király szemeinek” nevezett főhivatalnokok fényűző életmódjára értve; akár, a hely erotikus kontextusát figyelembe véve, a király egy másik páros, golyókra emlékeztető testrészére (ez nem lenne egyedülálló a római irodalomban, vö. pl. Martialis III. 92, 2). Lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 27 Az eredetiben a *pultem* latin szóalak kettős jelentésére épül a szójáték, amely a *pulto* 'kopog' ige mellett a *puls*, *pultis* 'kása' főnév alakja is lehet: *si pultem, non recludet?* – *panem frangito*, „ha kopogok és nem nyitja ki/ha a kását nem nyitja ki” – törj kenyeret!”.
- 28 Vö. Plautus: *Epidicus* 49. (*A ford.*)
- 29 Ennek a mozzanatnak azon felül is lehet értelme, hogy kipoentírozza a plautusi rabszolgák sztereotip falánkságát: az áldozati hús megszerzése az áldozat bemutatójától visszatérő motívuma a római mítoszoknak, gyakran a győzelem szimbólumaként vagy előjeleként (vö. pl. Ov. *Fast.* II. 359–380; ill. Liv. I. 7. 13–14; V. 21. 7–9).
- 30 A 923–929. sorok:
Ó, te jó ég! Mekkora fog szívni, hogy pofára fog még ma esni a strici! De most pont én tartom fel magam. Adva van a feladat, most nem lehet itt tovább tökölni már. A kapott információ rafinált kidolgozást kíván, ezt a belső tippet most ki kell aknázni teljesen. Hogyha ezt most eltökölném, jogosan vernének pofán. Bemegyek, megvárom odabent, amíg a főnök visszajön. (*A ford.*)
- 31 A pun szövegrészletek törökre fordításáért Büsra Kösoğlunak tartozom köszönettel. (*A ford.*) Értelmük nagyjából az őket követő 950–960. sorokéinak felel meg, amelyek talán eleve egyfajta „tolmácsolásként” kerültek már a latin eredetibe is, lásd Moodie 2018 *ad loc.* és de Melo 2012, 190.
- 32 A 954. sor:
Elvitték őket és a testvérem fiát. (*A ford.*)
- 33 Az antik vendégbarátok általában cserépből készült „névjegykártyájáról”, a *tessera hospitalis*ről van szó, amelyet esetenként fizikailag is kettétörték, hogy később a két darab illeszkedése igazolja a modern szemmel gyakran meglepően komolyan vett kapcsolat létrejöttét. Tényleg léteztek a Földközi-tengeren átívelő vendégbarátságok is: éppen Karthágóban került elő például egy Kr. e. 6 század végi elefántcsont *tessera*-töredék, amelyen etruszk felirat olvasható, lásd Naso 2006, 109, vö. Bradley 2020, 232.
- 34 A 994–1152. sorok a fordításban törökül visszaadott pun kifejezéseinek és mondatainak magyar változata:
994 Üdvözlöm!
995 Hanno vagyok, a karthágói Mytthymbal fia.
998 Üdvözlöm! Uram!
1001 Üdvözlöm, uram!
1002 A te kis barátod az az ember?
1006 Itt nincs orvos.
1010 Mi a problémád? / Ki fog válaszolni egy szemlátomást afrikai külföldinek?
1013 Húzz el innen, seggfej!
1016 Rossz ember.
1017 Ostoba birka vagy, akit baltával kellene levágni.
1023 Ezek az emberek nem föníciaiak.
1027 Istenem, mindjárt elhallgattatom.
1141 Üdvözöllek, anyám! / Üdvözöllek, fiam!

- 1142 Igyunk meg egy pohár bort az egészségünkre!
1152 Seggfej!
(*A ford.*)
- 35 Az 1020. sor:
ha a bemutatóttermét faszán berendezi. (*A ford.*)
- 36 1042–1043.:
De van itt vendégbarátom, Antidamas fia,
Agorastocleshez elvihetsz, ha ismered. (*A ford.*)
- 37 Ismét lehet, hogy a színpadon belüli és kívüli világ érintkezése a humor forrása: bár ez inkább a tragédiára volt jellemző, a görög-római színházban a szereplők gyakran viseltek magasított lábbeliket, lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 38 1169–1173.:
MILPHIO Amit én poénnak szántam, bazmeg, azt hiszem,
még ma durva realitássá változik,
ki fog derülni, hogy tényleg az ő lányai.
AGORASTOCLES Hát erre mérget is vehetsz. Kísérd be most
őket hozzánk! Megvárjuk itt a lányokat.
(*A ford.*)
- 39 Szabadon adaptálható, pl.: Rembrandt és da Vinci; Manet és Picasso. (*A ford.*)
- 40 Az 1277–1279. sorok:
ADELPHASium Vallásos meggyőződésed nagy hasznunkra vált,
papa.
AGORASTOCLES Bátyám, azt se felejtsd el, hogy a nagyobbik lányodat nekem odaigérted!
HANNO Jó.
AGORASTOCLES Ígéretet tettél a hozományra is.
(*A ford.*)
- 41 Az otromba utalás a körülmételésre az eredetiben is jelen van, bár ott 'megnyúzott halacskáról' van szó (Moodie 2018 *ad loc.*): az az ókorban is szokás volt több közel-keleti népnél is, a görögök és a rómaiak viszont idegenkedtek tőle, hiszen az ő szemükben a hímvesző makkjának láthatóvá válása egyértelműen a szexuális izgalommal függött össze, így ők maguk azokban a helyzetekben is gondosan kerültek, amikor a meztelenség egyébként elfogadott volt.
- 42 Önirónia: itt most nem a (római) színész, hanem a (görög) szereplő beszél, akinek a szemében a rómaiak és a karthágóiak egyaránt különös nyugati barbárok, lásd Moodie 2018 *ad loc.*
- 43 Utalás Kybelé-Magna Mater női ruhás, (legalábbis a közhiedelem szerint) kasztrált papjaira, akik köztéri énekkel és zenével gyűjtöttek adományokat maguknak és az istennőnek; vö. Plautus: *Truculentus* 611.
- 44 1331.:
AGORASTOCLES Rendben.
ANTAMYNIDES Részemről is.
AGORASTOCLES De éppen jókor érkezik.
(*A ford.*)
- 45 1333–1335.:
HANNO Ki ez?
AGORASTOCLES Ő a strici, ha úgy tetszik, a farkas, Lycus.
Őnála voltak szolgálók a lányaid,
engem meg meglopott.
HANNO Kitűnő társaság!
(*A ford.*)
- 46 1355–1371.:
AGORASTOCLES Kívánsz kifogással élni esetleg?
LYCUS Nem, dehogy.
AGORASTOCLES (*Kinyitja az ajtaját a lányok előtt.*) Erre parancsoljatok, hölgyek! Téged pedig,
- bátyám, kérlek, hogy add hozzám a lányodat.
HANNO Magam is így akarom.
ANTAMYNIDES Viszlát!
AGORASTOCLES Minden jót neked!
ANTAMYNIDES Strici, ezt a cuccot az ezüstmina helyett viszem.
(*El.*)
LYCUS Nekem annyi!
AGORASTOCLES Majd ha bíróság elé kerülsz.
LYCUS Ugyan, nem kell ide bíró! Rendelkezz velem!
De a sima alapösszeggel érd be, légy szíves,
a háromszáz arannyal, azt megadhatom:
holnap mindent pénzzé teszek.
AGORASTOCLES De addig is,
amíg adós maradsz, nálam leülheted.
LYCUS Rendben.
AGORASTOCLES Gyere, bátyám, töltsük ezt a szép napot vidáman! Ő szenved, mi pedig örülhetünk.
(*A közönségnek.*) Nektek további szép napot! Sok volt a szöveg,
de a strici végül mindenért jól meglakolt.
És most a végső csattanó következik:
ha tetszett, akkor a színdarabnak jár a taps.
(*A ford.*)
- 47 1372–1397.:
AGORASTOCLES Mit művelsz már, kopasz? A bátyámmal mért beszélsz
ilyen pofátlanul? Ne tátsd a szád! A nők
elmentek vele, most ismerte fel a lányait,
mindkettejüknek ő az apja.
LYCUS (*félre*) Hogy mi van?
Jól hallom? Ez most jól betett.
ANTAMYNIDES Honnan valók?
AGORASTOCLES Karthágóból.
LYCUS (*félre*) Nekem ez teljes csődöt jelent.
Mindig is attól félttem, hogy valaki felismeri
őket. A rohadt életbe, most bekövetkezett!
Na, lőttek akkor a tizenennyolc minámnak is,
amennyi ez a két lány volt.
AGORASTOCLES Meg neked is, Lycus.
HANNO Ki ez?
AGORASTOCLES Ő a strici, ha úgy tetszik, a farkas, Lycus.
Őnála voltak szolgálók a lányaid,
engem meg meglopott.
HANNO Kitűnő társaság!
ANTAMYNIDES (*Lycusnak.*) Azt mindig tudtam, hogy szereted a
pénzt, strici,
de azt mégsem feltételeztem, hogy lopod is.
LYCUS (*félre*) Odamegyek. (*Agorastoclesnek.*) Térdre hullva kérek téged is,
meg őt is, aki – ha jól értem – rokonod neked,
ti rendes emberek vagytok, legyetek tehát
most velem is rendesek, és segítsetek nekem!
Régóta tudtam már, hogy mindkét lány szabad,
és vártam is, hogy valaki majd jelentkezik.
Egyik sem az enyém. Visszaadom a pénzedet,
hiánytalanul megvan még. Megesküszöm neked,
Agorastocles, nem rosszhiszeműen jártam el.
AGORASTOCLES Hogy én hogy járjak el veled, megfontolom.
Kelj már fel!
LYCUS Felkelek, ha úgy parancsolod.
(*A ford.*)
- 48 1416.
A tokája vagy a melle lóg jobban, nehéz eldönteni. (*A ford.*)

A Palladion Műhely és az *Ókor* szerkesztősége 2023 végén közös rovatot indított „Dualis” címmel, amely minden alkalommal két változatban és két helyen, a Palladion honlapján (palladion.hu) és az *Ókor* hasábjain jelenik meg. A rovat célja, hogy az ókori művészetet és tudományos feldolgozásának eredményeit változatos eszközökkel és formában hozza közel a mai befogadóhoz. A „Dualis”-ban szereplő műtárgyak lehetőség szerint megjelennek a folyóirat színes borítóin és a Palladion honlapján is.

Szikora Patricia klasszika-filológus, a Palladion Műhely munkatársa, a Pécsi Tudományegyetem Klasszika Filológia Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a görög mítoszok irodalmi és képi elbeszélései.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Csak szóbeszéd vagy festett kép után”. *Phaidra és Hippolytos története a Seuso-kincs tárgyain* (2021/3).

Tis egrapse?

Szerzőfeliratok Kronosoktól Polygnótosokig

Szikora Patricia

„az őszi eset anyagai pedig, az elhunytakról szóló lényeglátó jegyzeteim, melyeket én szakszóval *prima vista* jegyzeteknek hívok, valamint a kiegészítésre váró időrendi táblázatom a kulcsra zárható szekreterben várják, hogy munkához lássak, és mindenekelőtt megkérdezzem magamtól, amit bemelegítésképpen minden munkakezdekori megkérdezek, mert ahogy ebben a korban az izmokat, inakat, ízületeket sem lehet egyből teljes intenzitással bevetni, a szellemet is elővigyázattal, fokanként fogom csak munkára, ahogy Ladinek javasolta: mit tudunk?”

(Szvoren Edina: *Bognár Péter: Hat, négy helyett*, részlet)

„Dologra, nincs idő.”

(Szvoren Edina: *Bartók Imre: Levél nővéremhez*, részlet)

Kérdő Kronosz címmel jelent meg nemrégiben Svzoren Edina novelláskötete, amely tíz elbeszélést tartalmaz tíz kortárs magyar szerző neve alatt: Bartók Imrétől Tompa Andreán át Bodor Ádámgig.¹ *Nomen est omen*: az egyes daraboknak már a címe stílusgyakorlatot jósol, az ismert prózaírók tollának megragadását, szerzői hangjuk megszólaltatását, elbeszélőik látásmódjának visszatükrözését. Mintha általuk még és már meg nem írt novellák lennének, amelyek közös katalóguscíme azt sugallja: a min-tát adó művek le lettek nyelve, majd épp (újra) megszületnek.

A szóban forgó kötet címében foglalt kép értelmezéséhez a legelső elbeszélésből kapunk magyarázatot, a mottóként idézett mondat előtti bekezdésből. A sakk-munkás narrátor kézzel ír, kézzel rajzol, de szereti hallgatni a nyomtató szeszélyes ritmusképleteit, s közben arra gondol: „Mintha Kronosz ez egyszer nem öklendezné ki a gyermekeit. Vagy mintha újra és újra megenné őket egy rovarzsongásba zsibbadt nyári mezőn: föleszi, kihányja, föleszi, kihányja.”² Kézenfekvő értelmezés tehát Svzoren Edina gesztusáról: „megeszi és kihányja a magyar prózát, így tesz ajánlatot kánonra”.³ Utánoz, fejet hajt, megidéz, újraalkot, a szerzőség kérdéseit teszi próbára, miközben humoros, de nem gúnyol – fejtik ki az irodalomértők.

A kötetben nem ez az egyetlen utalás vagy kép, amely a görög mitológia, a klasszikus irodalom és kultúrtörténet bizonyos szintű ismeretével számol. A leginkább kiugró példák a *Bognár Péter: Hat, négy helyett* című novellában olvashatók, ahol a furcsa haláleseteken dolgozó rendőr munkamorálja filológusi magatartással és enciklopédikus (ál)tudással párosul. Önismeretinek is nevezett nyomozása során rájön, hogy az eltűntek egymás keresésére indulhattak a pincébe, „mint a kis Gömböc mindenki által ismert meséjében, [mert], bár az én görög mesélőkön iskolázott fülem a Gömböc szót Kronosznak hallja”. Szekretere fölött bizonynyal ott találánánk Hésiodos *Istenek születése* című munkáját, s talán Bognár Péter és Svzoren Edina polcán is.⁴

A „kérdő Kronosz”-kép magyarázatához a *Theogonia* részletei jelenthetik az elsődleges kiindulópontot, ugyanis a hésiódosi leírás a legteljesebb Kronos alakjáról, emellett ez tartalmazza a nevezetes *devoratio* első részletesebb elbeszélését.⁵ Kro-

Szült Rhea, hogy Kronosz ő rá tette szerelme igáját. Sarjai: Hisztia, Déméter, meg arany sarujával Héra, s erős Hádész, akinek mélyben van a háza s szíve könyörtelen, és a morajló Ennoszigaios, és ki az istenek és a halandók atyja, a böles Zeusz, ő, aki menny dörög és megrázkództatja a földet. Ám Kronosz őket, amint kijutottak a szent anyaméhből és anyjuk térdéig elértek, sorra lenyelte, attól félve, hogy ők is az Ég ivadékai, s egyszer egyikük elveszi még őtöle királyi hatalmát. Mert megtudta a Földtől és meg a csillagos Égtől, hogy rámérve a végzet: gyermeke, bármily erős is, majd leigazza, hogy így Zeusz kívánsága beteljen. Nem volt nyugta ezért, résen volt, sorra lenyelte gyermekeit; rettentő gyász sújtotta le Rheiát. Am amikor már Zeusszal, az istenek és a halandók atyjával volt várandós, édes szüleit ment megkérdezni, a csillagos Égboltot meg a Földet, tudnak-e adni tanácsot, hogy szülhetne titokban, s titkon szült kedves fia bosszút állna az atyján mindazokért, kiket álnokszívű nagy Kronosz elnyelt. És nem kérte hiába a kedves lány a szülőket, elmondtak mindent, mit tartogatott a királynak, nagy Kronosz úrnak s büszkeszívű sarjának a végzet. Aztán Kréta kövér szigetén Lüktozba vezették, hogy legutolsó gyermeke készült jönni világra, Zeusz, a nagy isten; az óriás Földanya vette magához Krétának tágas szigetén ápolni, nevelni. Röpke sötét éj árnyain át elhozta magával, és Lüktozhoz elérve, az isteni Földnek ölében elrejtette, a mély barlangban, sziklafal ormán, ott, ahol Aigaion magas, erdős csúcsa mered fel. Férjének meg, az Ég sarjának, az ősi királynak kődarabot nyújtott át gyolcspólyába takarva. Ez megfogta a nagy követ és gyomrába leküldte, nem gondolván meg azt a szerencsétlen, hogy e követ megváltottan, baj nélkül, kit senki le nem győz, élve maradt fia és készül már őt leigázni, és megfosztva a rangtól lenni helyette királlyá. Testben-lélekben gyorsan felnőtt a királyfi, tagjai fénylők voltak; amint gördültek az évek, Gaia, a Földanya volt, aki szötte a cselet Kronosz ellen, ámde saját fia volt, aki mesterséggel, erővel kényszerítette az elnyelt gyermekeket kiokádni. Elsőnek jött vissza a kő: ez ment le utószor, aztán Zeusz emlékjelnek leszögezte a földbe, isteni Püthóban, Parnassosz alatt, hol a széles út visz, s majd a halandók eljönnek csodalátni. Zeusz oldotta le atyjának testvéreiről is láncokat; Kronosz indulatában rakta reájuk. S megszabadulva a jötettért élt bennük a hála, így neki adták azt, amit addig Gaia dugott el: dörgést, mennykövet, ég villámát, füstösen égőt; ebben bízva vetette hatalma alá a világot.

Hésiodosz: *Istenek születése*, 453–506.
(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

nos Uranos (Ég) és Gaia (Föld) gyermeke, aki sarlóval metszette le apja nemi szervét, ezután vált a második istengeneráció uralkodójává. Felesegül vette testvérét, Rheát: gyermekeikből, a harmadik istengeneráció tagjaiból lettek az Olympos urai, az ókori ember által ismert és tapasztalt világtrend irányítói, élükön Zeusszal. Az ő hatalomátvétele vetett véget a Kronos (majd a római Saturnus) nevével fémjelzett aranykornak.⁶

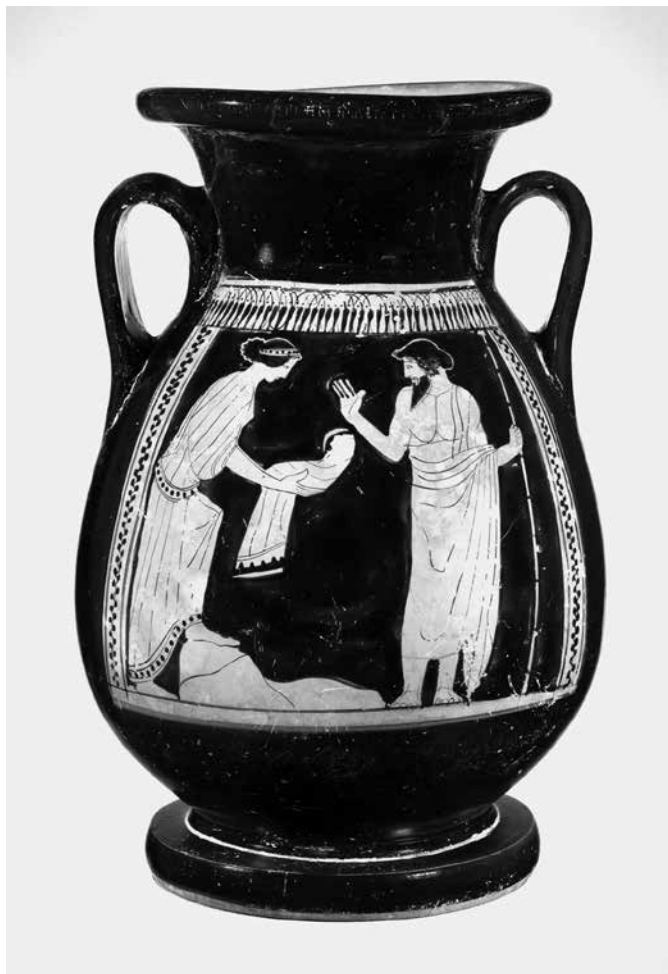
Hésiodosz elbeszélése szerint (*Theog.* 453–506) Kronos már királyként kapta szüleitől azt a jóslatot, hogy hatalmára gyermeke jelent majd veszélyt, ezért születésük után mindegyiküket lenyelte. Rhea bánatában szintén szüleihez fordult: Gaia Krétán egy barlangban rejtette el unokáját (azaz Zeus Földanya gyermekévé lett), Rhea pedig a csecsemő helyett pólyába tekert követ nyújtott férjének. Zeus az évek fordultával hamarosan felnőtt, és elérte, hogy a nagy Kronos kihányja gyermekeit. Elsőként a kő látott újra napvilágot, utolsóként az eredetileg elsőszülött Hestia: így született meg a legidősebb a legfiatalabbként, s őrizte meg pozícióját Zeus a legidősebb szülöttként. Kiszabadította láncok alól apja testvéreit, a titánokat: hálából ők ajándékozták az új uralkodónak a villám erejét és a mennydörgést – Zeus így vált az ég általunk is ismert urává.

Hésiodosz szűkszavúan foglalja össze a kő és az öt testvér kihány(tat)ását. Kronos elfogadta a nagy követ, nem sejtve, hogy ezáltal a jóslat beteljesülését teszi lehetővé: a(z a bizonyos) gyermek így „legyőzetlen és (gyomrába) temetetlen” (ἀνίκητος καὶ ἀκηδής) életben maradt, s már arra készült, hogy ő uralkodjon a halhatatlan istenek felett (485–491). Kronos „saját fia ereje és mesterfogásai által legyőzve” (νικηθεὶς τέχνης βίηφι τε παιδὸς ἐοῖο, 496) felküldte (ἀνέηκε), felhánnya gyomrából szülötteit, de elsőként is a követ, amelyet Zeus aztán Delphoiban emlékjelül állított fel.⁷ Martin West szerint Zeus *technéi* már a „regurgitatio” megvalósítására vonatkoznak, amelynek módját Hésiodosz egyáltalán nem fejti ki, és a legtöbb, jóval későbbi forrás sem pontosabb: Pseudo-Apollodórosnál valamiféle hánytatószerzert adott neki, Nonnosnál pedig magának a kőnek volt ilyen hatása.⁸ Annyi mindenesetre világos, hogy Kronos nem rágta meg, fogyasztotta el tagonként,⁹ majd emésztette meg gyermekeit – épp ellenkezőleg: gyomra sértetlenül hordozta őket, mígnem az elnyelt halhatatlanok épségben kiszabadultak és újra megszülettek.

A *Theogonia* narrátora számára Zeus uralma a viszonyítási pont: már akkor minden az ő akarata szerint történik, amikor még meg sem születte.¹⁰ Akkor is ott van, mikor még nincs, és akkor is látható, ha nem ő van ott: azokon az ábrázolásokon, ahol Rhea férjének nyújtja a bebugyolált követ, Kronos saját fiának hiszi azt, és mi, nézők is tudjuk, hogy Zeus helyett van más a pólya alatt.

A *Lexicon Iconographicum* Kronos-szócikkében egyetlen ezüst kratért találunk, amelyen Kronos „épp lenyeli gyermekeit”, de ez az edény vagy elveszett, vagy nem is létezett;¹¹ és az sem meglepő, hogy olyan tárgy említve sincs, ahol kihányná őket. A kő átnyújtását ábrázoló három példa közül az egyik egy római relief, kettő pedig az athéni vázafestészetből ismert.¹² Ez a két vörösalakos edény nagyjából egykorú: az egyik a Nausikaa-festő *pelikéje*, amely a Metropolitan Museum gyűjteményéhez tartozik,¹³ a másik pedig egy, a korai manieristák csoportjához köthető oszlopkratér, amely a Musée du Louvre-ban található.¹⁴

A *peliké* főoldalán balra nőalak látható (1. kép).¹⁵ Pontozott szegélyű chitont visel, hajszalagja is díszített. Szinte oldalnézetben ábrázolták, éppen érkezőben van: egyik lábával már fellépett egy sziklára, kissé előrehajol és alulról fogva előre nyújtja a kezében tartott, összebugyolált ruhadarabot, amely hasonlít saját ruhájához. Látszik, hogy annak súlya van, két kézzel kell fogni; mintha feje is lenne – a csecsemő ez esetben a nőalakkal nézne szembe. A nőalak tekintete viszont egy vonalban van a szemből ábrázolt, de fejét oldalra fordító férfialak tekintetével. A szakállas férfi köpenyt visel, amely felsőtestét szabadon hagyja. Baljában *sképtront* tart, jobbát a hozzá lépő nőalak felé nyitva, csodálkozásában

1. kép. Athéni vörösalakos *peliké*
(Nausikaa-festő, Kr. e. 460–450), ltsz. 06.1021.144
© Metropolitan Museum of Art / Public Domain

felemelve tartja, így fogadja. Jól tetten érhető a kettejük közötti hierarchikus különbség: egy nő érkezik alázatosan az uralkodó férfihez, a találkozás mégis kiegyenlítetté válik majd: ha felismertük (a nem mellesleg magasabbnak tűnő) Rheát és Kronost, tudjuk, hogy előbbi bizonyul a ravaszabbnak – jól meg-eteti az uralkodót egy élettelen kódarabbal.¹⁶

A párizsi oszlopkratéron azonban nem csupán a testvérházaspár van jelen az átadásnál (2. kép). Rheán kívül két másik nőalak kíséri figyelemmel a pillanatot. Kronos ezen a darabon baloldalt látható: világos szakállal, tehát öregebbnek, és jobban felöltözve ábrázolták, de itt is *sképtron* van a kezében, amelyet ezúttal határozottan, egyenesen támaszt meg maga előtt. Rhea lép felé, még szinte mellkasán tartja a bepólyált csecsemőt helyettesítő kódarabot – már felemelte, de még nem nyújtja át férjének, mert a ruha testéhez fonja. Kronost és Rheát is oldalnézetben jelenítették meg, azonban a Rhea mögött látható nőalakot szemből. Hozzá hasonló ruhában, de kibontott hajjal áll, tekintetét jobbra, feléjük fordítja, és mindkét kezét vállá fölé tartja, mintha ujjával a ruha szegélyét csippentené fel. Mögötte még egy nőalak látható, Rheához hasonló hajviselettel, de díszesebb ruhában, amelynek szegélye egészen eltakarja nyakát és tölcserként szélesedik ki a karján. A két kísérő nőalak kilétéről legfeljebb találgatni tudnánk.

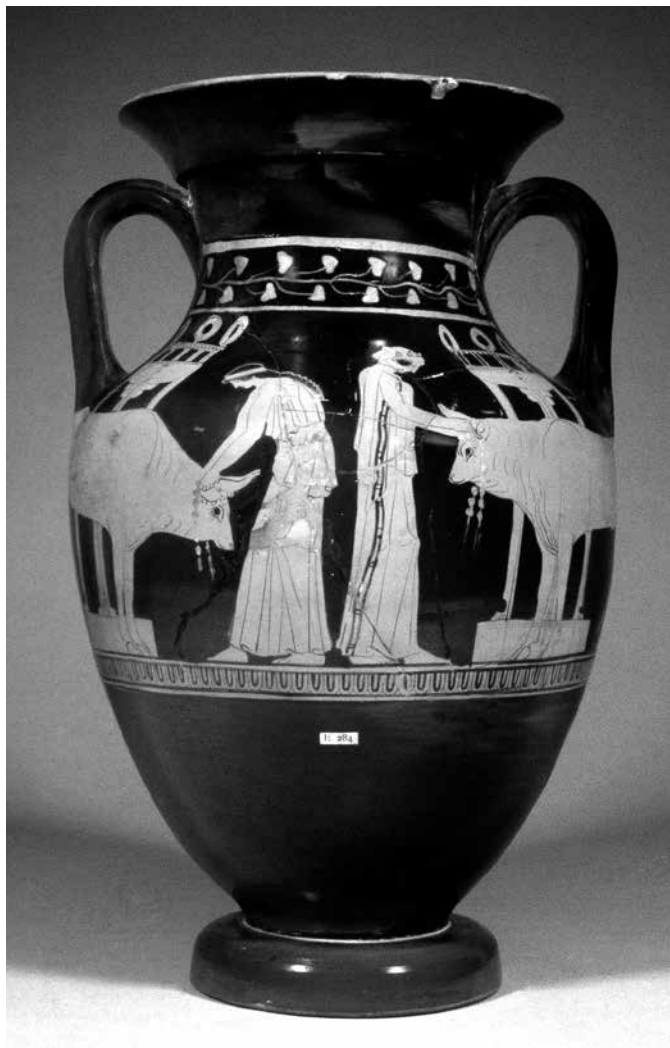

2. kép. Athéni vörösalakos oszlopkratér
(korai manieristák, Kr. e. 460 körül, Vulciból),
ltsz. G 366 © Musée du Louvre / Tony Querrec

A kratér másik oldalán három alak látható. A baloldalt álló férfi nagyon hasonlít Kronoshoz, így a jeleneten talán szintén őt és Rheát ábrázolták, de az értelmezés bizonytalan. Utóbbi alaposan fel van öltözve, tekintetét lesütve oldalra fordítja fejét, abba az irányba, ahol a szárnyait reppenésre készen kitaró Niké fordul felé vissza, miközben elsiet, a futását nehezítő köpenyt felemelve lábáról. – Adódó értelmezés, hogy a jelenet Rhea cselének sikerét (és így Zeus majdani győzelmét) ábrázolja.

Mindkét Kronost ábrázoló edény hozzávetőleg a Kr. e. 5 század közepén készült, kortárs vázafestő mesterek díszítették.¹⁷ Az elsőként bemutatott darab a későbbi manieristák közé sorolható Nausikaa-festő munkája, a másik pedig a korai manieristákhoz köthető.¹⁸ A Nausikaa-festőtől több mint 80 vázát ismerünk. Legismertebb alkotása a névadó vázája, egy müncheni nyakamphora, amelyen a ruhát mosó Nausikaa és társnői megriadnak a mezítelen Odyszeus láttán. Másik híres vázája a londoni British Museum gyűjteményébe tartozó amphora, amelynek főoldalán két nőalakot és két bikát látunk (3. kép).¹⁹

A jelenet szerkesztése, ha nem is teljesen tükrözi az egyes részleteket, de valamelyest szimmetrikus, és kissé szokatlan is. Középen ugyanis egymásnak háttal áll a két nőalak, akik kifelé fordulnak az előttük álló bika felé: mindketten éppen szalagot erősítenek az állatok szarvára, tehát az áldozatbemutathoz szükséges előkészületeket végzik. A baloldali nőalak *peplos* visel, haja leengedve, és kissé előrehajol az állathoz; a bika szintén kicsit lehajtja a fejét. A jobboldali nőalak díszes ruhába öltözött, haját teljesen eltakarja a kendő (*sakkos*), azon diadémot is visel. A vázafestő az áldozati állatok teljes testét ábrázolta, de mindkettő hátsó része már az edényfülek alá ér. Fölöttük egy-egy *tripus* magasodik, amelyek kettős versenygyőzelem díjaként értelmezhetők, a jelenetet ugyanis a Diony-

3. kép. Athéni vörösalakos amphora
(Nausikaa-festő, Kr. e. 450 körül),
ltsz. 1846,0128.1 © The Trustees of the British Museum

sos-ünnep versenyeinek áldozatbemutatásához szokás kapcsolni: az itt látható előkészületekért valóban fiatal, hajadon lányok feleltek.²⁰

A Nausikaa-festő ezen darabja nem elsősorban az ábrázolás témája vagy *dualis* jellege miatt kapcsolódik ehhez az íráshoz. Az amphora azért is gyakran idézett példa, mert készítője szignálta – csak hogy nem a saját nevével. A Nausikaa-festő nevét (Exékiaszsal és Durisszal ellentétben) nem ismerjük, mert az aláírás egy másik személyre utal: a londoni edényen *Polygnótos egrapse*, azaz „Polygnótos festette” felirat olvasható.

Polygnótos neve alatt a korszakból főleg két személyre ismerhetünk rá: a thasosi Polygnótosra, a kora klasszikus kori falfestészet kiemelkedő alkotójára, illetve az athéni vörösalakos vázafestészet egyik meghatározó figurájára. A vázafestő Polygnótos hatását jól mutatja, hogy több mint 700 darab tartozik ahhoz a Periklés korában aktív vázafestőcsoporthoz, ame-

lyet róla neveztek el; közöttük többen „saját nevet” kaptak (pl. Péleus-festő, Hektór-festő), de van még legalább 200 edény, amely „névtelen” vázafestők keze alatt készült, és amelyek stílusuk alapján a polygnótos csoport alkotásai közé sorolandók. Ezek a mesterek főleg nagyméretű edényekre szakosodtak, bár minden edénytípusból találunk példát, arról nem is beszélve, hogy az ábrázolások tárgya is meglehetősen változatos. Ennek ellenére a csoportot egyfajta stílusbeli homogenitás és következetesség jellemzi, amely segít elkülöníteni képviselőit – ha egymástól nem is, legalább a korszak más mestereitől.²¹

A félreértés elkerülése végett a Nausikaa-festő maradt Nausikaa-festő, már csak azért is, mert legalább két másik athéni vázafestő szignálta Polygnótosként a maga alkotását, illetve alkotásait – az „igazi”, fentebb bemutatott Polygnótos és a Lewis-festő.²² A Nausikaa-festő stílusa is meglehetősen jellegzetes, ami a londoni amphorán is visszaköszön.²³ Gesztusa tehát nem újraalkotó stílusgyakorlat. Megtartotta a nevét; mármint az utókor megtartotta számára a nevet, amelyet adott neki, hogy világos legyen, ki kicsoda.

Régen elhunyt vázafestőkről szóló „lényeglátó jegyzeteinkben” első ránézésre is változatos tulajdonságok (*omenek*) köszönnek vissza. Polygnótos III (=a Nausikaa-festő) egyrészt Polygnótosról és a saját kézjegyről kapta a nevét, másrészt egy önkényesen kiválasztott amphora egyik alakjáról; Polygnótos II (= a Lewis-festő) egyrészt Polygnótosról és a saját kézjegyről kapta a nevét, másrészt közvetve egy bizonyos Samuel Savage Lewisről, aki a Corpus Christi College-ban élt, és korábban itt volt a róla elnevezett gyűjtemény. A vázafestő-nevek lelőhelyekre, ásatási számokra, régészekre, múzeumokra kiterjedő példáit hosszan folytathatnánk, egészen Kőrösi Imre kedvencéig, az etruszk Szakállas Szfinx-festőig.²⁴ Alkotásaikat többnyire a földbe temették, s szerencsés esetben a Földanya gyomra épségben meg is őrizte őket, hogy az utókorak lehessen elképzelése a görög művészet „aranykorának” mestereiről.

A Polygnótosok létszáma talán már érthető, kézjegyük elkülöníthető, de továbbra is izgalmas kérdés, hogy az említett mesterek miért éppen Polygnótos nevében szignáltak – hiszen attól, hogy a Nausikaa-festő nekünk csak a III. Polygnótos, ő maga ezzel a „saját” névvel feliratozta munkáját. *Beleírta* (vö. *inscriptio*) magát egy másik történetbe.

A szignó próbára teszi a szerzőséggel kapcsolatos tudásunkat. Mondhatjuk, hogy a Nausikaa-festő grafikus gesztusa meggyőző márkajelzés, reklám, de azt is, hogy tisztelgés egy (valamilyik) nagy mester előtt. Kölcsönzés a reputációból, *aemulatio*s magatartás. Megoldandó, de valószínűleg nem megoldható rejtély az utókor kérdésfeltevői, kutatói számára – akár fokanként mozgatták meg szellemüket (mint az idősebb, gyógytornász rendőr), akár a rejtély izgalmától hajtva indulnak „dolgukra” (mint a magányos sakk-stratégia), miközben nincs idő (hiszen itt repetázó és repetitív Kronos van, Khronos nincs). Sok kérdésre valóban még annál is több választ tudunk adni, mégis hozzátesszük (humorosan, de nem gúnnal): hogy mire gondolt az álnév-költő, igazából nem tudjuk.

Jegyzetek

- 1 Szvoren Edina 2024. *Kérődző Kronosz*, Budapest. A különböző nemzedékekből három példát választottam (véletlenszerűen); felsorolásukhoz születési dátumuk sorrendjét megfordítottam (szándékosan).
- 2 A nyomtató ajándék volt az elbeszélő édesanyjától, akiről úgy érezzük: testvérszerelmet feltételez fia és már elhunyt lánya között.
- 3 Melhardt 2024. Lásd még: Domján 2024; Visy 2024.
- 4 Hésiodos két egészében fennmaradt műve – a homérosi eposzok után – egyike azon kevés ókori műveknek, amelyek ma is a „Kötelező és ajánlott irodalom” polcon / fül alatt sorakoznak; számos kiadásban és formátumban jelent meg magyarul, Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában; de elérhető az OSzK Magyar Elektronikus Könyvtárban is (az Európa Diákkönyvtár-sorozatban megjelent kiadás jegyzeteit Zsolt Angéla állította össze).
- 5 Úgy szokták értelmezni, hogy Zeus utódlásmítosza két hagyomány ötvözéséből alakulhatott ki: a kő lenyeléséhez egyrészt van egy közel-keleti párhuzam, a hittita Kumarbi-történet, másrészt a krétai nevelkedésben a minói korból ismert, barlangszentélyekben tisztelt istenség alakja köszönhet vissza (West 1966, 290–293; Versnel 1987, 121–152; kimondottan Zeus kővel való helyettesítéséről, annak méretéről és eredetéről: Davidson 1995).
- 6 Az ókori irodalomból a legjelentősebb hatástörténete valószínűleg a vergiliusi sornak lehet: *iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna* (Verg. *Ecl.* IV. 6). Lakatos István fordításában: „Eljön a Szűz ismét, már jön Sátornus uralma”; Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában: „Már megtérhet a Szűz, meg az ősi saturnusi korszak”.
- 7 Lásd még: Pausanias *Periégésis* X. 24. 6.
- 8 Pseudo-Apollodóros *Bibliothéké* I. 2. 1; Nonnos *Dionysiaka* XII. 50sk., XXV. 557–562, XLI. 68–76; *Orphika* frg. 154 (West 1966, 302).
- 9 Hogy az antikvitás után mennyire másként képelték el az istencsecsemők „elfogyasztását”, elég két közismert és meghatározó példára, a bolygót is jelző Peter Paul Rubens-festményre (1636) és Francisco Goya fekete festményére (1820–1823) gondolni.
- 10 Lásd Hésiodos eseményelbeszélési technikájáról: Horváth 2015a és 2015b.
- 11 *LIMC* s.v. Kronos, nr. 25: ezüst kratér a rhodosi Athéna-templomról, Daidalos műveként megnevezve – ezért teszi hozzá a szócikk-szerző Eleutheria D. Serbeti, hogy „lost or fictive”.
- 12 *LIMC* s.v. Kronos, a római relief: nr. 23, a két vörösalakos edény: nr. 21 és 22. A Beazley Archive összetett keresője egy harmadik találatot is mutat, egy Bulgáriában előkerült, majd azóta elveszett *pelikét*, de az ezen látható jelenet értelmezése bizonytalan. Sokatmondó, hogy a bebugyolált csomag Zeus bármelyik fivére vagy nővére is lehetne, de minden esetben a követ látjuk meg Rhea kezében.
- 13 Athéni vörösalakos *peliké* (Nausikaa-festő, Kr. e. 460–450), ltsz. 06.1021.144, Metropolitan Museum of Art (New York). A Beazley Archive szerint Rhodoson került elő. (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247308>; BAPD 214648, további irodalommal)
- 14 Athéni vörösalakos oszlopkratér (korai manieristák, Kr. e. 460 körül, Vulciból), ltsz. G 366, Musée du Louvre (Párizs). (<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010270223>; BAPD 206758, további irodalommal)
- 15 Leírását lásd Richter 1936, 100–101, nr. 72 (itt még kérdőjellel szerepel a Nausikaa-festő műveként). Mannack részletesen tekinti át a Nausikaa-festő egyes stílusjegyeit, az egyes darabokon látható hasonlóságokkal alátámasztva (Mannack 2001, 24–30).
- 16 A váza másik oldalán belső tér rajzolódik ki: szintén egy nő- és egy férfialak látható egymással szemben, előbbi mozdulatlanul áll, kezét előrenyújtva, utóbbi viszont egy botra támaszkodik és hevesen gesztikulál. Köztük szék, a falon felakasztva táska.
- 17 A *LIMC*-ben mindkettőnél „460 körül” olvasható.
- 18 Róla és a Héphaistos-festőről van elnevezve az N.-H.-csoport, akik között hét festőt tartanak számon (Mannack 2001, 24–30).
- 19 Athéni vörösalakos amphora (Nausikaa-festő, Kr. e. 450 körül), ltsz. 1846.0128.1, British Museum (London). (<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59591>; BAPD 214645, további irodalommal)
- 20 Dillon 2002, 63; Connelly 2007, 165–195, kimondottan az edényről: 184–185.
- 21 Polygnótos stílusjegyeiről és legfőbb műveiről kronologikus rendben: Matheson 1995, 7–80; a Polygnótos-csoportról: Matheson 1995, 80–172.
- 22 A Polygnótos III a Nausikaa-festőt, a Polygnótos II a Lewis-festőt jelöli, Polygnótos I-nek pedig a Periklész korában aktív vázafestő-csoport vezetőjét nevezi Beazley.
- 23 Richter más darabokon is tetten érhető jellegzetességként emeli ki az orrcimpa egyenes vonalát, valamint az írisz pontszerűségét (Richter 1936, 100–101). Matheson azt is kiemeli, hogy a Polygnótos-csoporttól mindössze három (ép) *skyphos* ismerünk. A Niobida-festő – akitől Polygnótos tanult – és csoportja nem díszítette ezt az edénytípust, a kora klasszikus kori festők körében (akik között a Nausikaa- és Lewis-festőt tartjuk számon), épp ellenkezőleg, nagyon népszerű volt: a Lewis-festő is *skyphos*-ra szignálta a maga *Polygnótos egrapse*-feliratát. Matheson 1995, 184. Lásd még: Mannack 2001, 24–30.
- 24 Kőríz Imre *A Szakállas Szifnix-festő* című verse a költő 2017-es kötetében jelent meg (*A másik pikk bubi. Versek*, 20.), de online is több felületen elérhető.

Bibliográfia

- Connelly, J. B. 2007. *Portrait of a Priestess. Women and Ritual in ancient Greece*. Princeton.
- Davidson, J. 1995. „Zeus and the Stone Substitute”: *Hermes* 123/3, 363–369.
- Dillon, M. 2002. *Girls and Women in Classical Greek Religion*. London.
- Domján E. 2024. „Hibrid szövegek, hibrid elbeszélők”, 2024. 08. 01.: <https://alfoldonline.hu/2024/08/hibrid-szovegek-hibrid-elbeszelo/>
- Horváth J. 2015a. „A hálás Százkezüek. Hésiodos: *Theogonia* 617–620”: Uő (szerk.): *Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen*. Budapest, 115–125.
- Horváth J. 2015b. „A villámhajtó és a tűzokádó isten küzdelme. Zeus és Typhón harca Hésiodosnál (*Theogonia* 820–868)”: Uő (szerk.): *Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen*. Budapest, 126–136.
- Kőríz I. 2017. *A másik pikk bubi. Versek*. Budapest.

- Mannack, T. 2001. *The Late Mannerists in Athenian Vase-Painting*. Oxford.
- Matheson, S. B. 1995. *Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens*. Madison.
- Melhardt G. 2024. „Együttérző hányás. Szvoren Edina Kérődző Kronosz című novelláskötetéről”: <https://litera.hu/magazin/kritika/egyutterzo-hanyas-szvoren-edina-kerodzo-kronosz-cimu-novellaskoteterol.html>
- Richter, G. M. A. 1936. *Red-Figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art*. New Haven.
- Serbeti, E. D. 1992. „Kronos”: *LIMC* 6, 142–147.
- Versnel, H. S. 1987. „Greek Myth and Ritual: The Case of Kronos”: Bremmer, J. (szerk.): *Interpretation of Greek Mythology*. London, 121–152.
- Visy B. 2024. „Százrétű gyomor”: <https://www.es.hu/cikk/2024-08-09/visy-beatrix/szazretu-gyomor.html>.
- West, M. L. 1978. *Hesiod: Theogony: With Prolegomena and Commentary*. Oxford.